

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΓΙΩΤΗΣ (Α.Μ. 398)

**Ο ΠΕΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΓΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ Η
ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Σμαράγδα Παπαδοπούλου, *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια*
Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη: Γεώργιος Δ. Καψάλης, *Τακτικός Καθηγητής* Π.Τ.Δ.Ε.
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων - Πρύτανης Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων
Ιωάννης Μ. Φύκαρης, *Επίκουρος Καθηγητής* Π.Τ.Δ.Ε.
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2017

Ο ΠΕΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΓΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ Η
ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Copyright © Παναγιώτης Γιώτης 2017.

Το παρόν έργο, πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν. 2121/93, άρθρο 51, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιοδήποτε τρόπο, τμηματική ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του συγγραφέα.

Περίεχόμενα

Περίληψη	6
Abstract	7
Εισαγωγή	8
1 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: " <i>Ιστορικά στοιχεία</i> "	11
1.1 Η ρητορική στην αρχαία Ελλάδα	11
1.2 Η ρητορική στα χρόνια του Ομήρου	12
1.3 Οι πρώτοι επινοητές της ρητορικής	13
1.4. Οι Αττικοί ρήτορες της αρχαιότητας	17
1.4.1 Ο Ισοκράτης (436-338 π.Χ.)	17
1.4.2 Ο Δημοσθένης (384-322 π.Χ.)	17
1.4.3 Ο Λυσίας (444-380 π.Χ.)	19
1.4.4 Ο Αντιφώντας (480-411 π.Χ.)	20
1.4.5 Ο Ισαίος (420-350 π.Χ.)	21
1.4.6 Ο Ανδροκίδης (440-390 π.Χ.)	22
1.4.7 Ο Αισχύνης (390-322 π.Χ.)	22
1.4.8 Ο Λυκούργος (390-325 π.Χ.)	23
1.4.9 Ο Υπερείδης (389-322 π.Χ.)	23
1.4.10 Ο Δείναρχος (360-290 π.Χ.)	23
2 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: " <i>Η διδασκαλία του ρητορικού λόγου</i> "	24
2.1 Η ρητορική διδασκαλία	24
2.2 Ο ρητορικός λόγος	25
2.3 Τα είδη του ρητορικού λόγου-ρητορικά γένη	25
2.3.1 Συμβουλευτικός λόγος	27
2.3.2 Επιδικτικός λόγος	28
2.3.3 Δικανικός λόγος	29
3 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: " <i>Επιχειρηματολογία</i> "	32
3.1 Έννοια της επιχειρηματολογίας	32

3.2	Μέθοδοι επιχειρημάτων	34
3.3	Οι κοινοί τόποι	34
3.4	Άτεχνες αποδείξεις	35
3.4.1	Ο νόμος ως μέθοδος πειστικού λόγου	35
3.4.2	Οι μάρτυρες ως μέθοδος πειστικού λόγου	36
3.4.3	Οι καταθέσεις μετά από βασανιστήρια	38
3.4.4	Οι συμβάσεις ως μέθοδος πειστικού λόγου	38
3.4.5	Ο όρκος ως μέθοδος πειστικού λόγου	39
3.5	Έντεχνες αποδείξεις (καλλιτεχνικά μέσα πειθούς)	39
3.5.1	Το ήθος του ρήτορα ως καλλιτεχνικό μέσο πειθούς	41
3.5.2	Τα πάθη ως καλλιτεχνικά μέσα πειθούς	42
3.5.3	Το περιεχόμενο του λόγου ως καλλιτεχνικό μέσο πειθούς	42
4° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: " <i>Η διάρθρωση του πειστικού λόγου</i> "		51
4.1	Εισαγωγικά	51
4.2	Προίμιο	51
4.3	Διήγηση	52
4.4	Απόδειξη	53
4.5	Επίλογος	53
5° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: " <i>Ο Αριστοτέλης</i> "		55
5.1	Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.)	55
6° ΚΕΦΑΛΑΙΟ: " <i>Δικανικοί λόγοι</i> "		56
6.1	Υπέρ Αδυνάτου (Λυσίας)	56
6.1.1	Η υπόθεση του έργου	56
6.1.2	Προίμιο (παράγραφοι 1-3)	56
6.1.3	Διήγηση-Απόδειξη (παράγραφοι 4 -20)	57
6.1.4	Επίλογος (παράγραφοι 21-27)	59
6.2	Κατά Κόνωνος Αικείας (Δημοσθένης)	60
6.2.1	Η Υπόθεση	60
6.2.2	Προίμιο (παράγραφοι 1-2)	61
6.2.3	Η διήγηση (παράγραφοι 3-12)	61

6.2.4	Οι κυριότερες επισημάνσεις του λόγου	63
7°	ΚΕΦΑΛΑΙΟ: <i>"Η σύγχρονη νομική επιχειρηματολογία ως μέθοδος του πειστικού λόγου"</i>	66
7.1	Η σύγχρονη νομική επιχειρηματολογία	66
7.2	Η νομική ως επιστήμη	69
7.3	Το δίκαιο στη σύγχρονη έννομη τάξη	69
7.4	Νόμος και ηθική	71
7.5	Νομικός λόγος	73
7.6	Ο δικανικός συλλογισμός	75
8°	ΚΕΦΑΛΑΙΟ: <i>"Η συμβολή του πειστικού λόγου στην εκπαίδευση"</i>	78
8.1	Η διδασκαλία από την ελληνοκλασική εποχή μέχρι σήμερα	78
8.2	Το σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα	80
8.3	Η δυναμική του διαλόγου ως μέθοδος πειστικού λόγου	89
8.4	Ιδεοθύελλα ή ελεύθερος συνειρμός ως μέθοδος πειστικού λόγου	91
8.5	Η επίδραση της πολλαπλής νοημοσύνης στον πειστικό λόγο	92
8.6	Η ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης μέσα από τον πειστικό λόγο	94
8.7	Η διδασκαλία ως επικοινωνιακή διαδικασία	95
9°	ΚΕΦΑΛΑΙΟ: <i>"Γενικά Συμπεράσματα"</i>	98
	Βιβλιογραφία	102
A	Ελληνική βιβλιογραφία	102
B	Μεταφράσεις	105
Γ	Αγγλική βιβλιογραφία	105
Δ	Κείμενα.....	107
	Παράρτημα Α	I
	Παράρτημα Β	V

Περίληψη

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που διακρίνουν τον άνθρωπο από τα άλλα όντα είναι ο λόγος. Είναι ένα μέσο με το οποίο ο άνθρωπος μπορεί να εκφράσει τα συναισθήματα του, να εξωτερικεύσει τις σκέψεις του, τις ιδέες του, τις απόψεις του, τις γνώμες του, τους συλλογισμούς του. Από την αρχαιότητα η καλλιέργεια του λόγου υπήρξε επιτακτική ανάγκη του ανθρώπου για να εκφράσει με πειστικό λόγο τα επιχειρήματα του σε κάθε συναλλαγή που καλείτο να κάνει. Έτσι, σιγά-σιγά γεννήθηκε και καλλιεργήθηκε η ρητορική τέχνη τον 5ο-4ο αιώνα π.Χ. στην αρχαία Αθήνα. Οι σημαντικότεροι ρήτορες μεταξύ άλλων ήταν ο Δημοσθένης, ο Λυσίας, ο Αισχύνης και ο Ισοκράτης. Ο Αριστοτέλης υπήρξε φιλόσοφος, δάσκαλος και ρήτορας που ενέπνευσε και θα εμπνέει μελετητές από όλον τον κόσμο.

Σήμερα, στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μέσω του αναλυτικού προγράμματος σπουδών οι μαθητές διδάσκονται να σκέφτονται, να συλλογίζονται, να αιτιολογούν και να τεκμηριώνουν τις απόψεις τους, να επιχειρηματολογούν. Θα πρέπει να υπάρχουν δάσκαλοι επιστημονικά εκπαιδευμένοι για αυτό το ρόλο. Η παρούσα εργασία εδράζεται στη βιβλιογραφική μέθοδο και την κριτική παρουσίαση και σκοπό έχει να αναδείξει τον πειστικό λόγο στη γλώσσα της δικηγορίας δια μέσω της ρητορικής τέχνης και πώς ο πειστικός λόγος μπορεί να συνεισφέρει στην εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: Πειστικός λόγος, ρητορική, επιχειρηματολογία, εκπαίδευση.

Abstract

One of the characteristics traits that distinguish humans from other creatures is the reason. It is a means by which man can express his feelings to externalize his thoughts, his ideas, his opinions and his ruminations. Since ancient times the growing lighting a speech was compelling human need to express with a convincing reason why the arguments to each transaction that had to be done. So slowly was born and cultivated rhetoric art in the 5th-4th century b. c. in ancient Athens. The most important orators among others was Demosthenes, Lysias, Isocrates and Aischynis. Aristotle was a philosopher, teacher and orator who inspired and will inspire scholars from around the world. Today, in primary and secondary education through the curriculum of studies students are taught to think, to reflect, to justify and substantiate their opinions, to argue. There should be scientific teachers trained for this role. This paper is based in the bibliographic method and critical presentation and aims to highlight the convincing reason to practice language via art of rhetoric and how convincing reasons can contribute to education.

Key words: Convincing reason, rhetoric, argumentation, education.

Εισαγωγή

Η ομιλία είναι η συγκεκριμενοποίηση του λόγου. Είναι η πράξη του λόγου με την οποία ένα υποκείμενο παράγει ένα φώνημα, που συγκροτεί λέξεις και προτάσεις σαν αποτέλεσμα μίας σειράς φωνητικών ενεργειών. Το γνωμικό του Ευαγγελιστή Ιωάννη «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος*» είναι το πιο ενδεδειγμένο από κάθε άλλο ως το ακατάλυτο έμβλημα του ελληνικού έθνους. Ο λόγος είναι πράγματι το μέσο διάδοσης και της επικράτησης του πολιτισμού. Αποτέλεσε το κυριότερο μέσο επικράτησης στον πολιτικό στίβο στις δικαστικές διαμάχες και απόκτησης δόξας, αίγλης και ακτινοβολίας.

Σύμφωνα με το Φερδινάνδο Ντε Σοσίρ «ο λόγος υπάρχει στην κοινότητα με τη μορφή ενός αθροίσματος αποτυπωμάτων, που έχουν αποταθεί σε κάθε εγκέφαλο, όπως περίπου ένα λεξικό, που όλα τα αντίτυπα του, ίδια και απαράλλαχτα, θα μοιράζονταν ανάμεσα στα άτομα».¹ Αυτός ο κοινωνικός λόγος λειτουργεί σαν προϋπόθεση και σαν αφετηρία της ατομικής γλωσσικής παραγωγής που ονομάζουμε ομιλία.

Ο λόγος και η ομιλία δημιουργήθηκαν σταδιακά και αναδομούνται ιστορικά μέσα από τις πρακτικές ενασχολήσεις των ανθρώπων (Wittgenstein, 2000).² Για να διασαφηνιστεί ο ρόλος των λέξεων θα χρειαστεί μεγάλο χρονικό διάστημα και να γίνουν ευρέως αποδεκτές ως απλές γλωσσικές συμφωνίες μεταξύ των ανθρώπων (Wittgenstein, 1977).³ Οι άνθρωποι προσαρμόζονται χρησιμοποιώντας τις λέξεις στην καθημερινότητα τους και στην προσφορά της παιδείας. Οι ίδιες σημασίες που εκφράζονται με τη γλώσσα σε ένα συγκεκριμένο διάλογο χρησιμοποιούνται συγχρόνως και από μεγάλο κύκλο ανθρώπων. Ωστόσο, οι άνθρωποι που χρησιμοποιούν τη γλώσσα είναι πιθανόν να παραπλανούνται ή να αμφιγνωθούν ως προς το νόημα εννοιών και εκφράσεων της.

Από την εποχή του Ομήρου εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα της ρητορικής τέχνης. Έτσι, η επινόηση της ρητορικής είχε αποδοθεί στο Θεό Ερμή, στον Όμηρο και σε τρεις άνδρες του 5ου αιώνα π.Χ., τον Εμπεδοκλή, τον Κόρακα και τον Τεισία. Η γέννηση της ρητορικής σχετίζεται με τη φιλοσοφία, την πολιτική και την ηθική, πνευματική επιδεξιότητα και την σπουδαιότητα του δικανικού λόγου. Αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζονται πάλι στους σοφιστές το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Τον 4ο αιώνα π.Χ. η ρητορική πρακτική εξελίσσονταν στο δικαστικό και στο πολιτικό χώρο. Τα σπουδαιότερα έργα είναι του Ισοκράτη και του Δημοσθένη.

---

¹ Βλ. Saussure, D. F. Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας, μτφρ. Φ. Δ. Αποστολόπουλου, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1979.

² Βλ. Wittgenstein, L. Πολιτισμός και αξίες, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000.

³ Βλ. Wittgenstein, L. Φιλοσοφικές Έρευνες, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977.

Στην αρχαία Αθήνα υπήρχαν πολλές σχολές ρητορικής διδασκαλίας. Η εκμάθηση του ομιλείν ήταν εφικτή όπως ισχυρίζεται ο Πλάτων, είτε ως τέχνη, είτε ως παιδεία.⁴ Περιελάμβανε όλες τις μορφές του λόγου π.χ. κατηγορία, εγκώμιο μέχρι το ύψος, ιδέες και μορφές συλλογισμού. Με λίγα λόγια όλο το φάσμα της τέχνης. Από την αρχαία Ελλάδα του 4ου αιώνα π.Χ. διασώζονται δύο συστηματικά έργα περί ρητορικής: η ρητορική προς Αλέξανδρον και η τέχνη ρητορική Αριστοτέλη που θεωρείται το επιστέγασμα της κλασικής ελληνικής ρητορικής. Η ρητορική είναι η ικανότητα ανεύρεσης για οποιοδήποτε θέμα του επιχειρήματος που μπορεί να είναι πιστευτό. Συνθέτει πειστικό λόγο. Η τέχνη του ρητορικού λόγου στηρίζεται καθ' ολοκληρία στην τέχνη του λόγου, που είναι τέχνη και επιστήμη. Το επιχείρημα είναι μέσο του πειστικού λόγου προκειμένου να αιτιολογηθεί μία άποψη. Αριστοτέχνες του πειστικού λόγου της δικανικής ρητορείας αναδείχθηκαν μεταξύ άλλων ο Λυσίας και ο Δημοσθένης που ήταν και λογογράφοι.

Στο έβδομο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στη σύγχρονη νομική επιχειρηματολογία και θα σκιαγραφήσουμε το δίκαιο στη σύγχρονη έννομη τάξη. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα κάνουμε μία ιστορική αναδρομή στην εκπαίδευση από την ελληνοκλασική εποχή μέχρι σήμερα και θα αναφερθούμε στη συμβολή του πειστικού λόγου στη σύγχρονη εκπαίδευση.

Θεωρούμε ότι η παρούσα εργασία θα αναδείξει την αξία του πειστικού λόγου μέσα από τη ρητορική τέχνη, μία τέχνη αναλλοίωτη στο χρόνο. Ο Αριστοτέλης ταυτίζει "τη μετατροπή της πιο αδύνατης υπόθεσης σε ισχυρότερη με τη χρήση του επιχειρήματος".⁵ Θα φανεί χρήσιμη σε όλους εκείνους που επιθυμούν να έχουν μία άποψη της ρητορικής δικανικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Παραθέτουμε τα μέσα της πειθούς και τη σημασία που έχουν μέσα στο λόγο ώστε να έχουν το αποτέλεσμα για το οποίο προορίζονται καθώς και τη συμβολή της ρητορικής τέχνης στη σύγχρονη εκπαίδευση. Θα διαπιστώσουμε το πώς ο ομιλητής σχεδιάζει "τι θα πει" καθώς και τη σειρά με την οποία θα το πει δηλαδή πώς θα το ενσωματώσει σε λέξεις και προτάσεις. Η ίδια η ιδέα είναι δυνατό να εκφραστεί με διαφορετικές λέξεις προκαλώντας διαφορετικό αποτέλεσμα.

Στο σημείο αυτό χρέος μου είναι να εκφράσω ολόψυχα τις ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτρια Σμαράγδα Παπαδοπούλου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης (Π.Τ.Δ.Ε.) Ιωαννίνων, η οποία με εμπιστεύτηκε και με τη δημιουργική συνεργασία, τις υποδείξεις και τις κριτικές παρατηρήσεις συνέβαλε ουσιαστικά στην περαίωση της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Αναμφισβήτητα, χωρίς τη συνεχή ενθάρρυνση, την αμέριστη συμπαράσταση και παραίνεση της, η προσπάθεια αυτή

---

⁴ Βλ. Πρωταγόρας, 311b bb.

⁵ Βλ. Αριστοτέλης, Τέχνη ρητορική 2. 24. 11.

δε θα είχε ολοκληρωθεί. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τα μέλη της κριτικής επιτροπής τον Γ. Δ. Καψάλη, πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και καθηγητή του Π.Τ.Δ.Ε. Ιωαννίνων για όλα όσα μου προσέφερε σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και τον Ι. Μ. Φύκαρη επίκουρο καθηγητή του Π.Τ.Δ.Ε. Ιωαννίνων οι οποίοι με προσήγεια δέχτηκαν να είναι οι αξιολογητές της παρούσας μεταπτυχιακής μελέτης μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Ιστορικά στοιχεία

1.1 Η ρητορική στην αρχαία Ελλάδα

Η τέχνη του λόγου άργησε να εκδηλωθεί συστηματικά με κανόνες οι οποίοι πρέπει να καθορίζουν τον προφορικό λόγο. Οι λόγοι των ρητόρων της αρχαίας Ελλάδας μας καταθέτουν ένα ακαταμάχητο τεκμήριο ότι ο προφορικός λόγος μπορεί να αποτελέσει την ύψιστη έκφραση της ελευθερίας. Στους δημόσιους λόγους οι Έλληνες ρήτορες έδιναν μία μορφή αυτοσχεδιασμού και αυθορμητισμού, ακόμα και όταν είχαν κείμενο μπροστά τους. Θεωρητικά οι πολιτικοί λόγοι δεν ήταν ποτέ γραμμένοι. Γραμμένοι ήταν οι δικανικοί λόγοι, αλλά τους απομνημόνευαν και τους εκφωνούσαν.

Η αρχαία ελληνική λέξη "ρητορική" σημαίνει "τέχνη του λόγου". Η τέχνη αυτή κατέλαβε σημαντική θέση τόσο στην αρχαιότητα όσο και στο σύγχρονο κόσμο. Στο σύγγραμμα του Κοϊντιλιανού⁶ ένα κεφάλαιο αφιερώνεται στους διαφορετικούς ορισμούς της ρητορικής τέχνης που προτάθηκαν στην αρχαιότητα. Κατά την επικρατέστερη άποψη, η ρητορική οριζόταν η "δύναμη του πείθειν" (*vis persuadendi*).

Συνεπώς, γενικά ρήτορας είναι όποιος κατορθώνει να αποσπά δια των λόγων του την αποδοχή του ακροατηρίου, ενώ η ρητορική είναι το μέσο για να φτάσει σε αυτό το αποτέλεσμα. Η πειθώ επιτυγχάνεται δια του λόγου. Χρησιμοποιείται, κυρίως, στο δημόσιο λόγο και είναι στενά συνδεδεμένη με τα πολιτικά και αστικά ζητήματα. Κατέχει επίσης ξεχωριστή θέση στους διαλόγους και στις ιδιωτικές συνομιλίες (Pernot, 2005).⁷

Στην αρχαία Ελλάδα αντί για δύναμη προτιμούσαν να μιλούν για τέχνη, ένα σύστημα κανόνων πρακτικής ωφελιμότητας, μιας τεχνικής παραγωγής και ενός επαγγέλματος. Άλλοι χρησιμοποιούσαν τις λέξεις "αρετή", "επιστήμη" ή προσδίδοντάς της αρνητική χροιά τη λέξη "εμπειρία".

Ο Ρωμαίος ρήτορας Κοϊντιλιανός (1ος αι. μ. Χ.) δίνει ένα διαφορετικό ορισμό: "Η ρητορική ως *"επιστήμη τοῦ καλῶς λέγειν"* (*bene dicendi scientia*). Η αντικατάσταση του "πείθειν" από το "λέγειν" αποβλέπει στη διεύρυνση του πεδίου της ρητορικής επεκτείνοντας το ενδεχομένως προς όλα τα είδη του λόγου, ανεξαρτήτως σκοπού και αποτελέσματος. Ως προς το "καλῶς", καλύπτει την ηθική αξία και την πρακτική αποτελεσματικότητα του

⁶ Βλ. Κοϊντιλιανός (1ος αι. μ. Χ. *Institution Oratoria* [Ρητορική Εκπαίδευση], I, 1, 76).

⁷ Βλ. Pernot, L. *Η Ρητορική στην αρχαιότητα*, μτφρ. Ταλέντο, Ξ., επιμ. Σερρέτη, Β., Εκδ. Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2005.

λόγου. Η ρητορική αποσκοπεί στην κατανόηση, πραγμάτωση και τον έλεγχο της πειθούς. Υπό αυτούς τους όρους, η ρητορική αναδεικνύεται ως μία μέθοδος δημιουργίας πειστικού λόγου.

Συνεπώς, ρητορική τέχνη είναι η μέθοδος της σύνθεσης λόγων και η μελέτη του τρόπου με τον οποίο θα πρέπει αυτή να γίνεται. Με άλλα λόγια είναι η μελέτη του τρόπου σύνθεσης με λόγια του προφορικού ή του γραπτού λόγου που στόχο έχουν να πείσουν. Η ρητορεία είναι οι ίδιοι οι λόγοι. Πίσω από την ικανότητα της ρητορικής τέχνης κρύβεται μία επιστήμη, μία οργανωμένη σκέψη για τη φύση και τη λειτουργία της ομιλίας. Η ικανότητα αυτή είναι αντικείμενο εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου η ρητορική αναπτύσσεται εντός συγκεκριμένων πολιτικών, θεσμικών και ιδεολογικών ορίων σε δεδομένη χρονική στιγμή. Η ρητορική καθιερώνεται στην κοινωνία και έχει μία ιστορία που η πορεία της συσχετίζεται με την ιστορία των αρχαίων κοινωνιών. Σε κάθε εποχή τίθεται το ηθικό και φιλοσοφικό ζήτημα του κύρους του ρητορικού λόγου, της συμφωνίας του με την αλήθεια και την αρετή.

1.2 Η ρητορική στα χρόνια του Ομήρου

Από την εποχή των ομηρικών επών, που θεωρούνται τα πρώτα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, η ομιλία και η πειθώ κατέχουν μία σημαντική θέση. Υπολογίστηκε ότι στην Ιλιάδα τα δείγματα του ευθέως λόγου αντιπροσωπεύουν σε αριθμό στίχων, το 45% της συνολικής έκτασης του ποιήματος (Jong, 1987).⁸ Οι λόγοι αυτοί είναι ποιητικά κείμενα και όχι ακριβείς καταγραφές του τι λεγόταν σε προϊστορικούς χρόνους.

Ο Οδυσσέας, όπως μας τον έδωσε ο Όμηρος, ο αθάνατος αυτός τύπος που ζει ακόμα σήμερα ανάμεσα μας, υπήρξε πολεμιστής, ταξιδευτής και τυχοδιώκτης. Αλλά ήταν και προπαντός ρήτορας. Γνώριζε από κάθε άλλον να χειρίζεται τη σαγήνη του λόγου. Να πείθει, να συγκινεί, να κολακεύει με λόγους γλυκομίλητους και να απατά. Ο λόγος του υπήρξε το κυριότερο σχεδόν μέσο της πολύ - υμνήτου δράσεως του (Μαλαΐνου, 1975).⁹ Για παράδειγμα, ο Οδυσσέας όταν βρέθηκε στο νησί των Φαιάκων μετά από μία μεγάλη περιπέτεια στη θάλασσα, βρέθηκε μπροστά στη βασιλοπούλα Ναυσικά. Φοβάται όμως για την ειδεχθή του εμφάνιση. Έτσι, προβληματίζεται πώς πρέπει να την πλησιάσει για να ζητήσει βοήθεια. Σκέφτεται να της αγγίξει το γόνατό της, να την ικετεύσει, να μείνει

---

⁸ Βλ. Jong, I. J. F. de, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the story in the Iliad*, κεφ: «Character-text (speeches)». Άμστερνταμ, 1987.

⁹ Βλ. Μαλαΐνου, Επ. Άπαντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αρχαίον κείμενο μετάφρασις-σημειώσεις Μαλαΐνου Επ. Εισαγωγή Αρβανιτοπούλου Απ. Πάπυρος Αθήνα 1975.

ακίνητος ή να αρκестεί σε γλυκόλογα; Ο Οδυσσέας επιλέγει τα λόγια και "*εὐθὴς λοιπὸν γλυκὰ τῆς μίλησε καὶ καλοζυγισμένα*".¹⁰ Ακολουθεί ένας εκτεταμένος μονόλογος του Οδυσσέα κολακευτικός, επιδέξιος και αποτελεσματικός. Ο Όμηρος προφανώς επέλεξε να προβάλλει τη χρήση της ομιλίας και ήθελε με αυτόν τον τρόπο να δηλώσει τη σημασία του λόγου.

Η μακρά περίοδος από τον Όμηρο έως την κλασική εποχή (από τον 8ο έως τον 5ο αιώνα π.Χ.) η "πειθώ" κατέχει μία σημαντική θέση στην αρχαία ελληνική σκέψη της εποχής αναπαριστάμενη τη λογοτεχνία και την αγγειογραφία. Η ποίηση μετά τον Όμηρο ακολουθεί τη δική της πορεία μέσω του λόγου των θεών, των ανθρώπων, του ίδιου του ποιητή. Τον 6ο αιώνα π.Χ. αρχίζουν να διαδίδονται φιλοσοφικά και ιστορικά έργα σε πεζό λόγο, ενώ μέχρι τότε η ελληνική λογοτεχνία ήταν αμιγώς ποιητική. Αυτή η ραγδαία ανάπτυξη της λογοτεχνίας αποτέλεσε την αναγκαία συνθήκη για να αναγνωριστούν μεταγενέστερα το κύρος και η αξία του ρητορικού λόγου (Pernot, 2005).¹¹ Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής (6ος-5ος αι. π.Χ.) είναι η εμφάνιση της πόλης-κράτους η οποία δίνει μία νέα διάσταση στο δημόσιο λόγο. Στις δωρικές πόλεις οι συζητήσεις γίνονταν στις συνελεύσεις, στα συμβούλια και στα δικαστήρια.

Στην Αθήνα, με την εμφάνιση της δημοκρατίας, παρέχονται στους πολίτες περισσότερες δυνατότητες έκφρασης δια μέσου του λόγου. Η λογοτεχνία ακολουθεί τη ρητορική θεώρηση της αθηναϊκής δημοκρατίας εξελίσσοντάς την. Τα κείμενα του Σόλωνα στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. είναι πολιτικοί έμμετροι λόγοι, όπου ο συγγραφέας εξηγεί τις ενέργειες του και ενθαρρύνει τους συμπολίτες του. Στην τραγωδία του Αισχύλου (458 π.Χ.) εισάγονται στη σκηνή λόγοι και αντιπαραθέσεις. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν ότι κατά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. ο πεζός δημόσιος λόγος καθιερώθηκε στην Πόλη και ειδικότερα στην Αθήνα. Ο Ηρόδοτος σηματοδοτεί το τέλος της περιόδου και ταυτόχρονα μας οδηγεί στην επόμενη φάση, την περίοδο των σοφιστών (Pernot, 2005).

1.3 Οι πρώτοι επινοητές της ρητορικής

Στην αρχαιότητα ήταν συνηθισμένη η έννοια του πρώτου ευρέτη προκειμένου να περιγραφεί η δημιουργία διαφορετικών δραστηριοτήτων, τεχνών και τεχνικών. Έτσι, η επινοήση της ρητορικής είχε αποδοθεί στον Θεό Ερμή, στον Όμηρο και σε τρεις άνδρες του πέμπτου αιώνα π.Χ., τον Εμπεδοκλή, τον Κόρακα και τον Τεισία. Ο Εμπεδοκλής Αγραντίνος ήταν επιφανής φιλόσοφος και δημόσιος άνδρας της αρχαιότητας. Μαθητής του ήταν ο Γοργίας. Ο Κόρακας όμως, ο οποίος ήταν Συρακούσιος πολιτικός και ρήτορας

---

¹⁰ Βλ. Ομήρου Οδύσσεια. ζ 148).

¹¹ Βλ. Pernot, L., ο.π.

που διέπρεψε περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. θεωρείται ο πρώτος συγγραφέας της ρητορικής τέχνης. Μαθητής του Κόρακα ήταν ο Τεισίας (Pernot, 2005· Kennedy 2012).¹²

Η γέννηση της ρητορικής σχετίζεται με τη φιλοσοφία, την πολιτική και την ηθική, πνευματική επιδεξιότητα και τη σπουδαιότητα του δικανικού λόγου, σύνταξη μελετών. Αυτά τα χαρακτηριστικά θα εμφανιστούν και πάλι στους σοφιστές. Οι σοφιστές ήταν διανοητές του δεύτερου μισού του πέμπτου αιώνα π.Χ. ή κατά τον Μπαμπινιώτη¹³ ήταν δάσκαλοι στην κλασική αρχαιότητα. Κατά τον Τεγόπουλο - Φυτράκη¹⁴ σοφιστές ήταν δάσκαλοι της ρητορικής και της πολιτικής φιλοσοφίας στην αρχαιότητα. Οι σοφιστές δίδασκαν, ταξίδευαν, έδιναν διαλέξεις και δημοσίευαν συγγράμματα. Προέρχονταν από διάφορα μέρη της αρχαίας Ελλάδας. Οι γνωστότεροι μεταξύ άλλων ήταν: ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα, ο Πρόδικος από την Κω και ο Ιππίας από την Ηλεία. Η ρητορική τέχνη ήταν ακόμη πρώιμη και ασχολούνταν κυρίως με το δικανικό και τον πολιτικό λόγο. Οι σοφιστές διεξήγαγαν έρευνες πάνω σε διαφορετικές πλευρές του λόγου και της γλώσσας. Οι σοφιστές υπήρξαν δάσκαλοι σε μία εποχή που η εκπαίδευση ήταν προσανατολισμένη στη μουσική, στη φυσική άσκηση και στην ποίηση. Καθιέρωσαν μία νέα διδασκαλία πνευματικού χαρακτήρα που διδάσκονταν από πλανόδιους δασκάλους που δίδασκαν τους πλούσιους νέους των πόλεων.

Τον 4ο αι. π.Χ. η ρητορική πρακτική εξελίσσονταν στο δικαστικό και στο πολιτικό χώρο. Στον τομέα της δικαιοσύνης οι διάδικοι αναλάμβαναν να υπερασπιστούν οι ίδιοι την υπόθεση τους χωρίς να μπορούν να εκπροσωπηθούν από ένα συνήγορο. Δεν υπήρχε εισαγγελία και ως εκ τούτου οι κατηγορίες απαγγέλλονταν από τους ιδιώτες. Στην ιδιωτική δίκη αγωγή από τη θιγείσα πλευρά, στη δε δημόσια αγωγή από οποιοδήποτε πολίτη. Αυτό το σύστημα επέτρεπε την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στο δικαστικό βίο, ως συνηγόρων και κατηγορών. Η ανάμειξη αυτή των πολιτών τους ανάγκαζε να προσφύγουν σε διαφορετικές μορφές βοήθειας. Όταν ο διάδικος δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στο ύψος των περιστάσεων μπορούσε να ζητήσει βοήθεια από ένα συγγενή ή από ένα φίλο που τον αποκαλούσαν "συνήγορο" με τον οποίο μοιράζονταν το χρόνο ομιλίας ή μπορούσε να απευθυνθεί σε ένα λογογράφο να του γράψει ένα λόγο επί αμοιβής, τον οποίο απομνημόνευε και τον εκφωνούσε στο δικαστήριο ως δικό του λόγο. Τα δικαστήρια

---

¹² Βλ. Kennedy , G. Ιστορία της κλασικής ρητορικής : αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής, μτφρ. Νικολούδης, Ν., επιμ. Αναστασίου , Ι. Ε., Εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2012.

¹³ Βλ. Μπαμπινιώτης, Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Εκδ. Κέντρο λεξικολογίας, Αθήνα 2002.

¹⁴ Βλ. Τεγόπουλο - Φυτράκης. Μείζον λεξικό της ελληνικής γλώσσας, Εκδ. Τεγόπουλος - Φυτράκης Α.Ε., Αθήνα 2011.

συνεδρίαζαν όλο το χρόνο και οι ετυμηγορίες εκδίδονταν από τους ενόρκους.¹⁵ Οι ένορκοι επιλέγονταν με κλήρωση στην αρχή του έτους από πολίτες πάνω από τριάντα χρονών για όλες τις υποθέσεις. Για την κάθε υπόθεση εκ νέου με κλήρωση ορίζονταν το πρωί. Τα μέλη των δικαστηρίων ήταν 200 - 400 για τις ιδιωτικές αγωγές και για τις δημόσιες αγωγές 501 μέλη. Οι δημόσιες αγωγές διαρκούσαν όλη την ημέρα.¹⁶ Για κάθε αγόρευση κατηγορίας ή υπεράσπισης είχαν τρεις ώρες στη διάθεση τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αγορεύσεις διαρκούσαν πολλές ημέρες. Αντιθέτως οι ιδιωτικές αγωγές ήταν πολύ σύντομες. Στα λαϊκά δικαστήρια αναθέτονταν ιδιωτικές διαφορές, υποθέσεις εγκλημάτων καθώς και τον διοικητικό και πολιτικό έλεγχο. Τα λαϊκά δικαστήρια αποτελούσαν σημαντικούς μηχανισμούς του κράτους. Στα λαϊκά δικαστήρια συγκαταλέγονταν και ο Άρειος Πάγος για ορισμένες ειδικές περιπτώσεις.

Σε πολιτικό επίπεδο, τα κύρια όργανα ήταν η Εκκλησία και η Βουλή. Η Εκκλησία ασκούσε την εκτελεστική εξουσία με τη ψήφιση διαταγμάτων και την εκλογή αρχόντων. Αποτελούνταν από όλους τους ενήλικες πολίτες που συγκεντρώνονταν τριάντα-σαράντα φορές το χρόνο στο λόφο της Πνύκας σε ένα χώρο που διέθετε ξύλινα έδρανα και ένα βήμα για τους ομιλητές. Ο ελάχιστος αριθμός μελών που απαιτούνταν για τη λήψη έγκυρης απόφασης ήταν έξι χιλιάδες ψήφους, δηλαδή το ένα πέμπτο του συνολικού αριθμού των Αθηναίων πολιτών. Η διάρκεια των συνεδριάσεων δεν υπερέβαινε τη μία ημέρα. Σε κάθε σημείο της ημερήσιας διάταξης ο Κήρυκας διατύπωνε την ερώτηση "ποιός θέλει να λάβει το λόγο;"¹⁷ Η Βουλή προετοιμάζε τις εργασίες της συνέλευσης. Απαρτίζονταν από πεντακόσιους πολίτες ηλικίας άνω των τριάντα χρόνων. Συνεδρίαζε όλες τις εργάσιμες ημέρες στην αίθουσα του Βουλευτηρίου στην αγορά. Οι συζητήσεις ήταν μυστικές.

Αναμφίβολα, οι θεσμοί της Αθήνας προώθησαν τη ρητορική τέχνη η οποία ασκούνταν καθημερινά στα δικαστήρια, στις συνελεύσεις, μπροστά σε μεγάλο κοινό χωρίς να υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες υλικής και ακουστικής υποδομής. Μπορούμε να φανταστούμε την προσπάθεια που κατέβαλε κάποιος να ακουστεί από ένα πλήθος με ότι αυτό συνεπάγεται. Στο δικαστήριο οι συζητήσεις δεν διευθύνονταν από επαγγελματίες δικαστές. Η έννοια του δεδικασμένου δεν ίσχυε και οι κριτές δεν είχαν τη δυνατότητα να

---

¹⁵ Βλ. Αριστοφ. Σφήκες 89-90).

Κριτές κατά τον Αριστοτέλη, σ. τ. επ.

¹⁶ Βλ. Αθηναίων Πολιτεία, σ. τ. επ. α 67, 2-3 περί του χρόνου ομιλίας των διαδίκων.

Ανδροκίδη. Περί μυστηρίων, 91, 4.

Δημοσθένους. Κατά Τιμοκράτους, 148, 6.

Αισχύνη. Κατά Κτησιφώντος, 6, 11.).

¹⁷ Βλ. επ. Δημοσθένης. Περί του Στεφάνου, (σ. τα).

επικοινωνούν μεταξύ τους πριν από τη ψηφοφορία. Τα μέλη του ακροατηρίου για την παρουσίαση και την παρακολούθηση που ήταν μία πολύ σοβαρή ενασχόληση ήταν αμειβόμενη.¹⁸ Η ετυμηγορία καθορίζονταν από την εντύπωση που προκαλούσαν οι αγορεύσεις προστιθέμενες στις υπάρχουσες απόψεις των μελών του ακροατηρίου.

Στην Εκκλησία οι εκφωνούμενοι λόγοι επηρέαζαν καθοριστικά τις ψηφοφορίες. Για τους ρήτορες το "πειθειν" αποτελούσε επιβεβλημένη αναγκαιότητα. Στο πλαίσιο της δημόσιας ταφής επιτελούνταν μία ρητορική τελετή κατά την οποία εκφωνούνταν ο επιτάφιος λόγος υπέρ των πεσόντων της πατρίδας. Η ενέργεια αυτή ήταν επίσημη, ενώ ο ρήτορας επιλέγονταν έπειτα από εισήγηση της Βουλής.¹⁹

Οι Αθηναίοι εκφωνούσαν λόγους και εκτός Αθηνών που είχαν ως στόχο τη διαπραγμάτευση συνθηκών, διατύπωση αιτημάτων, προσφορά ευχαριστιών ή τιμών. Λόγους εκφωνούσαν και στα πεδία των μαχών για να ενθαρρύνουν τα στρατεύματά τους. Οι πανηγυρικοί λόγοι εκφωνούνταν σε αθλητικούς αγώνες, θρησκευτικές εορτές (π.χ. των Ολυμπίων και Δελφικών εορτών). Υπήρχαν και λόγοι που εκφωνούνταν σε ιδιωτικούς χώρους και πραγματεύονταν πολλά ζητήματα όπως για π.χ. δοκίμια, διακηρύξεις κ.α.). Οι δικανικοί λόγοι προετοιμάζονταν εκ των προτέρων και ήταν κατά προτίμηση γραπτώς. Αντιθέτως, οι λόγοι που απευθύνονταν στην Εκκλησία άφηναν μεγάλα περιθώρια για αυτοσχεδιασμό.

Στον τέταρτο αιώνα συναντούμε δημόσιο προφορικό και γραπτό λόγο. Τα σπουδαιότερα έργα είναι του Ισοκράτη και του Δημοσθένη. Στην αρχαιότητα ο Ισοκράτης και ο Δημοσθένης καταξιώθηκαν ως σύμβολα δύο διαφορετικών στάσεων. Η μία αφιερώνεται στην ομορφιά της ομιλίας και των ιδεών και η άλλη στην αποτελεσματικότητα τους (Ψεύδο-Πλούταρχος, *Βίοι τῶν δέκα ρητόρων*, 845 d).²⁰ Οι δέκα καλύτεροι Αττικοί ρήτορες του πέμπτου και τέταρτου αιώνα π.Χ. ήταν: ο Αντιφών, ο Λυσίας, ο Ανδροκίδης, ο Ισοκράτης, ο Ισαίος, ο Δημοσθένης, ο Αισχίνης, ο Λυκούργος, ο Υπερείδης και ο Δείναρχος. Τα έργα τους θεωρούνταν ότι παρείχαν τα καλύτερα υποδείγματα της Αττικής διαλέκτου, καθώς και μία εναλλαγή ύφους και διαφορετικά θέματα. Η πρώτη αναφορά για τους δέκα καλύτερους Αττικούς ρήτορες γίνεται στην κριτική του Καικίλιου από την Καλή Ακτή της Σικελίας.²¹ Ο Κοϊντιλιανός (1ος αι. μ. Χ.)²² αναφέρει δέκα ρήτορες στην Αθήνα. Ο Ψεύδο Πλούταρχος, αβέβαιης χρονολογίας, γράφει

¹⁸ Βλ. Αριστοτέλης. Πολιτικά Β, 1268 b 9-11).

¹⁹ Βλ. σ. τ. επ. Θουκυδίδη. (σ. τ. επ. Β'34).

²⁰ Βλ. Ψεύδο-Πλούταρχος. Βίοι των δέκα ρητόρων, 845 d.

²¹ Βλ. Καικίλιος. 1ος αι. μ.Χ. συγγραφέας της μη διασωθείσας πραγματείας Περί του χαρακτήρος των δέκα ρητόρων (Σούδα, Κ. 1165).

²² Βλ. Κοϊντιλιανός. ο.π.

το *Βίοι των δέκα ρητόρων*. Κατά τον δεύτερο και τρίτο αιώνα π.Χ. μαρτυρείται σαφώς η "αττική δεκάδα", όπως αναφέρει ο Λουκιανός (Σκύθης, 10) (σ. τ. επ).²³ Ο Ερμογένης τους αφιερώνει από μία παράγραφο (σελ. 395-403, εκδ. Rabe. Ο Δημοσθένης τοποθετείται σε θέση εκτός καταλόγου και τη θέση του την καταλαμβάνει ο Κριτίας). Οι γραμματικοί δημοσιεύουν λεξικά των δέκα ρητόρων (διασώζεται αυτό του Βαλέριου Αρποκρατίωνος, ενώ τα λεξικά του Ιουλιανού, του Φιλόστρατου του Τύριου και του Διόδωρου σημειώνονται από το Φώτιο στη βιβλιοθήκη, 150) (Pernot, 2005).²⁴

Η δικανική ρητορεία εκπροσωπείται καλύτερα μεταξύ των λόγων που έχουν διασωθεί, ενώ βρισκόταν και στο κέντρο του ενδιαφέροντος της ρητορικής θεωρίας. Λόγοι προς εκφώνηση στα δικαστήρια βρίσκονται στα έργα του Ισοκράτη, του Υπερίδη, του Δείναρχου, του Λυσία, του Αντιφώντα, του Ισαίου, του Ανδροκίδη, του Αισχίνη, από τους οποίους όλοι με εξαίρεση τον Ανδροκίδη και τον Αισχίνη ήταν λογογράφοι που εκφωνούνταν από πελάτες (Kennedy, 2012).²⁵

1.4 Οι Αττικοί ρήτορες της αρχαιότητας

1.4.1 Ο Ισοκράτης (436-338 π.Χ.)

Ο Ισοκράτης γεννήθηκε το 436 π.Χ. και έζησε έως το 338 π.Χ. ήταν από εύπορη οικογένεια και υπήρξε μαθητής των σοφιστών Προδίκου και Γοργία. Αφιέρωσε τη ζωή του στη ρητορική. Τους λόγους του δεν τους εκφωνούσε ο ίδιος, διότι δε διέθετε τόλμη και φωνή. Τα έργα του τα δημοσίευε γραπτώς. Σώζονται εικοσιένα λόγοι που χρονολογούνται από το 403 έως το 339 π.Χ. Επί δώδεκα περίπου χρόνια άσκησε το επάγγελμα του λογογράφου. Έγραφε δικανικούς λόγους που ασχολούνταν με υποθέσεις χρεών, κληρονομιάς και βιαιοπραγιών (μεταξύ των οποίων ο περίφημος Περί του ζεύγους, υπέρ του γιου του Αλκιβιάδη) (Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003·Pernot, 2005·Kennedy, 2012).²⁶

1.4.2 Ο Δημοσθένης (384-322 π.Χ.)

Ο Δημοσθένης (384-322 π.Χ.) ήταν ο πιο μεγάλος ρήτορας στην αρχαία Ελλάδα και ο διαπρεπής πολιτικός της αρχαίας Αθήνας. Η καταγωγή του ήταν από εύπορη οικογένεια. Η αιτία που οδήγησε το Δημοσθένη να γίνει ρήτορας, ήταν γιατί, όταν έχασε τον πατέρα

---

²³ Βλ. Λουκιανός Σκύθης. 10) (σ. τ. επ).

²⁴ Βλ. Pernot, L. ο.π.

²⁵ Βλ. Kennedy, G. ο.π.

²⁶ Βλ. Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική, Εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2003.

Pernot, L. ο.π.

Kennedy, G. ο.π.

του σε ηλικία εφτά ετών οι επίτροποι που ανέλαβαν την περιουσία του δεν έκαναν σωστή διαχείριση της περιουσίας του και για να τους τιωρήσει, σπούδασε την τέχνη του λογογράφου δίπλα στον Ισαίο, που ήταν ειδικός στο κληρονομικό δίκαιο. Κατόρθωσε δε, όταν ενηλικιώθηκε να αποδείξει την ενοχή των επιτρόπων του (Edwards, 2002 Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003· Θεοδωρακόπουλος, 2006 Kennedy, 2012).²⁷ Έγινε αρχικά γνωστός για τις επιτυχίες του στα δικαστήρια και στη συνέχεια αναδείχτηκε σε ένα ηγετικό ομιλητή στη δημοκρατική συνέλευση των πολιτών. Το σύνολο των έργων που αποδίδονται στο Δημοσθένη, περιλαμβάνει εξήντα λόγους, που διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες:

- Τους συμβουλευτικούς λόγους (αγορεύσεις ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου),
  - Τους δημόσιους δικανικούς λόγους (αγορεύσεις σε δημόσιες δίκες),
  - Τους ιδιωτικούς δικανικούς (αγορεύσεις σε ιδιωτικές δίκες) και
- Τον επιτάφιο λόγο (Pernot, 2005· Kennedy, 2012).²⁸

Σύμφωνα με το Διονύσιο Αλικαρνασσία (α΄ αιώνα π.Χ.) το ύφος του Δημοσθένη είναι αυστηρό· στοχεύει στην επιβλητικότητα, γλαφυρό· στοχεύει στο να ομορφύνει το λόγο του και μεικτό ύφος που είναι και αυστηρό και γλαφυρό. Ο Δημοσθένης παρουσιάζεται στους λόγους του οργισμένος, ειρωνικός ή σαρκαστικός, σπάνια χιουμοριστικός ή συγκινητικός. Υποκύπτει σε σφοδρές λοιδορίες και χυδαία σπίλωση προσώπων που είχε ως αποτέλεσμα να γίνει δημοφιλής στην εποχή του. Στα αφηγηματικά του μέρη ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί απλή γλώσσα όπως ο Λυσίας (Edwards, 2002 Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003· Θεοδωρακόπουλος, 2006· Kennedy, 2012).²⁹ Η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ήταν η αττική διάλεκτος που ήταν κοντά στη γλώσσα της καθημερινότητας. Χρησιμοποιούσε προσφιλείς εκφράσεις και επιφωνήματα, γοητευτικές μεταφορές και ιδιωματισμούς όπως για παράδειγμα "μία Ιλιάδα συμφορές" και "σάπιες και κρύες κατηγορίες" (Edwards, 2002).

Οι δικανικοί λόγοι του Δημοσθένη καλύπτουν μεγάλο πεδίο θεμάτων και στις δημόσιες και στις ιδιωτικές υποθέσεις και αναδεικνύουν το μεγάλο του ταλέντο στην σκιαγράφηση των χαρακτήρων και στη λογική επιχειρηματολογία. Από τους ιδιωτικούς λόγους ο (39) "*πρός Βοιωτών Ι*" αναφέρεται στη διαμάχη που είχε ένα νόμιμο τέκνο του Μαντίθεου και ενός εικαζόμενου νόθου ετεροθαλούς αδερφού, τον Βοιωτό σχετικά με τα

---

²⁷ Βλ. Edwards, M. Οι αττικοί ρήτορες. Μτφρ. Σπαθάρας, Γ. Δημ., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002. Θεοδωρακόπουλος, Β. Δικανικοί λόγοι αττικής ρητορείας, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006.

²⁸ Βλ. Pernot, L. ο.π.
Kennedy, G. ο.π.

²⁹ Βλ. Edwards, M. ο.π.
Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.
Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

δικαιώματα του Βοιωτού να χρησιμοποιεί το όνομα Μαντίθεος. Ένας από τους σημαντικότερους ιδιωτικούς λόγους του Δημοσθένη είναι ο (54) "*κατά Κόνωνα αίκειας*" για βιαιοπραγία. Η σκιαγράφηση των χαρακτήρων είναι εξέχουσα και ο Αρίστων σε μία ζωντανή έντονη αφήγηση εξιστορεί την πρώτη του αναμέτρηση με τους καθ' έξη μεθυσμένους γιούς του Κόνωνα στην πρώτη σύγκρουση και το θερμό επεισόδιο κατά το οποίο τον χτύπησαν τόσο σοβαρά που λίγο έλειψε να χάσει τη ζωή του (Edwards, 2002).

1.4.3 Ο Λυσίας (444-380 π.Χ.)

Ο Λυσίας (444-380 π.Χ.) δεν ήταν Αθηναίος, αλλά ένας μέτοικος, ένας ξένος χωρίς πολιτικά δικαιώματα που είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα. Διατηρούσαν μία οικογενειακή επιχείρηση όπου κατασκεύαζαν ασπίδες. Το 404 π.Χ. η περιουσία τους κατασχέθηκε από τους Τριάκοντα Τυράννους που ήρθαν στην εξουσία. Σκοτώθηκε ο αδερφός του Πολέμαρχος, ενώ ο Λυσίας κατέφυγε στα Μέγαρα. Από εκεί συνέβαλε σημαντικά στον αγώνα των Αθηναίων δημοκρατικών. Αυτό αναγνωρίστηκε από τους δημοκρατικούς διότι όταν επανήλθαν στην εξουσία χορήγησαν υπηκοότητα στο Λυσία ο οποίος άσκησε ποινική δίωξη εναντίον του ανθρώπου εκείνου που ο ίδιος θεωρούσε ως υπαίτιο για τα δεινά που έπαθαν ο ίδιος και η οικογένεια του. Με αφορμή αυτό το γεγονός έγραψε για τον εαυτό του το δωδέκατο λόγο, ο κατά Ερατοσθένους (Kennedy, 2012).³⁰

Οι λόγοι του Λυσία χαρακτηρίζονται από τους κριτικούς της αρχαιότητας υποδείγματα καθαρού και διάφανου αττικού πεζού λόγου. Η γλώσσα είναι καθημερινή αλλά ραφιναρισμένη και ευγενική. Δε χρησιμοποιεί ποιητικό λεξιλόγιο και οι μεταφορές είναι λιγιστές. Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά (Λυσία 10) το ύφος είναι ζωντανό, πειστικό και ενδεδειγμένο με χάρη και γοητεία που πηγάζει από την φαινομενικά απροσποίητη απλότητα του (Edwards, 2002).³¹ Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς, αναφέρει τις αρετές των λόγων του Λυσία³² όπως η καθαρότητα, η απλότητα, η σαφήνεια, η συντομία και η ενάργεια (Θεοδωρακόπουλος, 2006).³³

Ο Λυσίας συνέβαλε στην ελληνική ρητορεία με το απλό του ύφος που έγινε πρότυπο στους αιώνες που ακολούθησαν. Η δεύτερη συνεισφορά του Λυσία στη ρητορική τέχνη ήταν να προσαρμόζει το χαρακτήρα του κάθε πελάτη του στο λόγο που έγραφε (Kennedy, 2012). Έτσι ο λόγος του δείχνει να είναι αληθοφανής. Η δομή του λόγου του Λυσία είναι απλή. Σε κάθε λόγο διακρίνουμε το προοίμιο, τη διήγηση, τις αποδείξεις και τον επίλογο.

---

³⁰ Βλ. Kennedy, G. ο.π.

³¹ Βλ. Edwards, M. ο.π.

³² Βλ. Λυσίας, 2.11.

³³ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

Το έργο του Λυσία, όπως αναφέρει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, είναι μεγάλο. Έγραψε πάνω από διακόσιους λόγους. Σώζονται μόνο τριάντα πέντε. Λέγεται ότι "τό έρωτικό" που περιλαμβάνεται στο Φαίδρο του Πλάτωνα μπορεί να το έχει γράψει και ο ίδιος ο Πλάτωνας. Από τους τριάντα τέσσερις λόγους οι δύο είναι επιδεικτικοί (ό επιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς και ὁ Ὀλυμπιακός), οι υπόλοιποι είναι δικανικοί (Edwards, 2002· Θεοδωρακόπουλος, 2006).³⁴ Τα έργα του αναφέρονται στο ιδιωτικό (δίκη ίδια) και το δημόσιο (δίκη δημοσία). Από τους γνήσιους ιδιωτικούς λόγους του Λυσία αξιοπρόσεκτοι είναι ο λόγος (10) "κατά Θεομνήστου" που εκφωνήθηκε σε δίκη για συκοφαντία που περιέχει ένα διεξοδικό μεγαλοφυές επιχειρήμα, ο λόγος (24) "ὑπέρ ἀδυνάτου" χρησιμοποιεί ένα εξαιρετικό μείγμα ειρωνικού χιούμορ και συγκίνησης, ο λόγος (32 "κατά Διογείτωνα" που αναφέρεται σε ένα δόλιο φύλακα, ή περιγράφει το χαρακτήρα του κατηγορουμένου με ένα δραματικό τρόπο. Στους δημόσιους λόγους περιλαμβάνεται ο λόγος (14) "κατά Αλκιβιάδου λιποταξίου", "σιτοπωλῶν" για αγορά μεγαλύτερης από το επιτρεπτό με την προϋπόθεση να το πουλήσουν αργότερα σε μεγαλύτερη τιμή. Ο Λυσίας εδώ διεγείρει το μίσος κατά των εμπόρων εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι είναι ξένοι. Ο Λυσίας ήταν ένας δεινός ρήτορας και σύμφωνα με το Διονύσιο τον Αλικαρνασσεύς³⁵ "αναμφισβήτητα ο καλύτερος από όλους τους ρήτορες". εύστοχα ο Λυσίας συνεπαίρνει το δικαστήριο με τα ποικίλα τεχνάσματα του ύφους που χρησιμοποιεί και την περιγραφή του χαρακτήρα του εντολέα του ή του αντιδίκου και είναι από τις μεγαλύτερες συνεισφορές του Λυσία στην αττική ρητορική. Την παρουσίαση του χαρακτήρα (σκιαγράφηση) στην αρχαιότητα την ονόμαζαν ηθοποιία (Edwards, 2002· Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003· Kennedy, 2012).³⁶

1.4.4 Ο Αντιφώντας (480-411 π.Χ.)

Ο Αντιφώντας (480-411 π.Χ.) είναι ο αρχαιότερος από τους δέκα Αττικούς ρήτορες της αρχαίας Αθήνας. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια. Ήταν λογογράφος και η ειδικότητα του ήταν σε δίκες όπου υπήρχε φόνος (Θεοδωρακόπουλος, 2006).³⁷ Σήμερα θα λέγαμε ότι είχε ειδικότητα στο ποινικό δίκαιο. Διακρίνονταν για το μεγαλοπρεπές και σοβαρό ύφος. Οι λόγοι του Αντιφώντα ήταν πολλοί (ο Καικίλιος αναφέρει 60 λόγους), αλλά διασώθηκαν ολόκληροι μόνο έξι. Ονομάζονται "φωνικοί". Υπάρχουν δε και

---

³⁴ Βλ. Edwards, M. ο.π.

Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

³⁵ Βλ. Λυσίας, 18.

³⁶ Βλ. Edwards, M. ο.π.

Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

Kennedy, G. ο.π.

³⁷ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

αποσπάσματα, εικοσιτέσσερα ανήκουν σε δημηγορικούς λόγους, δώδεκα σε δικανικούς, τέσσερα σε επιδεικτικούς και πέντε σε άλλο είδος (Θεοδωρακόπουλος, 2006). Ήταν υποστηρικτής των Ολιγαρχικών της Αθήνας και το 411 π.Χ. συνέπραξε στην μεταβολή του πολιτεύματος όπου οι ολιγαρχικοί θεσμοθέτησαν τη Βουλή των τετρακοσίων. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 411 π.Χ. καταδικάστηκε σε θάνατο όπου κατηγορήθηκε για εσχάτη προδοσία. Η σορός του μεταφέρθηκε έξω από την Αττική γη και η περιουσία του δημεύτηκε. Το δε γένος του κηρύχθηκε ανυπόληπτο. Ο Θουκυδίδης³⁸ αναφέρεται στον Αντιφώντα με λόγια εγκωμιαστικά ισχυριζόμενος ότι διακρινόταν για την αρετή του, την πολιτική του διορατικότητα και για τη δύναμη του λόγου του. Ο δε Πλάτωνας³⁹ αναφερόταν για τη δεινότητα του (Edwards, 2002· Θεοδωρακόπουλος, 2006).

1.4.5 Ο Ισαίος (420-350 π.Χ.)

Ο Ισαίος (420 - 350 π.Χ.) δεν ήταν σίγουρο ότι ήταν Αθηναίος πολίτης. Όλες οι πληροφορίες μαρτυρούν ότι ο ρήτορας ήρθε στην Αθήνα από τη Χαλκίδα. Ήταν μαθητής του Ισοκράτη, δάσκαλος του Δημοσθένη και σύγχρονος του Λυσία (Σπαθάρης & Τζαλλήλα 2003· Kennedy, 2012).⁴⁰ Ως μέτοικος δεν είχε το δικαίωμα να εκφωνεί δημόσιους πολιτικούς λόγους και εργάστηκε ως δάσκαλος της ρητορικής. Η ειδικότητα του ως λογογράφου ήταν στις κληρονομικές υποθέσεις (Edwards, 2002· Θεοδωρακόπουλος, 2006).⁴¹ Ο λόγος του Ισαίου ξεχώριζε για την απλότητα και την καθαρότητα της αττικής γλώσσας. Η ακρίβεια, η σαφήνεια και η ενάργεια είναι τα χαρακτηριστικά των λόγων του. Ο Ισαίος στο ρητορικό του λόγο χρησιμοποιεί τις έντεχνες, παρά τις άτεχνες αποδείξεις. Χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα με επιδεξιότητα. Η διάταξη του λόγου του Ισαίου δεν ακολουθείται πάντα από το προοίμιο, τη διήγηση, την απόδειξη και τον επίλογο. Συχνά εμπλέκει τη διήγηση και την απόδειξη. Τον Ισαίο εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι να κερδίσει την υπόθεση και δεν περιορίζεται από κανόνες της ρητορικής τέχνης. Από τους πενήντα λόγους του Ισαίου σώθηκαν μόνο ένδεκα και από το δωδέκατο ένα απόσπασμα. Όλοι αναφέρονται σε κληρονομικές υποθέσεις (Edwards, 2002· Θεοδωρακόπουλος, 2006).

---

³⁸ Βλ. Θουκυδίδης, 8. 68.

³⁹ Βλ. Μενεξ. 236 Α).

⁴⁰ Βλ. Σπαθάρης, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π. Kennedy, G. ο.π.

⁴¹ Βλ. Edwards, M. ο.π. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

1.4.6 Ο Ανδροκίδης (440-390 π.Χ.)

Ο Ανδροκίδης (440-390 π.Χ.) καταγόταν από ονομαστή οικογένεια του δήμου Κυδαθηναίων⁴² (Φυτράκης. Είχε ρίζες από το θεό Ερμή και τα μέλη της οικογένειας του είχαν κληρονομήσει το αξίωμα να είναι κήρυκες της θεάς Δήμητρας. Ο ίδιος ο Ανδροκίδης είχε ανάμειξη στην πολιτική ζωή και ήταν υποστηρικτής του ολιγαρχικού καθεστώτος. Δεν είναι από τους πολύ σημαντικούς ρήτορες παρόλο που το όνομα του συγκαταλέγεται στο δεκάλογο των αρχαίων ρητόρων. Από τους λόγους του Ανδροκίδη σώζονται τέσσερις (Edwards, 2002· Θεοδωρακόπουλος, 2006). Το ύφος του Ανδροκίδη είναι απλοϊκό. Στη διήγηση τα γεγονότα ξεδιπλώνονται με γρήγορο ρυθμό που οι περιγραφές, πολλές φορές, προσεγγίζουν δραματικούς τόνους. η διάρθρωση του λόγου του είναι ατελής. Δεν κάνει ευκρινή διάκριση μεταξύ διήγησης και απόδειξης. Κυρίως στηρίζεται στη διήγηση, χρησιμοποιεί ελάχιστα τα επιχειρήματα και όσον αφορά τις αποδείξεις βασίζεται στις άτεχνες πίστεις (Edwards, 2002· Θεοδωρακόπουλος, 2006).

1.4.7 Ο Αισχύνης (390 - 322 π.Χ.)

Ο Αισχύνης (390-322 π.Χ.) καταγόταν από οικογένεια η οποία έχασε την περιουσία της στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ο πατέρας του ήταν ο Ατρόμητος και ήταν ένας από τους δημοκρατικούς που ήταν εξόριστος. Μετά την πτώση των τριάκοντα επανήλθε στην Αθήνα. Η μητέρα του ήταν η Γλαυκοθέα και ήταν αδερφή του στρατηγού Κλεόβιλου. Ο Ατρόμητος αφού έχασε την περιουσία του έγινε δάσκαλος ενώ, η Γλαυκοθέα έγινε ιέρεια σε μυστηριακές λατρείες. Ο Αισχύνης βοηθούσε τους γονείς του στην αρχή, μετά εργάστηκε ως κατώτερος γραφέας, διετέλεσε δε και γραμματέας της συνέλευσης. Έγινε ηθοποιός και έπαιζε σε τραγωδίες. Το γεγονός αυτό τον βοήθησε πολύ για την μετέπειτα πολιτική του σταδιοδρομία. (Edwards, 2002).⁴³ Οι λόγοι του ήταν σημαντικοί σε θέματα διαβουλεύσεων. Δε φημίζονταν για τη λογοτεχνική τους αξία. Οι λόγοι του είναι γραμμένοι στην αττική διάλεκτο. Χρησιμοποιεί την υπερβολή όπως π.χ. οι λέξεις "δεινός, τρομερός, φοβερός" και έκανε επικλήσεις στους θεούς. Ήθελε να προσδώσει στο λόγο του ένα μεγαλόπρεπο και υψηλό τόνο. Από τους λόγους του Αισχύνη σώζονται τρεις και όλοι τους είναι δικανικοί. Edwards, 2002).

---

⁴² Κυδαθήναιον· δήμος της αρχαίας Αττικής.

⁴³ Βλ. Edwards, M. ο.π.

1.4.8 Ο Λυκούργος (390-325 π.Χ.)

Ο Λυκούργος (390-325 π.Χ.) καταγόταν από ευγενική οικογένεια των Ετεοβουτάδων. Ο Λυκούργος είχε τα ίδια πολιτικά φρονήματα με τον Δημοσθένη. Διακρίθηκε στο δημόσιο οικονομικό τομέα και υπηρέτησε ως διοικητής στην Αθήνα για τέσσερα χρόνια. Αναδιοργάνωσε την οικονομία της πόλης. Αύξησε τη δύναμη του στόλου. έκανε πολλά έργα, μεταξύ αυτών την ανακαίνιση του θεάτρου του Διονυσίου και ολοκλήρωση του Παναθηναϊκού σταδίου. Ο Λυκούργος επηρεάστηκε από τον Ισοκράτη διότι ήταν μαθητής του και αυτό φαίνεται στο ύφος του μοναδικού σωζόμενου λόγου του "κατά Λεωκράτους" Edwards, 2002).

1.4.9 Ο Υπερείδης (389-322 π.Χ.)

Ο Υπερείδης (389-322 π.Χ.) ήταν μαθητής του Ισοκράτη όπως και ο Λυκούργος. Καταγόταν από εύπορη οικογένεια. Ήταν επαγγελματίας λογογράφος και αναλάμβανε και σημαντικές πολιτικές δίκες. Ήταν ένθερμος υποστηρικτής του Δημοσθένη. Σύμφωνα με το Διονύσιο τον Αλικαρνασσία το ύφος του Υπερείδη μοιάζει με το ύφος του Λυσία. Χρησιμοποιούσε την αττική διάλεκτο με την καθημερινή γλώσσα της. Η ειρωνεία και ο σαρκασμός υπάρχουν σε μεγάλο βαθμό. Από τους 77 λόγους που αποδίδονται στον Υπερείδη οι 52 θεωρούνται αυθεντικοί. Ως τα μέσα του 19ου αιώνα μ. Χ. δεν γνωρίζαμε τίποτα για τα έργα του Υπερείδη μέχρι που ανακαλύφθηκαν κάποιοι πάπυροι στην Αίγυπτο που περιείχαν ένα ολόκληρο λόγο του, τον Ευξένιππο και σημαντικά μέρη από κάποιους άλλους λόγους του (Edwards, 2002).⁴⁴

1.4.10 Ο Δείναρχος (360-290 π.Χ.)

Ο Δείναρχος (360-290 π.Χ.) ήταν γιος του Σώστρατου από την Κόρινθο, αλλά εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε δίπλα στο Θεόφραστο και το Δημήτριο τον Φαληρέα. Επειδή ήταν μέτοικος δεν είχε δικαίωμα να συμμετέχει στα πολιτικά δρώμενα. Ήταν επαγγελματίας λογογράφος. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσίας επισημαίνει ότι ο Δείναρχος δεν δημιούργησε προσωπικό ύφος όπως ο Λυσίας, ο Ισοκράτης και ο Ισαίος. Ο Δείναρχος θεωρήθηκε ότι εκπροσωπεί την αρχή της παρακμής της ρητορικής. Στον Δείναρχο αποδίδονται περισσότεροι από 160 λόγοι και αυθεντικοί αναγνωρίζονται οι 60 και έχουν σωθεί τρεις Edwards, 2002).

---

⁴⁴ Βλ. Edwards, M. ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η διδασκαλία του ρητορικού λόγου

2.1 Η ρητορική διδασκαλία

Στην αρχαία Αθήνα υπήρχαν πολλές σχολές ρητορικής διδασκαλίας και κατά συνέπεια υπήρχαν και πολλοί δάσκαλοι της ρητορικής. Η εκμάθηση του ομιλείν ήταν εφικτή όπως ισχυρίζεται ο Πλάτων,⁴⁵ είτε ως τέχνη, είτε ως παιδεία. Υπήρχαν διάφοροι τρόποι διδασκαλίας και ως επί το πλείστον ήταν προφορικοί. Περιελάμβαναν θεωρητικά μαθήματα, μελέτες υποθέσεων, εκμάθηση υποδειγματικών λόγων και ασκήσεις κίνησης και φωνής. Οι σπουδές διαρκούσαν τρία με τέσσερα χρόνια. Οι σπουδαστές δεν ήταν μόνο Αθηναίοι, αλλά από όλη την αρχαία Ελλάδα. Τα δίδακτρα ήταν υψηλά. η διδασκαλία περιελάμβανε όλες τις μορφές του λόγου όπως για π.χ. κατηγορία, εγκώμιο κλπ μέχρι το ύφος, ιδέες και μορφές συλλογισμού, δηλαδή όλο το φάσμα της τέχνης του λόγου.

Στην αρχαία Αθήνα οι δάσκαλοι συχνά χρησιμοποιούσαν γραπτά κείμενα όπως υποδείγματα λόγων, συλλογές προοιμίων και επιλόγων και κυρίως εγχειρίδια (Παπανικολάου, 1971· Pernot, 2005· Kennedy, 2012).⁴⁶ Τα κείμενα αυτά στην πλειοψηφία τους ήταν δικανικού χαρακτήρα και παρείχαν τα μέσα για τη σύνταξη μίας δημηγορίας. Από την αρχαία Ελλάδα του τέταρτου αιώνα π.Χ. διασώζονται δύο συστηματικά έργα περί ρητορικής. Η ρητορική προς Αλέξανδρο που χρονολογείται μεταξύ 340-300 π.Χ.) και η τέχνη ρητορική του Αριστοτέλη. Η ρητορική προς Αλέξανδρο διασώζεται σε χειρόγραφα που φέρνουν το όνομα του Αριστοτέλη, αλλά αυτή η εκδοχή δεν επιβεβαιώνεται. Ο συγγραφέας πιθανόν να είναι ο ρήτορας και ιστορικός Αναξιμένης Λαμψακινός. Το πλαίσιο της πραγματείας είναι μία διαίρεση του ρητορικού λόγου σε επτά είδη: παραίνεση, αποτροπή, εγκώμιο, επίκριση, κατηγορία, υπεράσπιση και εξέταση (Παπανικολάου, 1971· Μαλαίνου, 1975· Pernot, 2005· Kennedy, 2012). Αναλύει τα μέσα της πειθούς που είναι κοινά για όλα τα είδη τόσο σε επίπεδο επιχειρηματολογίας όσο και σε επίπεδο ύφους. Η τέχνη ρητορική του Αριστοτέλη θεωρείται το επιστέγασμα της κλασικής ελληνικής ρητορικής. Ο Αριστοτέλης εξετάζει το ζήτημα με επιστημονικό πνεύμα και το εφαρμόζει στη σφαίρα της πραγματικότητας. Στη σφαίρα του πειστικού λόγου η ρητορική θα είναι

---

⁴⁵ Βλ. Πρωταγόρας. 3112 bπ).

⁴⁶ Βλ. Παπανικολάου, Ι. Κ. Ρητορική Τέχνη. Εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1971.

Pernot, L. ο.π.

Kennedy, G. ο.π.

όχι η τέχνη του πείθειν που συνηθίζεται να λέγεται, αλλά στην πραγματικότητα "*ρήτορική δύναμις περί ἕκαστον τοῦ θεωρήσαι τὸν ἐνδεχόμενον πιθανόν*".⁴⁷

Η ρητορική είναι η ικανότητα ανεύρεσης για ένα οποιοδήποτε θέμα του επιχειρήματος που μπορεί να είναι πιστευτό). Υπό αυτούς τους όρους, η μελέτη της ρητορικής αποκτά χρησιμότητα πνευματική και πρακτική. Συνθέτει πειστικό λόγο στις περιπτώσεις που υπάρχει αδυναμία χρήσης διδακτικού επιχειρήματος όπου η πειθώ αναδεικνύεται μέσα από μεγάλα ακροατήρια. Σε περίπτωση που κάποιος επιχειρηματολογεί κατά του δικαίου η ρητορική έχει τη δύναμη να καταρρίψει τα άνομα επιχειρήματα. Ο Αριστοτέλης καθιέρωσε την πρωταρχική ιδέα ότι ο ρήτορας για να πείσει πρέπει να αξιοποιήσει εναύσματα ήδη ενυπάρχοντα στον ακροατή. Ένας καλός ρήτορας γνωρίζει τις στοχαστικές ικανότητες και το κατάλληλο ισοζύγιο των ακροατών.

2.2 Ο ρητορικός λόγος

Η τέχνη του ρητορικού λόγου στηρίζεται καθ' ολοκληρία στην τέχνη του λόγου ή στην καλαισθησία του λόγου που είναι και τέχνη και επιστήμη. Τέχνη είναι γιατί απαρτίζεται από ένα σύστημα τρόπων και κανόνων που συνδέονται μεταξύ τους με καθορισμένη διάταξη και χρησιμοποιεί κατάλληλα μέσα για να γράφει και να μιλάει κάποιος καλά καθώς και να κρίνει τα έργα του πνεύματος. Ενώ η επιστήμη είναι σύνολο συστηματικών γνώσεων που αναφέρεται στη δημιουργία του λόγου. Με άλλα λόγια η ρητορική τέχνη είναι τμήμα της αισθητικής του λόγου που ασχολείται με το ρητορικό λόγο και ειδικότερα με τους τρόπους, τους κανόνες και τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιεί για να είναι κάποιος δεινός ρήτορας. Οι κανόνες της ρητορικής τέχνης είναι όμοιοι για όλα τα γένη των ρητορικών λόγων, συμβουλευτικών, δικανικών και επιδεκτικών. Η διαφορά έγκειται στη φύση της ρητορικής ύλης του κάθε γένους, στο σκοπό που επιδιώκεται, στα μέσα που χρησιμοποιούνται, στο ύφος του λόγου καθώς και στην προσωπικότητα του ρήτορα. Όταν διαμορφώθηκαν στην αρχαιότητα τα τρία γένη των ρητορικών λόγων· ο συμβουλευτικός, ο δικανικός και ο επιδεκτικός, η σημασία της ρητορικής δεν είχε το εύρος το σημερινό. Ο ρήτορας ασκούσε τη ρητορική ως επάγγελμα.

2.3 Τα είδη του ρητορικού λόγου-ρητορικά γένη

Στη ρητορική διακρίνουμε τρία είδη ρητορικού λόγου και τριών ειδών ακροατών. Στο λόγο υπάρχουν τρεις συντελεστές: ο λέγων, το θέμα για το οποίο μιλάει και σ' αυτόν

---

⁴⁷ Βλ. Αριστοτέλης, Α, 1355b 25-26.

που απευθύνεται (τον ακροατή). Ο ακροατής είναι ο κριτής. Κρίνει το παρελθόν και το μέλλον. Επί παραδείγματι, αυτός που κρίνει το μέλλον είναι ο πολίτης, αυτός που μετέχει στις συνελεύσεις του λαού. Αυτός που κρίνει το παρελθόν είναι ο δικαστής και αυτός που κρίνει το ρήτορα είναι ο πανηγυριστής. Ως εκ τούτου, υπάρχουν τρία είδη ρητορικών λόγων, ο συμβουλευτικός, ο δικανικός και ο επιδεκτικός. Η συμβουλή αποσκοπεί ή να παρακινήσει ή να αποτρέψει κάποιον από μία πράξη. Όλοι όσοι συμβουλεύουν και ιδιαιτέρως όσοι αγορεύουν ενώπιον ή προσπαθούν να παρακινήσουν ή να αποτρέψουν.

Σε μία δίκη από τη μία πλευρά υπάρχει η κατηγορία και από την άλλη η υπεράσπιση. Συνεπώς, οι αντίδικοι ή κατηγορούν ή υπερασπίζονται δια του πειστικού τους λόγου. Στον επιδεκτικό λόγο άλλοτε επαινούν και άλλοτε μέμφονται. Ο χρόνος που μιλάει ο ρήτορας είναι διαφορετικός για κάθε είδος. Στο συμβουλευτικό αρμόζει ο μέλλοντας, γιατί συμβουλεύει, παρακινεί ή αποτρέπει για όσα θα συμβούν στο μέλλον. Σ' αυτόν που μιλάει ενώπιον του δικαστηρίου συνάδει ο παρελθοντικός χρόνος, γιατί μιλάει για όσα έχουν γίνει και αυτός που κατηγορεί και αυτός που υπερασπίζεται. Στον επιδεκτικό λόγο χρησιμοποιείται κυρίως ο ενεστώτας, χρησιμοποιούν όμως και τον παρελθόντα και το μέλλοντα χρόνο. Συνεπώς, στα τρία είδη του ρητορικού λόγου αντιστοιχούν τρεις διαφορετικοί στόχοι. Αυτός που συμβουλεύει αποσκοπεί στο συμφέρον ή στο βλαπτικό. Αυτοί που μέμφονται και επαινούν αποβλέπουν στο καλό και στο ανήθικο Τέλος, Αυτοί που αγορεύουν ενώπιον του δικαστηρίου επιδιώκουν το δίκαιο ή το άδικο με τον πειστικό τους λόγο. (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Kennedy, 2012).⁴⁸

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο κάθε ρητορικός λόγος έχει το σκοπό του. Για παράδειγμα, αυτός που αγορεύει ενώπιον του δικαστηρίου μπορεί να μην αμφισβητήσει τη διενέργεια της πράξης ούτε τη βλάβη την οποία προξένησε. Ποτέ όμως δεν είναι δυνατόν να ομολογήσει ότι υπέπεσε σε αδίκημα. Πολλές φορές και αυτοί που συμβουλεύουν αφήνουν κατά μέρος τα άλλα επιχειρήματα τους. Ποτέ όμως δεν είναι δυνατόν να ομολογήσουν ότι συμβουλεύουν τα μη συμφέροντα ή ότι αποτρέπουν από πράξεις ωφέλιμες. Τέλος, και αυτοί που επαινούν ή μέμφονται δεν εξετάζουν αν για αυτόν που γίνεται λόγος έπραξε συμφέροντα ή βλαπτικά. Πολλές φορές τον επαινούν γιατί παραμέλησε το συμφέρον του για μία καλή πράξη. Για παράδειγμα, επαινούν τον Αχιλλέα διότι μπορούσε να ζήσει αλλά προτίμησε να βοηθήσει το φίλο του τον Πάτροκλο αν και

---

⁴⁸ Βλ. Μαλαίνου, Επ. Άπαντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αρχαίον κείμενο μετάφρασις-σημειώσεις Μαλαίνου Επ. Εισαγωγή Αρβανιτοπούλου Απ. Εκδ. Πάπυρος Αθήνα 1975.
Ηλιού, Η. Αριστοτέλη ρητορική, επιμέλεια Γιάννης Κορδάτου, Εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα χ.χ.
Kennedy, G. ο.π.

γνώριζε ότι θα πεθάνει. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο θάνατος ήταν προτιμότερος παρά το δικό του συμφέρον, να ζήσει. Ο ρήτορας πρέπει πρώτα απ' όλα να έχει προτάσεις για κάθε είδους λόγου. Προτάσεις είναι τα τεκμήρια, οι πιθανότητες και οι ενδείξεις και οι προτάσεις αυτές συνθέτουν το συλλογισμό. Έτσι, ο ρητορικός συλλογισμός αποτελείται από δύο προτάσεις (μείζονα, ελάσσονα) και το συμπέρασμα. Το ενθύμημα είναι μεν και αυτό συλλογισμός αλλά ατελής. Αποτελείται από μία πρόταση και το συμπέρασμα.

2.3.1 Συμβουλευτικός λόγος

Ο συμβουλευτικός λόγος που λέγεται και (δημηγορικός, παραινετικός, προτρεπτικός, εκκλησιαστικός). Στόχος του είναι να εισηγηθεί στο σύνολο ή στο άτομο το συμφέρον, το νόμιμο, το θεμιτό, το ηθικό και το υλικό ή να αποθαρρύνει κάτι βλαπτικό. Για τη συμβουλή έχουμε αυτόν που συμβουλεύει, αυτός που δέχεται τη συμβουλή (συμβουλευόμενο) και η επιδίωξη της συμβουλής. Συμβουλευτικούς λόγους συναντούμε στην πολιτική ή κοινοβουλευτική ρητορική, στη δικανική ρητορική, στην εκκλησιαστική ρητορική, στην εκπαιδευτική και γενικά σε κάθε κατηγορία ρητορικής (Παπανικολάου, (1971) · Μαλαίνου, 1975).⁴⁹ Η ευόδωση του συμβουλευτικού λόγου στηρίζεται και στους τρεις παράγοντες· το συμβουλευόντα, το συμβουλευόμενο και το σκοπό της συμβουλής. Ο ρήτορας θα πρέπει να είναι άμεμπτος και εξαιρετικού ήθους, να αντιλαμβάνεται τον παλμό του ακροατηρίου του και να χαίρει της εύνοιας και συμπάθειας των ακροατών του και βεβαίως να έχει πνευματική και ρητορική κατάρτιση. Η ομιλία του ρήτορα θα πρέπει να είναι ανάλογη με την ηλικία, την ιδεολογία, το φύλλο, την εθνικότητα του ακροατή ώστε ο λόγος του να είναι πειστικός. Συνεπώς, η σύνεση, η ακεραιότητα, η συμπάθεια είναι τα τρία στοιχεία που συναποτελούν την επιτυχία του συμβουλευτικού λόγου. Το ύφος του πρέπει να είναι ευπροσήγορο, καταδεκτικό, νηφάλιο, ευπρεπές, σοβαρό πράο, αληθινό, αυθόρμητο. Οι συμβουλευτικοί λόγοι πρέπει να είναι ανάλογοι με την υπόθεση, ούτε συνοπτικοί, περιληπτικοί, αλλά ούτε και μακροσκελείς, φλύαροι, εκτενείς. Η γλώσσα πρέπει να είναι λιτή, απέριτη, ευκολονόητη, περιεκτική και μεστή. Η διάρθρωση του περιεχομένου των συμβουλευτικών λόγων που αναφέρονται ότι θα γίνουν στο μέλλον τις περισσότερες φορές δεν έχουν διήγηση. Έχουν προοίμιο, πρόταση, διαίρεση, πίστεις και επίλογο.

---

⁴⁹ Βλ. Παπανικολάου, Ι. Κ., ο.π. Μαλαίνου, Επ., ο.π.

2.3.2 Επιδεκτικός λόγος

Επιδεκτικός λόγος σημαίνει "εμφάνιση, τελετή, επίδειξη, διάλεξη. Κατά τον Αριστοτέλη το περιεχόμενο του ορίζεται ως εγκώμιο (έπαινος) και ψόγος (επίπληξη). Αναφέρεται σε πρόσωπα, πράγματα και πράξεις του παρελθόντος ή του παρόντος και ο σκοπός του αποβλέπει στο καλό και αγαθό του παρόντος. Ασχολείται με τον έπαινο των καλών και προτρέπει στη μίμηση αυτών ή επιπλήττει τους κακούς και αποτρέπει από κακές πράξεις. Ο λόγος αυτός ονομάζονταν και πανηγυρικός γιατί εκφωνούνταν σε διάφορες γιορτές. Εμπνευστής των λόγων αυτών υπήρξε ο Γοργίας. διακρίθηκαν μεταξύ άλλων ο Ισοκράτης και ο Πρωταγόρας. Για την επιτυχία των επιδεκτικών λόγων απαραίτητα στοιχεία είναι η σύνεση, η ακεραιότητα του χαρακτήρα του ρήτορα και η συμπάθεια ή εύνοια του ακροατηρίου. Ο ρόλος του ρήτορα είναι να προβάλλει τον έπαινο μεταχειριζόμενος ωραίες εκφράσεις αλλά να μην υπερβάλει. Όταν οι έπαινοι είναι υπερβολικοί και γίνονται απερίσκεπτα, αστόχαστα επιπόλαια και δεν είναι αληθινοί τότε ο ρήτορας κινδυνεύει να γίνει ένας κοινός κόλακας. Συνεπώς, είναι αναγκαίο να προσέξει το μέτρο της αλήθειας και τα όρια στα οποία μπορεί να φθάσει η ανοχή των ακροατών. Έξοχα ο Θουκυδίδης το διατυπώνει στον επιτάφιο λόγο του Περικλή *"μέχρι γάρ τοῦδε ἀνεκτοί οἱ ἔπαινοι εἰσὶ περὶ ἐτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσων ἂν καὶ αὐτός ἕκαστος οἴηται ἰκανός εἶναι δράσαι τι, ὃν ἤκουσε. Τῷ δ' ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσι"*.

Ο ψόγος όπως και ο έπαινος θα πρέπει να είναι προσεκτικός, ακριβής, δίκαιος και να βασίζεται σε θετικά στοιχεία, υπαρκτά γεγονότα τα οποία να έχουν αποδειχθεί ή να μπορούν να αποδειχθούν. Ο έπαινος και ο ψόγος πρέπει να γίνονται με σύνεση, με μέτρο. να είναι έγκυροι, αληθινοί, εντιμότατοι και να υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία για να πείθουν το ακροατήριο. Υπάρχουν νοητικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ανθρώπων που κινούνται μεταξύ της αρετής και της κακίας τα οποία ο ρήτορας μπορεί να τα τοποθετήσει ή στην πλευρά της αρετής ή της κακίας ανάλογα με τους σκοπούς του. Άλλοτε με τον πειστικό του λόγο επιδιώκει τη μείωση της βαρύτητας μίας έννοιας και άλλοτε την αύξηση της. Επί παραδείγματι μπορούμε να παραστήσουμε τον συνεσταλμένο ως αδιάφορο και ύπουλο και τον κρετίνο ως ενάρετο και τον απαθή, τον ανάλγητο, ευαίσθητο, πονετικό. Επίσης να παρουσιάζουμε την κάθε ιδιότητα που έχει ο επαινούμενος πάντοτε με καλύτερα χρώματα ήτοι να παριστάνουμε τον παρανοϊκό ως σόφρων και τον αυθάδη ως μεγαλοπρεπή και επιβλητικό, τον θρασύ ως ανδρείο, τον άσωτο ως μετρημένο και σωστό. Αυτή είναι η δύναμη του πειστικού λόγου. Αν η αύξηση ή η μείωση της σημασίας αυτών των εννοιών γίνεται προς το συμφέρον κάποιου προσώπου θα ήταν συγγνωστό, αλλά όταν γίνεται με σκοπό να πλήξει ή να τιμωρήσει

κάποιον τότε θα ήταν ασύγγνωστο και ένδειξη κακεντρέχειας και κακοβουλίας. Η ιδιότητα αυτή δε συνάδει με το πνεύμα του ρήτορα ο οποίος πρέπει να υπηρετεί την αρετή και τη χρηστότητα. Ο επιδεικτικός λόγος αποτελείται κυρίως από τέσσερα μέρη: τον πρόλογο, την πρόταση, τη διήγηση και τον επίλογο.

2.3.3 Δικανικός λόγος

Από όλους τους λόγους που έχουν διασωθεί, οι δικανικοί είναι αναμφίβολα οι περισσότεροι. Ο κάθε διάδικος έπρεπε να μιλάει για λογαριασμό του. Η πίεση που αισθανόταν ήταν πολύ μεγάλη διότι είχε επίγνωση ότι μία πιθανή αποτυχία θα είχε σοβαρές συνέπειες ακόμη και θάνατο ή εξορία. Για αυτό, την εποχή εκείνη, για τους διαδίκους που δεν είχαν πείρα και δεν μπορούσε από μόνος του να υπερασπίσει τον εαυτό του κατέφευγε στον λογογράφο (Edwards, 2002).⁵⁰ Δικανικοί λόγοι λέγονται οι λόγοι που εκφωνούνται στα διάφορα δικαστήρια για την ανεύρεση της αλήθειας, εάν ένα ή περισσότερα πρόσωπα είναι αθώα ή ένοχα για μία πράξη ή να διαπιστωθεί αν η πράξη που τελέστηκε είναι δίκαια ή άδικη και να καταλογιστεί στο δράστη της.

Τι είναι όμως άδικη πράξη; Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη άδικη πράξη είναι να βλάπτει κανείς με τη θέληση του κατά παράβαση του νόμου. Ο νόμος διακρίνεται σε γραπτό (θετικό) και σε άγραφο (φυσικό). Άγραφο νόμο νοούμαι το νόμο που το κύρος του αναγνωρίζεται από όλους. Εκούσια πράξη είναι εκείνη στην οποία προβαίνει κανείς εν γνώση του και χωρίς να αναγκάζεται. Οι πράξεις που τελούνται εκουσίως δεν γίνονται πάντα εκ προθέσεως. Όμως αυτές που τελούνται εκ προθέσεως γίνονται πάντα εν γνώση. Η κακία και η ανηθικότητα είναι οι αιτίες που οι άνθρωποι από πρόθεση παραβιάζουν τους νόμους βλάπτουν και προβαίνουν σε πράξεις κακές. Το κίνητρο για κάθε ανθρώπινη πράξη είναι άλλοτε εξωτερικό και άλλοτε υπάρχει στο δράστη. Από τις πράξεις που έχουν εξωτερικό κίνητρο άλλες οφείλονται στην τύχη και άλλες στην ανάγκη. Αυτές που τελούνται από ανάγκη άλλες πράττονται κατόπιν βίας και άλλες κατ' επιταγή του νόμου. Συνεπώς, έχουμε πράξεις των οποίων το κίνητρο είναι εξωτερικό, άλλες οφείλονται στη τύχη, άλλες σε φυσικούς νόμους και άλλες στη βία. Το κίνητρο που έχει ο δράστης να τελέσει μία πράξη άλλοτε οφείλεται στη συνήθεια, άλλοτε στα πάθη. Το πάθος χαρακτηρίζεται λογικό και παράλογο. Παράλογο πάθος είναι η οργή και η επιθυμία. Αναπόφευκτα οι ανθρώπινες πράξεις οφείλονται σε επτά αιτίες: την τύχη, τη φύση (ο

---

⁵⁰ Βλ. Edwards, M. ο.π.

χαρακτήρας), τη βία, τη συνήθεια, το λογισμό (σκέψη), την οργή και την επιθυμία. (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).⁵¹

Το περιεχόμενο των δικανικών λόγων είναι κάθε υπόθεση που μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη ή άδικη. Μία υπόθεση μπορεί να είναι απλή ή σύνθετη. Απλή εννοούμε π.χ. μία κλοπή, (όποιος αφαιρεί ξένο ολικά η εν μέρει κινητό πράγμα από την κατοχή άλλου με σκοπό να το ιδιοποιηθεί παράνομα άρθρο 372 πκ), ενώ σύνθετη είναι μία ληστεία (όποιος με σωματική βία εναντίον προσώπου ή με απειλές ενωμένες με επικείμενο κίνδυνο σώματος ή ζωής αφαιρεί από άλλον ξένο ολικά ή εν μέρει κινητό πράγμα ή τον εξαναγκάζει να του παραδώσει για να το ιδιοποιηθεί παράνομα άρθρο 380 πκ).⁵² Το δικαστήριο αποβλέπει στην εύρεση της αλήθειας για όλες τις περιπτώσεις των αδικημάτων. Η ανεύρεση της αλήθειας θα στηριχθεί στα αποδεικτικά μέσα που υπάρχουν ή που παρουσιάζονται στη δίκη και θα αποδοθεί δικαιοσύνη με βάση τους ισχύοντες νόμους γραπτούς και άγραφους. Από τους διαδίκους ο ενάγων ή κατηγορος οφείλει να αποδείξει και να πείσει με το λόγο του για όσα καταγγέλλει είναι αληθινά και ο εναγόμενος ή κατηγορούμενος πρέπει να προσπαθήσει να αποδείξει ότι οι κατηγορίες είναι ψευδείς. Το δικαστήριο θα εξετάσει αν υπάρχει πράξη, αν προκλήθηκε βλάβη από την πράξη, το μέγεθος της βλάβης, αν η βλάβη έγινε εκούσια ή ακούσια. Καθήκον του δικανικού ρήτορα είναι να επινοήσει τον κατάλληλο λόγο για κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Ο ρήτορας είναι αναγκαίο να διαθέτει κρίση, ευστροφία, ευρηματικότητα, να γνωρίζει καλά την υπόθεση για την οποία θα αγορεύσει και να προετοιμάσει μεθοδικά το λόγο του. Οι ρήτορες οφείλουν να γνωρίζουν τεχνικά, ιατρικά, οικονομικά κλπ θέματα για να μπορούν να στηρίζουν τα επιχειρήματα τους για να πείθουν και όχι να εδράζονται μόνο στις νομικές τους γνώσεις. Ομοίως και οι δικαστές έχουν καθήκον να μελετούν τα ειδικά θέματα ώστε να κρίνουν αμερόληπτα την υπόθεση και να απονέμουν δικαιοσύνη. Ο ρήτορας για να συντάξει το ρητορικό του λόγο θα λάβει υπόψη του τα επιχειρήματα, τα αποδεικτικά μέσα ή (πίστης) για να υποστηρίξει την πρόταση του και να αποδείξει την αλήθεια ή το ψέμα.

---

⁵¹ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.
Ηλιού, Η. ο.π.

⁵² Βλ. Μαργαρίτης, Λ. & Παρασκευόπουλος, Ν. Ποινικός κώδικας, άρθρα 372 & 380, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1997.

Τα επιχειρήματα αποτελούνται από τους κοινούς τόπους, τους ρητορικούς συλλογισμούς, τους σκοπούς του λόγου, τα ρητορικά ήθη και τα ρητορικά πάθη ή συγκινήσεις (Παπανικολάου, (1971· Μαλαίνου, 1975· Κατσούρη, 1982· Σπαθάρας & Τζαλλήλα 2003)).⁵³

---

⁵³ Βλ. Παπανικολάου, Κ., ο.π.
Μαλαίνου, Επ, ο.π.
Κατσούρη, Ρητορική υπόκριση, Εκδ. χ.χ., Ιωάννινα, 1982.
Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Επιχειρηματολογία

3.1 Έννοια της επιχειρηματολογίας

Επιχείρημα είναι συλλογισμός για υποστήριξη ή αναίρεση θέσεων ή απόψεων (Τεγόπουλος-Φυτράκης).⁵⁴ Είναι μία μέθοδος δημιουργίας πειστικού λόγου. Με άλλα λόγια επιχείρημα είναι το αποδεικτικό μέσο που χρησιμοποιείται προκειμένου να αιτιολογηθεί μία άποψη. Είναι η ακριβής και λογική ερμηνεία ενός θέματος ώστε να προκαλεί εντύπωση, να πείθει και να τυγχάνει αποδοχής. Ο θεμελιώδης όρος της τέχνης για να πείσει είναι να προσδώσει για αυτό που υποστηρίζει ή αναιρεί το χαρακτήρα της αλήθειας, του ευθυτενούς, του δικαίου, της βασιμότητας, της πιθανότητας ώστε να φαίνεται αξιόπιστος. Υπάρχουν δύο είδη επιχειρημάτων: το λογικό και το ψυχολογικό. Ο Αριστοτέλης στο πρώτο του βιβλίο⁵⁵ δηλώνει ότι τα λογικά επιχειρήματα είναι δύο τύπων: η συναγωγή συμπερασμάτων η οποία στη ρητορική συνίσταται στη χρήση παραδειγμάτων με τα οποία ο ρήτορας επιχειρηματολογεί από μία πρόταση προς μία άλλη άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, ενώ υποδηλώνεται μία γενικευμένη εφαρμογή τους. Με άλλα λόγια κάθε πρόταση πρέπει να συνδέεται με την προηγούμενη καθώς και με την επόμενη, και δεύτερον η απαγωγή η ανάπτυξη του ρητορικού συλλογισμού που ο Αριστοτέλης το αποκαλεί ενθύμημα. Ένας διαλεκτικός συλλογισμός αποτελείται από μία κύρια πρόταση, από μία δευτερεύουσα πρόταση και ένα συμπέρασμα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του συλλογισμού αυτού είναι το επιχείρημα "όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί. Ο Σωκράτης είναι άνθρωπος. Άρα ο Σωκράτης είναι θνητός".

Οι προτάσεις ενός ενθυμήματος είναι συνήθως πιθανές παρά βάσιμες. Ως εκ τούτου ένα ενθύμημα πολλές φορές παραλείπει μία πρόταση και η μορφή του κατά κανόνα είναι ένας ισχυρισμός που υποστηρίζεται από μία αιτία: "Ο Σωκράτης είναι θνητός, επειδή όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί ή εάν ο Σωκράτης είναι άνθρωπος άρα είναι θνητός". Τα ενθυμήματα προέρχονται απ' αυτό που θεωρείται πιθανό "είκός" ή από σημεία (Αριστοτέλης, (384-322 π.Χ.) Μαλαίνου, 1975· Καλλία, 2003· Kennedy, 2012).⁵⁶ Ένα

---

⁵⁴ Βλ. Τεγόπουλος-Φυτράκης. ο.π.

⁵⁵ Βλ. Αριστοτέλης. Τέχνη ρητορική, 1.2.8.

⁵⁶ Βλ. Αριστοτέλης. Τέχνη ρητορική, 1. 2. 14-17.

Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Καλλία, Ε. Ρητορική τέχνη στην καθημερινή ζωή, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003.

Kennedy, G. ο.π.

παράδειγμα είναι αυτό με τον Ερμή και τον Απόλλωνα. Ο Ερμής σε ηλικία μόλις μίας ημέρας-σύμφωνα με τη μυθολογία-έκλεψε τα βόδια του Απόλλωνα. Όταν ο Απόλλωνας τον κατηγορήσε στο Δία για κλέφτη, ο Ερμής προσπάθησε να πείσει τον Δία, υποστηρίζοντας πως δεν ήξερε τίποτα για την υπόθεση και υπερασπίστηκε τον εαυτό του με εκ του εικότος επιχειρήματα: "Είμαι μίας μέρας παιδί, είναι δυνατόν να μπορώ να κλέβω βόδια;" Ο Δίας δεν πείστηκε με αυτόν τον ισχυρισμό. Τα αποδεικτικά στοιχεία του Απόλλωνα ήταν τα ίχνη των αγελάδων και η μαρτυρία ενός γέρου αγρότη που είδε τον Ερμή. Συνεπώς, καίτοι το επιχείρημα της ηλικίας του Ερμή θα μπορούσε να είναι πειστικό, ο Δίας τον διέταξε να επιστρέψει τα βόδια στον Απόλλωνα (Καλλία, 2003).

Ένα άλλο επιχείρημα εκ του εικότος αναφέρεται στη διαμάχη του Κόρακα με το μαθητή του Τεισία και στην επιχειρηματολογία που ανέπτυξαν. Ο Τεισίας που ήταν μαθητής του Κόρακα αρνήθηκε να πληρώσει τα δίδακτρα του. Δήλωσε ότι ούτως ή άλλως δεν επρόκειτο να πληρώσει τα δίδακτρα του γιατί αν κέρδιζε την υπόθεση το δικαστήριο θα τον απάλλασσε, αν έχανε τη δίκη τότε ο Κόρακας θα αποδεικνύονταν πως δεν τον είχε διδάξει σωστά πώς να υπερασπίζεται τα δικαιώματά του. Ο Κόρακας αντέταξε τα επιχειρήματα. Αν επικρατήσεις στη δίκη πρέπει να με πληρώσεις γιατί εγώ σε δίδαξα πώς να διεκδικείς, αν ηττηθείς και πάλι θα με πληρώσεις γιατί αυτό επιτάσσει το δικαστήριο (Καλλία, 2003). Αυτή είναι η δύναμη του πειστικού λόγου.

Το ψυχολογικό επιχείρημα δεν στηρίζεται στην απόδειξη αλλά στην εικόνα, στην αντίληψη και το συναίσθημα. Δεν μεταχειρίζεται τη δύναμη του για να αποδείξει την αλήθεια αλλά για να φανερώσει το ψέμα. Συνήθως το επιχείρημα αυτό χρησιμοποιούνταν σε απαίδευτο ακροατήριο. Αναμφίβολα τα επιχειρήματα για να είναι τελέσφορα να τα αποδέχεται το ακροατήριο θα πρέπει να είναι προσεκτικά διατυπωμένα. Αξιοσημείωτο είναι να γνωρίζει ο ρήτορας πως να διατυπώνει τα επιχειρήματα του ώστε ο λόγος του να είναι πειστικός, σε ποιο σημείο της ομιλίας θα πρέπει να τα προσκομίσει και πόσα τον αριθμό. Η παρουσίαση πολλών επιχειρημάτων κουράζει τον ακροατή αντί να τον πείσει. Είναι καλύτερα να ασχολείται με δύο - τρία σημαντικά επιχειρήματα. Η παρουσίαση των επιχειρημάτων να γίνεται με ευρηματικότητα, δημιουργικότητα και λογική διάρθρωση των στοιχείων που παραβάλλονται. Σημαντικό ρόλο έχει η τακτική που θα ακολουθήσει ο ρήτορας για να παρουσιάσει τα επιχειρήματα του. Ενδεχομένως καλύτερη τακτική είναι αυτή που δεν παρουσιάζει το ρήτορα ως πολυμαθή ή ευρυμαθή αλλά ως άνθρωπο που πιθανώς να κάνει τα λάθη του. Τα επιχειρήματα είναι αναγκαίο να είναι προσεγμένα, επιμελημένα, θεμελιώδη. Να έχουν συνοπτική διατύπωση, να είναι κατανοητά στο

ακροατήριο που παρακολουθεί (Μιχαλάς, 1996).⁵⁷ Άλλωστε, είναι φανερό από τη στιγμή που ένα επιχειρήμα παρέχεται στην κοινή γνώμη κρίνεται απ' αυτή με βάση τον τρόπο που το αντιλαμβάνεται.

3.2 Μέθοδοι επιχειρημάτων

Τα επιχειρήματα πρέπει να είναι αποδεικτικά. Αυτός που αποδεικνύει ένα επιχειρήμα πρέπει να στρέψει την προσοχή του στη διαμφισβητούμενη υπόθεση και να προσκομίσει την απόδειξη. Αν έχει αμφιβολίες για την τέλεση της πράξης πρέπει να το αποδείξει στη δίκη ή αν θεωρεί ότι δεν προκάλεσε βλάβη πρέπει να το αποδείξει. Αν πιστεύει ότι η πράξη που τέλεσε ήταν δίκαια ή ότι δεν είχε τόση σημασία πρέπει να το αποδείξει. Αν υπάρχει αμφιβολία στο αν έγινε ή δεν έγινε η πράξη πρέπει να το αποδείξει. Το αποδεικτικό στοιχείο που καταθέτει ο διάδικος στο δικαστήριο είναι αναγκαίο να διατυπώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να πείθει τους δικαστές για την καλή ή την κακή πίστη του αντιδίκου (Μαλαΐνου, 1975· Ηλιού χ.χ. · Μιχαλάς, 1996).⁵⁸ Οι πηγές των επιχειρημάτων είναι: οι κοινοί τόποι, οι ρητορικοί συλλογισμοί, οι σκοποί του λόγου, τα ρητορικά ήθη, τα ρητορικά πάθη (Παπανικολάου, (1971)).⁵⁹

3.3 Οι κοινοί τόποι

Οι κοινοί τόποι είναι τεκμηριωμένες, επιβεβαιωμένες πηγές από τις οποίες ανευρίσκουμε τα επιχειρήματα για να επιτύχουμε τις αποδείξεις στο λόγο μας. Εφαρμόζονται σε όλα τα είδη των λόγων και γι' αυτό ονομάζονται κοινοί. Είναι δηλαδή γενικές απόψεις (Τοπικά). Τόποι είναι οι λογικές στρατηγικές που εφαρμόζονται στη διαλεκτική, αλλά παράλληλα και στη ρητορική. Οι δηλώσεις που χρησιμοποιούνται σε ρητορικά επιχειρήματα μπορεί να είναι συγκεκριμένες οπότε αποτελούν δάνεια από κάποιο σώμα λαϊκής γνώσης, κυρίως από την πολιτική ή την ηθική, ή είναι στρατηγικές της διαλεκτικής και της ρητορικής κοινές για οποιοδήποτε θέμα, τις οποίες ο Αριστοτέλης τις αποκαλεί "τόπους" (Kennedy, 2012, σ. 95).⁶⁰

Ο Ισοκράτης είχε χρησιμοποιήσει τον όρο "τόπους" προκειμένου να περιγράψει επιχειρήματα για το πιθανό και το απίθανο, ή για επιχειρήματα σε παραπομπές μιας αυθεντίας (Kennedy, 2012). Στα μεταγενέστερα αρχαία ελληνικά και στα λατινικά, σε

⁵⁷ Βλ. Μιχαλάς, Τ. Η Τέχνη της πειθούς Εκδ. Έλλην, Αθήνα 1996.

⁵⁸ Βλ. Μαλαΐνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

Μιχαλάς, Τ. ο.π.

⁵⁹ Βλ. Παπανικολάου, Κ. ο.π.

⁶⁰ Βλ. Kennedy, G. ο.π., σ. 95

φιλοσοφικό πλαίσιο περιλαμβανομένου του έργου του Κικέρωνα με τίτλο Τοπικά, και του Βοήθιου, με τίτλο Περί τοπικών διακρίσεων, ο ελληνικός όρος τόπος και ο λατινικός όρος locus συνήθως σημαίνουν διαλεκτικά θέματα ή στρατηγικές (Kennedy, 2012, σ. 99-100).⁶¹ Οι τόποι (τα μέσα πειθούς) διακρίνονται σε εσωτερικούς και σε εξωτερικούς. Εσωτερικοί ή έντεχνοι (καλλιτεχνικοί) τόποι είναι οι έντεχνες αποδείξεις που απορρέουν από το θέμα του λόγου, τις παρασκευάζει ο ρήτορας με τη μέθοδο της ρητορικής. Εξωτερικοί ή άτεχνοι (μη καλλιτεχνικοί) τόποι είναι άτεχνες αποδείξεις δεν εφευρίσκονται από τους ρήτορες, όπως οι μάρτυρες, οι ομολογίες που αποσπώνται με βασανιστήρια, τα έγγραφα και όλα τα παρόμοια. Επομένως ο ρήτορας θα πρέπει να χρησιμοποιεί τις άτεχνες αποδείξεις και να εφευρίσκει τις έντεχνες (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003· Kennedy, 2012).⁶²

Ο Αριστοτέλης προσδιορίζει περαιτέρω τους άτεχνους τύπους (πίστες, αποδείξεις) σε εκείνους που αναφέρονται στο ήθος του ρήτορα, σε εκείνους που έχουν ως στόχο να επηρεάσουν συναισθηματικά τον ακροατή και σε εκείνους που αναφέρονται στην επιχειρηματολογία του ρητορικού λόγου (Σπαθάρας & Τζαλλήλα 2003).⁶³ Άτεχνες αποδείξεις (πίστες) είναι οι νόμοι, οι μάρτυρες, οι συμβάσεις, οι καταθέσεις μετά από βασανιστήρια και ο όρκος (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.) που στόχο έχουν να πείσουν το ακροατήριο.

3.4 Άτεχνες αποδείξεις

3.4.1 Ο νόμος ως μέθοδος πειστικού λόγου.

Ο νόμος είναι το σύνολο των νομοθετημάτων της πολιτείας. Το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Ενώ, άγραφος κανόνας δικαίου είναι συνήθεια της κοινωνικής ζωής που διαμορφώθηκε από την παράδοση. Το νόμο έχει σημασία το πώς θα τον χρησιμοποιήσει αυτός που κατηγορεί ή αυτός που απολογείται. Εάν ο γραπτός νόμος είναι αντίθετος προς την υπόθεση μας τότε επικαλούμαστε τον άγραφο νόμο και την επιείκεια ισχυριζόμενοι ότι είναι δικαιότερος. Όταν λέμε οι δικαστές κρίνουν κατά συνείδηση σημαίνει το να μην εφαρμόζουν μόνο το γραπτό νόμο. Στον άγραφο νόμο και στην επιείκεια αναφέρονται οι στίχοι του Σοφοκλή για την Αντιγόνη που λέει στην απολογία της: "Οι πράξεις της για να θάψει τον Πολυνίκη – τον αδερφό της – αν και

---

⁶¹ Βλ. Kennedy, G. ο.π., σ. 99-100.

⁶² Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

Kennedy, G. ο.π.

⁶³ Βλ. Σπαθάρας, Δημ & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

αποτελεί παραβίαση του νόμου του Κρέοντος δεν παραβιάζει όμως τον άγραφο νόμο". Η δικαιοσύνη οφείλει να ανταποκρίνεται στην αλήθεια και στο συμφέρον και όχι στο φαινομενικά αληθινό. Έτσι, ο ομιλών που επιδιώκει να μην εφαρμοστεί ο νόμος είναι αναγκαίο να υποστηρίξει ότι ο νόμος δεν είναι σύμφωνος για τον προορισμό για τον οποίο έχει ταχθεί να υπηρετεί. Αν ο νόμος υπόκειται σε αντιφατικές ερμηνείες τότε ο ομιλών οφείλει να προσέχει και να εξετάζει ποια από τις δύο ερμηνείες εξυπηρετεί το δικαίωμα του ή το συμφέρον του και αυτή να χρησιμοποιήσει. Αν οι συνθήκες που προκάλεσαν τη ψήφιση του νόμου παρήλθαν και ο νόμος διατηρεί την ισχύ του απαιτείται να αποδείξει αυτό το γεγονός και με αυτόν τον τρόπο να εξαλείψει την εφαρμογή του νόμου (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).⁶⁴ Αν ο γραπτός νόμος είναι ευνοϊκός, πρόσφορος για την υπόθεση μας, οι δικαστές ορκίζονται να κρίνουν κατά συνείδηση, δεν αποκτούν το δικαίωμα να παραβιάζουν το νόμο. Το κατά συνείδηση είναι υπέρ της υπόθεσης που δικάζεται (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).

3.4.2 Οι μάρτυρες ως μέθοδος πειστικού λόγου

Οι μάρτυρες είναι τρίτα πρόσωπα, εκτός από τους διαδίκους και το δικαστή, που καταθέτουν στη δίκη, ό,τι γνωρίζουν σχετικά με το θέμα της αποδείξεως, δηλαδή τη γνώση τους για παρωχημένα γεγονότα. Οι μάρτυρες καταθέτουν στο δικαστήριο, ό,τι είδαν, άκουσαν ή πληροφορήθηκαν αναφορικά με την επίδικη υπόθεση. Το αποδεικτικό μέσο των μαρτύρων είναι επικίνδυνο, διότι υπάρχει ο κίνδυνος της ψευδομαρτυρίας τόσο της συνειδητής, όσο και ασυνειδητής. Υπάρχουν μάρτυρες που με αμοιβή είναι πρόθυμοι να ψευδομαρτυρήσουν ή μάρτυρες που μπορούν να καταθέσουν ψευδή πράγματα από μίσος ή φιλία. Πολλές φορές οι μάρτυρες αλλοιώνουν τα γεγονότα διότι η μνήμη τους εξασθενίζει και λένε πράγματα φανταστικά που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Φαλτσή - Γέσιου, 1986).⁶⁵ Ο δεινός ρήτορας προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο ότι οι μάρτυρες που καταθέτουν υπέρ της υπόθεσης του είναι αξιόπιστοι, φερέγγυοι, σοβαροί, ευυπόληπτοι, αξιότιμοι και έντιμοι. Ενώ οι μάρτυρες που είναι ενάντια της υπόθεσης του, τους καταρρίπτει ως κακοήθεις, αφερέγγυους, αναξιόπιστους και ανέντιμους (Παπανικολάου, (1971)).⁶⁶

---

⁶⁴ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

⁶⁵ Βλ. Φαλτσή-Γέσιου, Π. Η πολιτική δίκη σε κίνηση, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1986.

⁶⁶ Βλ. Παπανικολάου, Κ. ο.π.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη οι μάρτυρες είναι δύο ειδών: οι παλιοί και οι πρόσφατοι. Οι πρόσφατοι διακρίνονται σε εκείνους οι οποίοι μετέχουν του κινδύνου του κατηγορουμένου και σε αυτούς που δε μετέχουν του κινδύνου. Ως παλιοί μάρτυρες ο Αριστοτέλης εννοεί τους ποιητές και άλλους επιφανείς άντρες που εξέφραζαν έγκυρες γνώμες. Παραδείγματος χάριν οι Αθηναίοι χρησιμοποίησαν τον Όμηρο ως μάρτυρα για τη διεκδίκηση της Σαλαμίνας "Ο Σόλων για να υποστηρίξει την αξίωση των Αθηναίων έναντι των Μεγαραίων, που αμφισβητούσαν την Σαλαμίνα, επικαλέσθη τους στίχους της Ιλιάδας".⁶⁷ Πρόσφατοι μάρτυρες είναι οι διαπρεπείς άνδρες οι οποίοι εξέφραζαν γνώμες επί συγκεκριμένου θέματος, διότι οι γνώμες των επιφανών ανδρών είναι χρήσιμες για αυτούς που αμφισβητούν την υπόθεση. Για παράδειγμα ο Εύβουλος που ήταν πολιτικός Αθηναίος χρησιμοποίησε ενώπιον του δικαστηρίου εναντίον του Χάρητος - Αθηναίος στρατηγός (400 - 324 π.Χ.) - εκείνο το οποίο ο Πλάτων⁶⁸ είπε κατά του Αρχιβίου ότι "έχει δηλαδή επικρατήσει στην πόλη η συνήθεια να ομολογούν οι άνθρωποι ότι είναι κακόβουλοι". (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Kennedy, 2012).⁶⁹ Επίσης, χρήσιμοι είναι για τον κατηγορο και οι μάρτυρες που συμμετέχουν του κινδύνου του κατηγορουμένου αν διαπιστωθεί ότι ψεύδονται. Οι μάρτυρες όμως αυτοί είναι δυνατόν να βεβαιώσουν μόνο εάν έγινε κάτι ή δεν έγινε. Δεν είναι κατάλληλοι να δώσουν το χαρακτηρισμό της πράξης, αν δηλαδή είναι δίκαια ή άδικη. Αυτοί που δεν έχουν συμφέρον στην έκβαση της δίκης είναι περισσότερο αξιόπιστοι, αλλά προπαντός αξιόπιστοι είναι οι παλαιοί διότι δεν είναι δυνατόν να εξαγοραστούν και είναι αδιάφθοροι (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).

Όποιος δεν έχει μάρτυρα μπορεί να προβάλει τα εξής επιχειρήματα για τις μαρτυρίες. Ο δικαστής οφείλει να κρίνει με βάση τις πιθανότητες διότι δεν είναι δυνατόν να τις διαφθείρει κανείς με χρήματα και ούτε μπορούν να καταδικαστούν για ψευδομαρτυρία. Ο διάδικος που έχει μάρτυρες μπορεί να αντιτάξει τα επιχειρήματα ότι δεν υποβάλλονται σε δίκη οι πιθανότητες και ότι δε θα χρειαζόταν καθόλου μάρτυρες αν ο νόμος μόνο ήταν αρκετός για να κρίνουμε. Οι μαρτυρίες αφορούν τότε αυτόν που τις προσκομίζει και τότε τον αντίδικο του. Άλλες μαρτυρίες αφορούν τις πράξεις και άλλες αφορούν το χαρακτήρα των διαδίκων (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).

---

⁶⁷ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα. Β557, 558.

⁶⁸ Πλάτωνας· Αθηναίος κωμικός.

⁶⁹ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

Kennedy, G. ο.π.

3.4.3 Οι καταθέσεις μετά από βασανιστήρια

Οι καταθέσεις που δίνονται μετά από βασανιστήρια, είναι ένα είδος μαρτυρίας. Θεωρούνται αξιόπιστες και πειστικές, γιατί δίνονται μετά από πίεση και καταναγκασμό. Σε περίπτωση που οι μαρτυρίες αυτές είναι υπέρ της υποθέσεως του ρήτορα, ο ρήτορας μπορεί να προτάξει τα επιχειρήματα και να υποστηρίξει, ότι αυτές οι μαρτυρίες που δόθηκαν με αυτόν τον τρόπο, είναι αληθινές. Αν όμως οι μαρτυρίες αυτές ευνοούν τον αντίπαλο, ο ρήτορας με τα επιχειρήματα του θα προσπαθήσει, να εκμηδενίσει την εγκυρότητα των καταθέσεων αυτών υποστηρίζοντας, ότι ο τρόπος με τον οποίο δόθηκαν δεν είναι ο ενδεδειγμένος, διότι και αυτοί οι μάρτυρες είναι δυνατόν να καταθέσουν ψευδή γεγονότα, όσο και να πουν την αλήθεια. Υπάρχουν άνθρωποι που αντέχουν τα βασανιστήρια ή που αναγκάζονται να πουν ψέματα, για να αποφύγουν τα βασανιστήρια (Παπανικολάου, 1971· Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).⁷⁰

3.4.4 Οι συμβάσεις (συμβόλαια) ως μέθοδος πειστικού λόγου

Ο ρήτορας χρησιμοποιεί τις συμβάσεις, για να παραθέσει επιχειρήματα υπέρ της υπόθεσης που τον αφορά. Άλλοτε τις εμφανίζει ως αξιόπιστες και άλλοτε ως αναξιόπιστες. Για να εμφανίσει ο ρήτορας τις συμβάσεις ως αξιόπιστες ή αναξιόπιστες, χρησιμοποιεί την ίδια μέθοδο με αυτή των μαρτύρων, διότι η αξιοπιστία των συμβάσεων είναι ανάλογη προς την αξιοπιστία αυτών που τις υπογράφουν ή εκείνων που αναλαμβάνουν να τις τηρήσουν. Σε περίπτωση που οι συμβάσεις είναι ευνοϊκές για την υπόθεση του ρήτορα θα προσπαθήσει να ενισχύσει το κύρος τους. Θα υποστηρίξει ότι οι συμβάσεις είναι νόμος ιδιωτικός και ότι το κύρος των νόμων δεν εξαρτάται από τις συμβάσεις αλλά προσδίδουν κύρος στις συμβάσεις. Επίσης θα υποστηρίξει και θα προσπαθήσει να πείσει ότι και ο νόμος είναι ένα είδος σύμβασης και επομένως όποιος δεν πιστεύει στη σύμβαση ή την παραβιάζει, στην ουσία παραβιάζει το νόμο. Επίσης, θα προτάξει το επιχείρημα ότι αν οι συμβάσεις είναι άκυρες τότε δεν μπορούν να γίνουν συναλλαγές μεταξύ των ανθρώπων. Στην περίπτωση που η σύμβαση είναι δυσμενής για την υπόθεση του ρήτορα θα χρησιμοποιήσει τα επιχειρήματα εκείνα που θα χρησιμοποιούσε και για ένα δυσμενή κατά την άποψη του νόμο. Είναι παράλογο να πιστεύουμε αφενός μεν ότι δεν πρέπει να υπακούμε στους νόμους που προήλθαν από σφάλμα του νομοθέτη και αφετέρου είμαστε υποχρεωμένοι να εφαρμόζουμε τις συμβάσεις που καταρτίστηκαν με τον ίδιο τρόπο.

---

⁷⁰ Βλ. Παπανικολάου, Κ. ο.π.
Μαλαίνου, Επ. ο.π.
Ηλιού, Η. ο.π.

Ο ρήτορας μπορεί να υποστηρίξει ότι ο δικαστής απονέμει το δίκαιο και δεν πρέπει να προσηλωθεί στη σύμβαση αλλά να αναζητήσει τη δικαιότερη λύση. Ο ρήτορας θα υποστηρίξει ότι το δίκαιο δεν είναι δυνατό να το τροποποιήσει κανείς με δόλιο τρόπο ούτε με τη βία γιατί υπάρχει εκ φύσεως, ενώ οι συμβάσεις μπορούν να γίνουν και δια της απάτης και δια της βίας. Επίσης ο ρήτορας θα εξετάσει αν οι συμβάσεις αντιτίθενται στους γραπτούς ή τους άγραφους νόμους. Αν είναι αντίθετες στο γραπτό νόμο θα εξετάσει αν ο νόμος είναι ημεδαπός ή αλλοδαπός. Θα εξετάσει επίσης αν οι συμβάσεις αντίκεινται προς άλλες συμβάσεις μεταγενέστερες ή προγενέστερες. Ως εκ τούτου, θα υποστηρίξει ότι οι μεταγενέστερες είναι έγκυρες ή προγενέστερες είναι ενδεδειγμένες και οι μεταγενέστερες καταρτίστηκαν δολίως (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).⁷¹

3.4.5 Ο όρκος ως μέθοδος πειστικού λόγου

Διακρίνουμε τέσσερις περιπτώσεις όρκων: Πρώτον, ο διάδικος επιβάλλει όρκο στον αντίδικο και δέχεται τον επιβαλλόμενο. Δεύτερον, ούτε επιβάλλει όρκο, ούτε δέχεται. Τρίτον, επιβάλλει όρκο, αλλά δε δέχεται. Τέταρτον, επιβάλλει όρκο χωρίς να δέχεται τον επιβαλλόμενο ή δέχεται τον επιβαλλόμενο χωρίς να επιβάλλει. Όταν ο διάδικος δεν επιβάλλει όρκο μπορεί να ισχυριστεί ότι εύκολα οι άνθρωποι ψευδορκούν και αν επιβάλλω όρκο στον αντίδικο μου ο αντίδικος δε θα καταδικαστεί και πιστεύει πως μπορεί να επιτύχει την καταδίκη του από τους δικαστές κρίνοντας την υπόθεση του δίκαια. Εκείνος που δεν θέλει να αποδεχτεί τον όρκο που του έχει επιβληθεί μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν θέλει να ορκιστεί για μία υπόθεση που αναφέρεται σε χρηματικά θέματα, διότι αν ήταν αχρείος, κατάπτυστος, επαίσχυντος θα μπορούσε να ορκιστεί για να κερδίσει τη δίκη. Συνεπώς, κέρδος θα έχει αν ορκιστεί για να πείσει τους δικαστές ότι είναι καλός και ενάρετος. Αυτός που αποδέχεται τον επιβαλλόμενο όρκο μπορεί να υποστηρίξει ότι έχει εμπιστοσύνη στον εαυτό του και όχι στον αντίδικο, δεν πρέπει να αποφύγει τον όρκο αφού και οι δικαστές για να κρίνουν μία υπόθεση ορκίζονται. Αυτός που επιβάλλει όρκο στον αντίδικο του μπορεί να ισχυριστεί ότι είναι παράλογο να μη θέλει να ορκιστεί τη στιγμή που έχει την απαίτηση να ορκιστούν οι άλλοι (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).

3.5 Έντεχνες αποδείξεις (καλλιτεχνικά μέσα πειθούς)

Ο ρήτορας, για κάθε θέμα που τον αφορά, εφευρίσκει δια της μεθόδου της ρητορικής πειστικές αποδείξεις. Οι αποδείξεις που μας παρέχει ο λόγος είναι τριών ειδών: το ήθος

---

⁷¹ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.
Ηλιού, Η. ο.π.

του ομιλητή ως αξιόπιστου με όσα αναφέρονται στο λόγο του, η επιρροή του συναισθήματος του ακροατηρίου (πάθος του ακροατηρίου) και η χρήση επιχειρημάτων (λόγος) που δείχνουν ή φαίνονται να δείχνουν κάτι, δηλαδή το περιεχόμενο του λόγου έχει αποδεικτική δύναμη όταν εμφανίζουμε την αλήθεια ή φαινομενική αλήθεια κάνοντας χρήση πειστικών επιχειρημάτων για κάθε θέμα (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Kennedy, 2012).

Οι μέθοδοι της απόδειξης είναι η επαγωγή, ο συλλογισμός και ο φαινόμενος συλλογισμός. Στην επαγωγή ανήκει το παράδειγμα και στο συλλογισμό το ενθύμημα. Όλοι οι ρήτορες παρέχουν τις αποδείξεις δια μέσου παραδειγμάτων ή ενθυμημάτων. Στα παραδείγματα έχουμε συναγωγή συμπερασμάτων με τα οποία ο ομιλητής επιχειρηματολογεί από μία καθορισμένη δήλωση αναφορά προς μία άλλη ενώ υποδηλώνουν μία γενική εφαρμογή. Τα ενθυμήματα είναι ένα είδος συλλογισμού (όχι άρτιος, δεν εκφέρονται όλες οι προτάσεις). Είναι συλλογισμός «*ἐξ εικότων καί σημείων*» είτε εκ προτάσεων πιθανών ή "ἐξ ἐνδείξεων" (Μαλαίνου, 1975, σ. 32). Οι προτάσεις ενός ενθυμήματος είναι κατά κανόνα πιθανές παρά βέβαιες. Επομένως, ένα ενθύμημα πολλές φορές παραλείπει μία πρόταση και ως επί το πλείστον ο χαρακτήρας του είναι ένας ισχυρισμός που υποστηρίζεται από μία αιτία «ο Σωκράτης είναι θνητός, επειδή όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί» Kennedy, 2012).⁷² Τα ενθυμήματα προέρχονται από τα εικότα ή τα σημάδια (σημεία)

Για παράδειγμα, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Δωριεύς νίκησε στον αγώνα κερδίζοντας ως έπαθλο ένα στεφάνι αρκεί να πούμε ότι νίκησε στα Ολύμπια. Δε χρειάζεται να αναφέρουμε ότι όσοι νικούν στα Ολύμπια τους απονέμεται ως έπαθλο στεφάνι διότι αυτό το γνωρίζουν όλοι (Μαλαίνου Επ 1975· Ηλιού, χ.χ.).⁷³ Το πιθανόν είναι εκείνο που συμβαίνει ως επί το πλείστον σε ζητήματα που επιδέχονται και διαφορετική λύση. Το πιθανόν έχει προς το αληθινό, αδιαμφισβήτητα την ίδια σχέση που έχει το μερικό προς το γενικό. Οι ενδείξεις άλλοτε από το μερικό αποδεικνύουν το γενικό και άλλοτε από το γενικό αποδεικνύουν το μερικό. Παραδείγματος χάριν επειδή ο Σωκράτης ήταν σοφός και δίκαιος και οι σοφοί είναι δίκαιοι. Αυτό είναι μία ένδειξη, είναι δυνατόν να ανατραπεί ή να καταρριφθεί και αν ακόμη υποθέσουμε ότι στην ειδική περίπτωση όπου ειπώθηκε είναι αληθινή, δεν μπορούμε να καταρτίσουμε συλλογισμό. Εάν όμως για παράδειγμα πούμε ότι υπάρχει ένδειξη ότι ο Σωκράτης είναι ασθενής επειδή έχει πυρετό ή ότι η

---

⁷² Βλ. Kennedy, G. ο.π.

⁷³ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.
Ηλιού, Η. ο.π.

γυναίκα του γέννησε διότι έχει γάλα, οι ενδείξεις αυτές δεν μπορούν να ανατραπούν και συνεπώς αποτελούν τεκμήρια.

Οι ενδείξεις που δεν μπορούν να καταρριφθούν ή να ανατραπούν ονομάζονται τεκμήρια. Τα τεκμήρια είναι ενδείξεις με τα οποία μπορούμε να καταρτίσουμε ένα συλλογισμό. Στην αρχαιότητα η λέξη τέκμαρ και πέραν είχαν την ίδια σημασία «είναι απλώς πιθανόν, αληθεύει συνήθως και όχι κατ' ανάγκην» (Ηλιού,, Η. σ.28). Το αποδεικτικό στοιχείο που κατατίθεται στο δικαστήριο θα πρέπει να είναι διατυπωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να πείθει τους δικαστές. Οι αποδείξεις που μας παρέχει ο λόγος είναι τριών ειδών: Αυτές που αναδεικνύουν το ήθος του ρήτορα, εκείνες που έγκειται στο να οδηγηθεί ο ακροατής σε ορισμένη ψυχολογική κατάσταση (πάθος) και σε εκείνες που αναφέρονται στην αγόρευση του ρήτορα με τη χρήση πειστικών επιχειρημάτων (λόγος).

3.5.1 Το ήθος του ρήτορα ως καλλιτεχνικό μέσο πειθούς

Σημαντικό ρόλο στον πειστικό λόγο διαδραμάτιζε το ήθος του ρήτορα, δηλαδή η εντιμότητα, η τιμιότητα, η αρετή, η ποιότητα του χαρακτήρα του ρήτορα που από τον Αριστοτέλη θεωρείται ως «κυριότατη πίστης».⁷⁴ Είναι από τα σημαντικότερα μέσα πειθούς που διαθέτει ο ρήτορας. Το ήθος του ομιλητή αρμόζει κυρίως στο προοίμιο αλλά υπάρχει και στη διήγηση και στην απόδειξη. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς⁷⁵ αναφέρει ότι το ήθος είναι από τα σημαντικότερα αποδεικτικά μέσα πειθούς των λόγων του Λυσία. Συνήθως, λέει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς, για να μας πείσει ότι οι ομιλητές του είναι άνθρωποι με ήθος και καλές προθέσεις, ο Λυσίας επικαλείται περιστατικά και πράξεις από τη ζωή τους ή έργα που έκαναν οι πατεράδες και παππούδες τους ερμηνεύοντας τα βέβαια από τη θετική άποψη. Το ήθος του αντίδικου στους δικανικούς λόγους είναι ένα ισχυρό χαρτί στα χέρια του ρήτορα εναντίον του αντιπάλου του. Προσπαθεί να τον μειώσει ηθικά ενώπιον των δικαστών και να τον παρουσιάσει ως ανέντιμο, ασεβή και έκνομο (Θεοδωρακόπουλος, 2006).⁷⁶ Ενώ θα πρέπει να πείσει τους δικαστές ότι το δικό του ήθος ήταν αληθινό και έντιμο, διότι στους έντιμους ανθρώπους τους εμπιστευόμαστε περισσότερο ειδικότερα στις περιπτώσεις εκείνες που αμφισβητούνται (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003).⁷⁷

⁷⁴ Βλ. Αριστοτέλης. Τέχνη ρητορική Α, 1356 a13.

⁷⁵ Βλ. (Λυσίας. 19.

⁷⁶ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

⁷⁷ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

Για να κερδίσει κάποιος μία υπόθεση ήταν αναγκαίο να πείθει ο χαρακτήρας του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο χαρακτήρας, το ήθος του ρήτορα πρέπει να είναι πιστευτός, να εμπνέει εμπιστοσύνη στους δικαστές και να είναι ανάλογος με την ηλικία, το φύλο και την εθνικότητα του κάθε ανθρώπου.⁷⁸ Τέλος, ο ομιλητής ή επαινεί τους ακροατές ευθέως ή εμμέσως ή κατηγορεί την αντίθετη άποψη ή προσπαθεί να φανεί φιλικός προς το ακροατήριο. Σ' αυτή την περίπτωση ο ρήτορας θα πρέπει να προσαρμόζει το λόγο του, το ύφος του και την επιχειρηματολογία ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο των ανθρώπων που τον παρακολουθούν και πάντα να τηρεί το μέτρο (Θεοδωρακόπουλος, 2006).

Ο Λυσίας θεωρούνταν ο επιδεξιότερος στην απόδοση χαρακτήρων (ηθοποιίας) στη ρητορική (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003). Ο ρήτορας είναι αναγκαίο να διαθέτει εκτός από τις αποδείξεις τρία προτερήματα, όπως σύνεση (φρόνηση), αρετή (ηθική ανωτερότητα) και εύνοια (συμπάθεια). Σε περίπτωση που ο ρήτορας δε διαθέτει όλα ή ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τότε δίνει την εντύπωση ότι ψεύδεται και επομένως δεν μπορεί να πείσει.

3.5.2 Τα πάθη ως καλλιτεχνικά μέσα πειθούς

Πάθη είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που μεταβάλλουν τη ψυχική μας διάθεση και επηρεάζουν την κρίση μας και ως επακόλουθο αυτού είναι το ευχάριστο ή το δυσάρεστο συναίσθημα. «Την απαρίθμηση των παθών κάμνει ο Αριστοτέλης εις τα Ηθικά Νικομάχεια.⁷⁹ Είναι δε αυτά ο πόθος, η οργή, ο φόβος, το θάρρος, η ζηλοτυπία, η εύνοια, η φιλία, το μίσος, ο φθόνος, ο ζήλος, ο οίκτος και με μίαν λέξη κάθε τι που συνοδεύεται από ευχάριστον ή δυσάρεστον συναίσθημα» (Ηλιού, χ.χ. σ. 172).⁸⁰ Για κάθε πάθος έχουμε τρία γνωρίσματα: πρώτον, η διάθεση σε ποια διάθεση βρίσκονται οι άνθρωποι όταν κυριεύονται από την οργή. Δεύτερον, γιατί οργίζονται και τρίτον ποια είναι η αιτία που οργίζονται. Εάν λείπει ένα από αυτά τα γνωρίσματα δεν μπορεί να έχουμε οργή. Το ίδιο ισχύει για όλα τα πάθη (Μαλαίνου, 1975 Ηλιού, χ.χ.).

3.5.3 Το περιεχόμενο του λόγου ως καλλιτεχνικό μέσο πειθούς

Ο λόγος έχει αποδεικτική δύναμη όταν ο ρήτορας χειρίζεται με επιδεξιότητα τα επιχειρήματα για κάθε θέμα ώστε να φανερώσει την αλήθεια ή τη φαινομενική αλήθεια. Τρία θέματα θα μας απασχολήσουν αναφορικά με το λόγο. Πρώτον, από πού θα

⁷⁸ Βλ. Αριστοτέλης. Τέχνη ρητορική 1. 1356a 1 – 13, 3. 1408a 25 – 31.

⁷⁹ Βλ. Αριστοτέλης. Ηθικά Νικομάχεια, βιβλ. Β΄ κεφ. 5.

⁸⁰ Βλ. Ηλιού, Η. ο.π., σ. 172.

αντλήσουμε τα μέσα της πειθούς(από ποια στοιχεία πρέπει να απαρτίζεται η απόδειξη), (δεύτερον κάθε τι που σχετίζεται με το ύφος και τρίτον πως πρέπει να παρατάξουμε τα μέρη του λόγου (Μαλαΐνου, 1975 Ηλιού, χ.χ.). Όπως αναφέραμε ανωτέρω, οι αποδείξεις που μας παρέχει ο λόγος είναι τριών ειδών: Αυτές που αναδεικνύουν το ήθος του ρήτορα, εκείνες που έγκειται στο να οδηγηθεί ο ακροατής σε ορισμένη ψυχολογική κατάσταση (πάθος) και σε εκείνες που αναφέρονται στην αγόρευση του ρήτορα με τη χρήση πειστικών επιχειρημάτων (λόγος). Για να πείσουμε το ακροατήριο δεν είναι αρκετό να γνωρίζουμε τι πρέπει να πούμε, αλλά και πως πρέπει να το πούμε για να φανεί ο λόγος ότι είναι αξιόλογος και πειστικός. Είναι αναγκαίο να μετατρέπουμε τη φωνή μας ανάλογα με το τι μηνύματα θέλουμε να περάσουμε στο ακροατήριο μας. Πότε να ανεβάζουμε την ένταση, πότε να την κατεβάζουμε και πότε να την κάνουμε μέτρια. Πότε να είναι διαπεραστικός, αιχμηρός (οξύς), πότε να είναι βαθύς (βαρύς) και πότε να είναι στο μέσον (ήπιος) και τι ρυθμό πρέπει να έχει ο λόγος μας.

Τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα θα πρέπει να έχει η φωνή του ρήτορα για να επιτυγχάνει, σχεδόν πάντα, το ρητορικό του έργο: μέγεθος, αρμονία και ρυθμός. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα ο ιδανικός ρήτορας θα χρησιμοποιήσει οξεία φωνή όταν μιλάει με σκληρότητα, χαμηλόφωνα όταν θα μιλήσει με πραότητα, βαθιά φωνή όταν θέλει να φαίνεται σοβαρός και όταν θέλει να φαίνεται αξιολύπητος θα ανεβοκατεβάζει τον τόνο της φωνής του. Εδώ η φωνή υποδιαιρείται σε οξεία, χαμηλή, βαθιά και με διακυμάνσεις (Κατσούρη, 1982).⁸¹ Ο Κικέρωνας αναφέρει ότι «αυτό που είναι το πιο κατάλληλο στη φωνή είναι συγχρόνως και το πιο χρήσιμο. Δεν υπάρχει πιο κατάλληλο από την εναλλαγή, την ποικιλία και τη μεταβολή» (Κατσούρη, 1982, σ. 99). Σύμφωνα με τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά (Ισοκράτης 3) ο Θεόφραστος έλεγε ότι το ύφος γίνεται μεγαλειώδες, ποιοτικό και καινοφανής επιλέγοντας τις λέξεις, τον ήχο, το ρυθμό και το περίγραμμα. Η ομορφιά μίας λέξης έγκειται στο να είναι ευχάριστη στον ήχο, στην εμφάνιση ή στην αξία της όπως τη συλλαμβάνει ο νους μας (Kennedy, 2012).⁸²

Είναι ολοφάνερο ότι αν ο λόγος δεν εκφράζει ευκρινώς εκείνο το οποίο επιδιώκει είναι καταδικασμένος να αποτύχει. Για να είναι ο λόγος του ρήτορα πειστικός θα πρέπει να φαίνεται ότι είναι φυσικός και αβίαστος, ούτε άσεμνος, αλλά ούτε και περισσότερο σεμνός απ' ότι αρμόζει στην κάθε περίπτωση. Ο λόγος γίνεται σαφής χρησιμοποιώντας ονόματα και ρήματα με την κυριολεκτική τους σημασία. Το ύφος του λόγου είναι πιο καλλιεργημένο όταν χρησιμοποιούμε λέξεις ασυνήθιστες γιατί οι άνθρωποι θαυμάζουν ότι

---

⁸¹ Βλ. Κατσούρη, Α. ο.π.

⁸² Kennedy, G. ο.π.

δεν είναι συνηθισμένο. Το δε θαυμαστό είναι και ευχάριστο. Στην ποίηση υπάρχουν πολλοί τρόποι για να επιτύχουμε ένα ασυνήθιστο ύφος. Στον πεζό λόγο τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η κάθε υπόθεση έχει το δικό της ύφος. Για παράδειγμα, ένας δούλος δεν μπορεί να μιλάει όπως ένας μορφωμένος, ή ένας πολύ νέος δεν μπορεί να μιλάει όπως ένας γέρος ή όταν λέμε πράγματα ασήμαντα δεν μπορούμε να χρησιμοποιούμε ωραίες εκφράσεις. Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να δώσουμε μία περίτεχνη διάσταση αρκεί να μην γίνουμε αντιληπτοί. Παραδείγματος χάριν ο δούλος να φαίνεται ότι τα λόγια που λέει τα λέει αυτός ο ίδιος και όχι τα έβαλε κάποιος άλλος στα χείλη του, διαφορετικά ο λόγος του χάνει την πειστική του δύναμη. Η κάθε υπόθεση είναι ξεχωριστή και θα πρέπει να τηρούμαι το μέτρο. Στον πεζό λόγο η κυριολεξία, η συνηθισμένη λέξη και η μεταφορά είναι τα μόνα εκφραστικά μέσα που χρειάζεται να έχει ένας ρητορικός λόγος για να πείσει (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Κατσούρη, 1982).⁸³ Είναι φανερό ότι αν κάποιος χρησιμοποιεί κατάλληλα την κυριολεξία, τη συνηθισμένη λέξη και τη μεταφορά τότε ο λόγος του θα έχει ένα περίτεχνο ύφος, και αυτά που λέει δεν είναι ξένο δημιούργημα και σαφής θα είναι. Στο ρήτορα χρήσιμες είναι οι συνώνυμες λέξεις γιατί με αυτές μπορεί να παραπλανεί όπως λ.χ. οι λέξεις κατηγορώ, μέμφομαι που σημαίνουν και οι δύο το ίδιο πράγμα.

Η μεταφορά παίζει σπουδαίο ρόλο στον ρητορικό λόγο. Ο ρήτορας το γνωρίζει αυτό και τη χρησιμοποιεί συχνά. Αν θέλει να πει εγκωμιαστικά λόγια για κάποιον θα χρησιμοποιήσει τη καλύτερη μεταφορά, αν όμως θέλει να ψέξει, να κατηγορήσει θα χρησιμοποιήσει ότι χειρότερο. Παραδείγματος χάριν, ο Ιφικράτης αποκάλεσε τον Καλλία ζητιάνο της θεάς και όχι δαδούχο. Και οι δύο αυτές ιδιότητες, ζητιάνος και δαδούχος, αναφέρονται στη θεά, μόνο που η μία είναι ταπεινωτική, ενώ η άλλη τιμητική. Επίσης, κάποιιοι που θέλησαν να μειώσουν τους ηθοποιούς τους αποκάλεσαν "μαθητευόμενοι του Διονύσου", ενώ οι ίδιοι οι ηθοποιοί αποκαλούνταν "καλλιτέχνες". Και εδώ έχουμε μεταφορά, η πρώτη θέλει να τους μειώσει χρησιμοποιώντας τη λέξη "μαθητευόμενοι του Διονύσου", ενώ η λέξη "καλλιτέχνες" είναι εγκωμιαστική. Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Μπασάκος, 2016).⁸⁴

Στο ρητορικό λόγο το ύφος αν δεν εκφράζει εκείνο στο οποίο αποβλέπει είναι πρόδηλο ότι ο στόχος του θα αποτύχει. Τέσσερις λόγοι είναι εκείνοι που κάνουν το λόγο να φαίνεται ακαλαίσθητος, ψυχρός: Πρώτος λόγος είναι οι σύνθετες λέξεις φαίνονται

---

⁸³ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

Κατσούρη, Α. ο.π.

⁸⁴ Βλ. Μπασάκος, Π. Τέχνη ρητορική, Εκδ. Νήσος, Αθήνα 2016.

περισσότερο ποιητικές. Τέτοιες λέξεις χρησιμοποιούσε ο Λυκόφρων ο σοφιστής όπως: "τόν πολυπρόσωπον ούρανόν, τῆς μεγαλοκορύφου γῆς" και "στενοπόρον ἀκτὴν". ἐπίσης ὁ Γοργίας, ὁ ὁποῖος ἔλεγε: "πρωχόμευσοι" κόλαξ, "παραβάντες τόν ὄρκον καί σεβασθέντες τόν ὄρκον". Καί καθὼς "ὁ Ἀλκιδάμας εἶπε: "τὴν ψυχὴν γεμίζουσιν ἀπὸ θυμόν καὶ τὴν ὄψιν γινομένην πυρρόχρουν" καὶ ἐνόμισεν ὅτι ἡ προθυμία των θά εἶναι τελεσφόρος" καὶ κατέστησε τελεσφόρον τὴν πειθὴ τῶν λόγων" καὶ "κυανόχρωμον τὸ ἔδαφος τῆς θαλάσσης" (Μαλαίνου, 1975 σ. 311).⁸⁵ Δεύτερος λόγος που κάνει το ὕφος να φαίνεται ακαλαίσθητο εἶναι οἱ χρήση ασυνήθιστων λέξεων. Για παράδειγμα "ὁ Λυκόφρων, ὁ ὁποῖος ὀνομάζει τόν Ξέρξην πελώριον ἄνδρα καὶ ὁ Σκίρων εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην του, ὀλέθριος ἄνθρωπος. Επίσης, ὁ Ἀλκιδάμας, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ τῆς ποιήσεως ὡς ἀθύρματος καὶ περὶ τῆς ἀτασθαλίας τῆς φύσεως, καὶ περὶ ἀνθρώπου ἀκονισθέντος ἐκ τῆς ασυγκρατήτου μανίας καὶ σκέψεως" (Μαλαίνου, σ. 311-313).⁸⁶ Τρίτος λόγος εἶναι τὰ ἐπίθετα. Ὅταν χρησιμοποιούμε ἐπιθετικούς προσδιορισμούς ἀκομψους, ἐκτεταμένους καὶ ἐπανελημμένα.

Στὴν ποίηση συνάδει νὰ πούμε ὁ οὐρανός εἶναι μπλε ἀλλὰ στὸ ρητορικό λόγο ἀλλὰ ἐπίθετα ταιριάζουν λιγότερο καὶ ἀλλὰ ἅμα χρησιμοποιούνται σε υπερβολικό βαθμὸ φανερόνουν ποίηση. φυσικά, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ χρησιμοποιούμε ἐπίθετα νὰ ξεφεύγουμε ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἀλλὰ πάντα με μέτρο. εἴν κἀνουμε κακὴ χρῆση των ἐπιθέτων ὑπάρχει κίνδυνος ὁ ρητορικός λόγος νὰ εἶναι κακότεχνος. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἔργα του Ἀλκιδάμαντος δείχνουν ἀπαθὴ γιὰτὶ χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ ἐπιθετικούς προσδιορισμούς ὅπως παραδείγματος χάριν ὄχι "ἰδρώτα", ἀλλὰ "ὑγρόν ἰδρώτα", καὶ ὄχι "εἰς τὰ Ἴσθμια" ἀλλὰ "εἰς τὴν πανήγυριν τῶν Ἴσθμίων" καὶ ὄχι "νόμους", ἀλλὰ "τούς βασιλεῖς τῶν πόλεων νομίμους" καὶ ὄχι "ταχέως", ἀλλὰ "μέ ταχεῖαν τὴν ὀρμὴν τῆς ψυχῆς" καὶ ὄχι "μουσεῖον", ἀλλὰ "παραλαβὼν τὸ μουσεῖον τῆς φύσεως" καὶ "σκυθρωπὸν τὴν φροντίδα τῆς ψυχῆς" καὶ ὄχι "εὐχαριστήσεως", ἀλλὰ "πανδήμου εὐχαριστήσεως δημιουργός καὶ πάροχος ἡδονῆς εἰς τοὺς ἀκούοντας": καὶ ὄχι "ἐντὸς κλάδων", ἀλλὰ "ἐντὸς τῶν κλάδων τοῦ δάσους ἀπέκρυσσε". καὶ ὄχι "ἐκάλυψε τὸ σῶμα", ἀλλὰ "τὴν αἰδῶ τοῦ σώματος" (Μαλαίνου, 1975, σ. 313). Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπίθετα ὑπάρχουν στὴν υπερβολὴ καὶ κἀνουν τὸ ρητορικό λόγο νὰ φαίνεται ἀκαλαίσθητος.

Τέλος ὁ τέταρτος λόγος τῆς κακοτεχνίας του ὕφους ἀναφέρεται στὴν κακὴ χρῆση των μεταφορῶν. Ἄλλες εἶναι ἀστεῖες γιὰτὶ τὶς χειρίζονται καὶ οἱ κωμικοί, ἀλλες εἶναι υπερβολικά σοβαρές καὶ δραματικές. Επίσης οἱ μεταφορές εἶναι δυσνόητες ὅταν δὲν σχετίζονται με τὸ θέμα. Ἀς ἀναφέρουμε κὶ ἐδῶ μερικά παραδείγματα. Ὁ Γοργίας, ὁ ὁποῖος λέει: "Αἰ ὠχραὶ καὶ αἰμοσταγεῖς ὑποθέσεις. Σὺ ἔσπειρες ταῦτα μέ ἐντροπὴν καὶ τὰ ἐθέρισε μέ δυστυχίαν". Οἱ ἐκφράσεις αὐτές εἶναι πολὺ ποιητικές. Επίσης, ὁ Ἀλκιδάμας ὀνομάζει τὴ φιλοσοφία "προπύργιον τῶν νόμων" καὶ τὴν "Ὀδύσειαν" "ὠραῖον καθρέπτην τοῦ ἀνθρωπίνου βίου". Ὁ δε

⁸⁵ Βλ. Μαλαίνου, Ἐπ. ο.π., σ. 311.

⁸⁶ Βλ. Μαλαίνου, Ἐπ. ο.π., σ. 311-313.

Γοργίας σ' έναν λόγο του αναφερόμενος προς το χελιδόνι που πετούσε από πάνω του έριξε το περίττωμα του είπε: "*Ντροπή σου Φιλομήλα!*" Εδώ ο Γοργίας είναι υπερβολικός πέραν του δέοντος διότι δεν επιτρέπεται να κάνει αυτήν την πράξη ένα κορίτσι, όχι όμως και το πουλί (Μαλαίνου, 1975 σ. 315).⁸⁷

Η παρομοίωση με τη μεταφορά έχουν μικρή διαφορά. Για παράδειγμα η παρομοίωση είναι (όρμησε σαν λιοντάρι) και μεταφορά (το λιοντάρι όρμησε). Ο Όμηρος και στην παρομοίωση και στη μεταφορά ήθελε να δείξει πόσο ατρόμητος ήταν ο Αχιλλέας. Στη μεταφορά ονόμασε τον Αχιλλέα λιοντάρι. Οι παρομοιώσεις στο ρητορικό λόγο χρησιμοποιούνται σπάνια γιατί έχουν κάτι το ποιητικό. Πρέπει να χρησιμοποιούνται όπως και οι μεταφορές στο ρητορικό λόγο. Ας δούμε μερικά παραδείγματα παρομοιώσεων. Ο Ανδροτίων⁸⁸ έλεγε για τον Ιδρέα⁸⁹ ότι έμοιαζε σαν σκυλί που μόλις το είχαν λύσει, όπως το σκυλί δαγκώνει πέφτοντας πάνω σε όποιον τύχει στο δρόμο του, έτσι και ο Ιδρεύς είναι επίφοβος αφού λύθηκε από τα δεσμά του.

Επιπλέον, ο Θεοδάμας παρομοίαζε τον Αρχίδαμο με τον Εύξενον. Αν ο Εύξενος δεν γνώριζε γεωμετρία "Ο Εύξενος ήταν φημισμένος για τη βαθιά γνώση της γεωμετρίας και ο Θεοδάμας ειρωνικά μιλώντας για τον Αρχίδαμο είπε ότι σαν τον Εύξενο που δεν γνωρίζει γεωμετρία". Για τον Θεοδάμα, τον Αρχίδαμο και τον Εύξενο δεν περισώθηκε καμία πληροφορία (Ηλιού, χ.χ., σ. 352-353).⁹⁰ Πέραν τούτου και στην Πολιτεία του Πλάτωνα⁹¹ όποιοι σκυλεύονται τους νεκρούς είναι σαν τους σκύλους που δαγκώνουν τις πέτρες και δεν επιτίθονται σ' αυτούς που έριξαν τις πέτρες.

Στο ρητορικό λόγο είναι αναγκαίο να χρησιμοποιείται σωστά η γλώσσα. Για να το επιτύχουμε αυτό θα πρέπει να χρησιμοποιούμε σωστά τους συνδέσμους τους οποίους πρέπει να τοποθετούμε στη σωστή τους θέση, διότι αλλάζοντας τη σειρά ή δεν αναφερθεί στο σημείο που πρέπει ο λόγος έχει ασάφεια. Παραδείγματος χάριν όταν χρησιμοποιούμε ένα σύνδεσμο που είναι φυσικό να επακολουθήσει και ένας άλλος να μην παραλείψουμε τον δεύτερο γιατί μερικοί σύνδεσμοι χρειάζονται τη συμπλήρωση, δηλαδή τον δεύτερο σύνδεσμο, όπως χρησιμοποιούμε το *μεν* ή *εγώ μεν*, χρειάζεται και το *δε*. Τον δεύτερο σύνδεσμο θα πρέπει να τον αναφέρουμε όταν ακόμη οι ακροατές θυμούνται τον προηγούμενο και μην αργούμε πολύ να συμπληρώσουμε τη φράση, ούτε να παρεμβάλλουμε άλλες προτάσεις πριν αποδώσουμε τον απαιτούμενο αυτό σύνδεσμο.

---

⁸⁷ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π., σ. 315.

⁸⁸ Ανδροτίων· μαθητής του Ισοκράτη.

⁸⁹ Ιδρέας· κατά πάσα πιθανότητα αδερφός του βασιλιά της Καρίας, Μασούλου.

⁹⁰ Βλ. Ηλιού, Η. ο.π., σ. 352-353

⁹¹ Βλ. Πλάτωνα, Πολιτεία, κεφάλαιο Ε'.

Μόνο σε μερικές περιπτώσεις μπορούμε να παρεμβάλλουμε άλλες προτάσεις. Παραδείγματος χάριν στη φράση "Εγώ δε όταν μου είπε (διότι ο Κλέων ήλθε, παρακαλούσε και με επέζε) τους επήρα μαζί μου και εξεκίνησα" (Ηλιού, χ.χ., σ. 357).⁹² Στο παράδειγμα μας μεταξύ του υποκειμένου "εδώ δε" και του ρήματος "εξεκίνησα" παρεμβάλλονται πολλές υποτελείς προτάσεις και επειδή υπάρχει μεγάλο διάστημα μεταξύ του υποκειμένου και του ρήματος δημιουργείται ασάφεια.

Επομένως, πρέπει πρώτον να χρησιμοποιούμε σωστά τους συνδέσμους. Δεύτερον, θα πρέπει να ακριβολογούμε και όχι με γενικές έννοιες. Τρίτον, να αποφεύγουμε τις ασάφειες. Το κάνουν δε εκείνοι που δεν έχουν τίποτα να πουν.

Η ασάφεια εξαπατά το κοινό και υφίσταται ότι και το κοινό που ακούει τους χρησμούς. Έτσι συνέβη με το γνωστό χρησμό "*ὁ Κροῖσος περνώντας τόν Άλλον, θά καταστρέψη ἕνα μεγάλο βασίλειο*" (Ηλιού, χ.χ., σ. 357). Ο ρήτορας στο λόγο του συχνά χρησιμοποιεί αμφίσημες λέξεις και το κάνει αυτό για να μπορεί να ανασκευάζει τα λεγόμενα του ανάλογα με το συμφέρον της υπόθεσης του. ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η υπόθεση που αφορά την επίθεση του Κόνωνα εναντίον του Αρίστωνα. "Ο Αρίστων ισχυρίζεται ότι ένα βράδυ ενώ περπατούσε στην αγορά δέχτηκε βάνουση επίθεση από τον Κόνωνα και τους συντρόφους του. Το δικαστήριο μάλλον δικαίωσε τον Κόνωνα. Οι μάρτυρες που διέθετε ο Κόνωνας δεν ήταν διαθέσιμοι να ψευδομαρτυρήσουν για χάρη του (Κόνωνα) γιατί όμως τελικά το έκαναν; Ίσως μέρος της αλήθειας να βρίσκεται στο προσχέδιο της κατάθεσης. Εκείνο που εντυπωσιάζει περισσότερο στο κείμενο αυτό είναι η αμφισημία του. Η χρήση της απαρεμφατικής σύνταξης με υποκείμενο και αντικείμενο σε αιτιατική πτώση έχει ως αποτέλεσμα να μένει ασαφές ποιος είναι ο δράστης και ποιο το θύμα, ποιος χτύπησε και ποιος δέχτηκε επίθεση. το δικαστήριο θα κατανοούσε τη φράση (μη πατάξι Κόνωνα Αρίστωνα ως) ως εξής: ο Κόνων δε χτύπησε τον Αρίστωνα πράγμα που δεν αληθεύει. Οι μάρτυρες όμως ίσως συμφώνησαν να καταθέσουν, επειδή η φράση σημαίνει επίσης: ο Αρίστων δε χτύπησε τον Κόνωνα πράγμα που προφανώς ανταποκρίνεται στην αλήθεια". (Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003, σ. 126-127).⁹³ Τέταρτον, να διαχωρίζουμε τα ονόματα σε αρσενικά, θηλυκά και ουδέτερα, όπως έκανε ο Πρωταγόρας "Πρώτος ο Πρωταγόρας διέκρινε τα τρία γένη των ονομάτων" (Μαλαίνου, σ. 318).⁹⁴ Πέμπτον, να χρησιμοποιούμε σωστά τον ενικό και τον πληθυντικό αριθμό. Για παράδειγμα, ήρθαν αυτοί και με χτύπησαν.

---

⁹² Βλ. Ηλιού, Η. ο.π., σ. 357.

⁹³ Βλ. Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π., σ. 126-127).

⁹⁴ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π., σ. 318.

Σε γενικές γραμμές ο πειστικός λόγος του ρήτορα θα πρέπει να διαβάζεται και να εκφωνείται εύκολα. Αυτό επιτυγχάνεται όταν χρησιμοποιούμε σωστά τους συνδέσμους και φράσεις που είναι εύκολο να τις χωρίσουμε με σημεία στίξης. Για παράδειγμα, τα έργα του Ηρακλείτου είναι δύσκολα γιατί δεν είναι σαφές αν μία λέξη συνδέεται με την προηγούμενη ή την επόμενη. Στην αρχή του συγγράμματος λέει: "επειδή υπάρχει αυτή η αιτία πάντοτε οι άνθρωποι δεν μπορούν να την εννοήσουν" (Ηλιού, χ.χ., σ. 359).⁹⁵ Εδώ δεν είναι ξεκάθαρο αν το "πάντοτε" αναφέρεται με την πρώτη ή τη δεύτερη πρόταση, δηλαδή που μπαίνει το κόμμα, πριν το πάντοτε ή μετά. Επίσης ασυνταξία υπάρχει και όταν τα στοιχεία μίας φράσεως δεν αντιστοιχούν και δεν συνδέονται μεταξύ τους. Παραδείγματος χάριν, με τη λέξη αισθάνομαι εννοούμε ότι μπορούμε να αντιληφθούμε τον ήχο ή την υφή ενός πράγματος όχι όμως το χρώμα του. Ασάφεια έχουμε και όταν αρχίζουμε μία φράση και χωρίς να την ολοκληρώνουμε παρεμβάλλονται μεταξύ δύο χωρίων πολλές παρενθετικές φράσεις. Για παράδειγμα, είχα πρόθεση, αφού συναντήσω εκείνο τον Α και μιλήσω με το Β, να επιστρέψω νωρίς στο σπίτι. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είχα πρόθεση να επιστρέψω νωρίς στο σπίτι (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ.).

Ο ρητορικός λόγος για να πείθει θα πρέπει και το ύφος να εκφράζει τα συναισθήματα, την ηθικότητα και να είναι σύμφωνο με την κάθε υπόθεση. Το ύφος είναι σύμφωνο με την κάθε υπόθεση όταν για ζητήματα σοβαρά δεν μιλάμε απροετοίμαστα. για θέματα μικρής σημασίας να μην δίνουμε μεγάλη βαρύτητα, διαφορετικά ο λόγος μας κινδυνεύει να γίνει αστείος, φαιδρός. Όταν λέμε ότι το ύφος εκφράζει το συναίσθημα εννοούμε ότι θα πρέπει να μιλάμε οργισμένα για πράγματα απρεπή και άσεμνα και όταν αναφερόμαστε σε πράξεις εγκωμιαστικές να μιλάμε με εκτίμηση και όταν θέλουμε να προκαλέσουμε τον οίκτο μιλάμε με λόγια απλά και ταπεινά. Με αυτόν τον τρόπο ο ρήτορας παρασύρει πείθοντας το ακροατήριο πιστεύοντας ότι λέει την αλήθεια. Ο ρήτορας επίσης έχει ένα τέχνασμα στο λόγο του που το χρησιμοποιεί επανειλημμένα. "Ποιος δε γνωρίζει..." ή "όλοι ξέρουμε..." οι ακροατές προσποιούνται ότι γνωρίζουν για να μην χαρακτηριστούν αδαείς. Σημαντικό ρόλο στο ρητορικό λόγο παίζει και το οικείο ύφος, οι ακροατές αισθάνονται άνεση και πιστεύουν ότι αυτά που λέει ο ομιλητής είναι αληθινά. Πολύ σημαντικό στοιχείο για ένα ρητορικό λόγο είναι το ποιος τον εκφωνεί. Οι λογογράφοι γράφουν τους λόγους και μεταχειρίζονται εκφράσεις ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο που διαθέτει ο εντολέας του. Δεν μπορεί ένας αμόρφωτος να μιλάει το ίδιο με έναν μορφωμένο (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού χ.χ.· Μπασάκος, 2016).⁹⁶ Το ύφος ή θα

---

⁹⁵ Βλ. Ηλιού, Η. ο.π., σ. 359.

⁹⁶ Βλ. Μαλαίνου, Επ., ο.π.

είναι αδιάλειπτο και συνδέεται με συνδέσμους ή θα χωρίζεται σε περιόδους. Το αδιάλειπτο ύφος είναι το αρχαίο ύφος όπου το χρησιμοποιούσαν όλοι, ενώ σήμερα λίγοι. Αδιάλειπτο ύφος είναι εκείνο που δεν έχει τέλος και σταματά μόνο όταν συμπληρωθεί το νόημα. Αυτό δεν είναι ευχάριστο γιατί δεν έχει παύση κάπου καθώς ο ακροατής του αρέσει να βλέπει το τέλος, όπως οι δρομείς όταν φτάνουν στο στάδιο χάνουν την αναπνοή και δεν αισθάνονται τα μέλη του σώματος τους, ενώ όταν έχουν το τέρμα μπροστά στα μάτια τους δεν αισθάνονται κόπο. Το ύφος που αποτελείται από περιόδους, από προτάσεις που έχουν αρχή και τέλος. Αυτή η περίοδος είναι ευχάριστη και μαθαίνεται εύκολα. Η περίοδος αποτελείται από ημιπεριόδους όπου έχουν άνω τελεία ή είναι απλή. Οι προτάσεις αυτές που έχουν άνω τελεία είναι πλήρεις. Οι περίοδοι και οι ημιπεριόδοι δε θα πρέπει να είναι πολύ μικρές ή πολύ μεγάλες. Στις μικρές προτάσεις ο ακροατής δεν προλαβαίνει να μπει στο νόημα, ενώ στις μεγάλες προτάσεις χάνει το νόημα. Η κομπόζη σε ένα ρητορικό λόγο επιτυγχάνεται με τις μεταφορές, τις παρομοιώσεις και γενικά με τις ωραίες εκφράσεις που ζωντανεύουν μπροστά στα μάτια των ακροατών. Οι φράσεις ή οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο ρήτορας και σημαίνουν ενέργεια δράση είναι αυτές που ζωντανεύουν τις εικόνες μπροστά στα μάτια των ακροατών. Ο Όμηρος χρησιμοποιούσε πολλές τέτοιες εκφράσεις. Για παράδειγμα "Καί ξανά ο αδιάντροπος βράχος εκύλησε προς τόν κάμπον",⁹⁷ "τό βέλος πήρε τό πέταμά του",⁹⁸ "Καιγότανε από τήν επιθυμία νά πετάξη",⁹⁹ "Στή γῆ σπηλώνονταν ὀρθά γιά σάρκα πεινασμένα",¹⁰⁰ "Καί ἡ λόγχη πέρασε μέσα ἀπό τά στήθη του λυσσασμένη"¹⁰¹ (Ηλιού, χ.χ., σ. 388-389). "Πάλι ὁ ἀνηλεῆς λίθος κυλοῦσε στήν πεδιάδα",¹⁰² "Καί:... πέταξε τό βέλος",¹⁰³ "Καί:... Ἀνυπόμονη νά φθάση τό πλῆθος"¹⁰⁴ (Μαλαίνου, 1975 σ. 343). Ο Όμηρος έντεχνα χρησιμοποιώντας τη μεταφορά ἔδωσε ζωή στα ἄψυχα πράγματα και φαίνονται να είναι σε δράση, να ενεργούν αυτά τα ἴδια. "Κυρτά, γιά κάτασπρες κορφές, ἄλλα κατόπιν στ' ἄλλα"¹⁰⁵ (Ηλιού, Η. σ. 389). Εδώ ο Όμηρος με μία πάρα πολύ ωραία εικόνα ζωντανεύει τα κύματα και τους δίνει κίνηση. "αμέσως οι Ἕλληνες ὄρμησαν τρέχοντας".¹⁰⁶ (Μαλαίνου, 1975 σ. 343). Εδώ, μία ωραία εικόνα μας δείχνει κίνηση ἀπό ἔμψυχα ὄντα. Ο ρήτορας χρησιμοποιώντας αυτή την τεχνική επιδιώκει

Ηλιού, Η. ο.π.

Μπασάκος, Π. ο.π.

⁹⁷ Βλ. Ομήρου Οδύσσεια. Λ 598.

⁹⁸ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα. Ν 587'.

⁹⁹ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα. Δ 126'.

¹⁰⁰ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα. Δ 574.

¹⁰¹ Ομήρου Ιλιάδα'. Ο 541.

¹⁰² Βλ. Ομήρου Οδύσσεια. Λ 597.

¹⁰³ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα'. Ν 588.

¹⁰⁴ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα'. Δ 126.

¹⁰⁵ Βλ. Ομήρου Ιλιάδα. Ν 779.

¹⁰⁶ Βλ. Ευριπίδου. Ιφιγένεια εν Αυλίδι, στιχ. 80.

να κρατήσει αμείωτο και ζωνρό το ενδιαφέρον των ακροατών. Σε κάθε ρητορικό λόγο ταιριάζει και διαφορετικό ύφος ώστε ο λόγος να είναι πειστικός. Αναμφίβολα, το ύφος του γραπτού λόγου διαφέρει από τις δημόσιες συζητήσεις, ούτε το ύφος της δημηγορίας είναι ίδιο με το δικανικό. Αναμφισβήτητα, χρειάζεται να γνωρίζουμε και τα δύο, δηλαδή και το γραπτό και το προφορικό ύφος. Το γραπτό ύφος απαιτεί καλή χρήση της ελληνικής γλώσσας, ενώ το προφορικό μας δίνει τη δυνατότητα να μην σιωπούμε ενώ θέλουμε να μεταδώσουμε τις ιδέες μας. Το δημηγορικό ύφος μοιάζει προς τη ζωγραφιά όπου οι σκιές διαγράφονται έντονες. Όσο περισσότερο είναι το πλήθος των ανθρώπων από τόση μεγαλύτερη απόσταση τον παρακολουθούμε. Στο δικανικό ύφος χρειάζεται μεγαλύτερη ακρίβεια ιδιαίτερα όταν έχουμε μόνο ένα δικαστή, γιατί περιορίζεται η βοήθεια από τα ρητορικά επινοήματα, επειδή γίνεται εύκολα αντιληπτό τι έχει σχέση με την συγκεκριμένη υπόθεση. Γι' αυτό όλοι οι ρήτορες δεν κάνουν για όλα τα είδη. Όπου είναι αναγκαία η ηθοποιία εκεί υπάρχει ελάχιστη ακρίβεια. Εκείνο που χρειάζεται να διαθέτει ο ρήτορας είναι η φωνή και να την υψώνει όταν είναι αναγκαίο. Το ύφος του επιδεκτικού είναι κατάλληλο κυρίως στο γραπτό λόγο, γιατί ο επιδεκτικός λόγος εκφωνείται (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Μπασάκος, 2016).¹⁰⁷

---

¹⁰⁷ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.
Ηλιού, Η. ο.π.
Μπασάκος, Π. ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο Η διάρθρωση του πειστικού λόγου

4.1 Εισαγωγικά

Ο λόγος αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται λόγος για το ποιο είναι το θέμα και το δεύτερο μέρος είναι να το αποδείξουμε. Γι' αυτό είναι αδύνατο να παρουσιάσουμε το θέμα χωρίς να το αποδείξουμε ή να το αποδείξουμε χωρίς να το παρουσιάσουμε. Από τα δύο αυτά μέρη, το πρώτο αναφέρεται στο θέμα και το δεύτερο αναφέρεται στην επιχειρηματολογία. Θα μπορούσαμε να πούμε το πρώτο μέρος είναι το πρόβλημα και το δεύτερο μέρος είναι η λύση του. Ουσιαστικά μέρη του λόγου είναι η παρουσίαση του θέματος και η απόδειξη. Αν προσθέσουμε και άλλα, τότε ο λόγος αποτελείται από το προοίμιο, την παρουσίαση του θέματος, την απόδειξη και τον επίλογο. Η αντίκρουση του αντιδίκου αποτελεί μέρος της απόδειξης και όχι διαίρεση του λόγου. Και η ανακεφαλαίωση είναι μέρος της απόδειξης. Ο επίλογος υπενθυμίζει τα κυριότερα σημεία του λόγου, ενώ το προοίμιο είναι η αρχή του λόγου. Ο επίλογος δεν είναι απαραίτητος σε όλους τους δικανικούς λόγους ιδιαίτερα όταν ο λόγος είναι μικρός και το θέμα είναι ευκολομνημόνευτο (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Μπασάκος, 2016).¹⁰⁸

4.2 Το προοίμιο

Το προοίμιο είναι ο πρόλογος, η αρχή, το άνοιγμα του δρόμου για το τι θα ακολουθήσει. Είναι ένα δείγμα του κυρίου θέματος για να κατατοπισθούν εκ των προτέρων οι ακροατές, να μπουν στο πνεύμα της υπόθεσης για να μη δημιουργηθεί αοριστία και η αοριστία δημιουργεί πλάνη. Με την εκφώνηση του προοιμίου είναι σαν να δίνουμε κάτι στο χέρι του ακροατή για να μπορέσει να παρακολουθήσει με προσοχή το λόγο. Το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του προοιμίου και η χρησιμότητα του είναι το να αποκαλύψει τον σκοπό στον οποίο προορίζεται. (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Μπασάκος, 2016). Ο Κικέρων¹⁰⁹ κατά κανόνα επινοεί το προοίμιο αφού έχει γράψει το λόγο του. Όταν προσπαθεί να γράψει το προοίμιο από την αρχή του λόγου του τότε λέει "θα μπορούσα να βρω μόνο κάτι φτωχό και τετριμένο" (Nietzsche, 2004, σ. 174).¹¹⁰ Το προοίμιο είναι η πρώτη εντύπωση του ρητορικού λόγου προς τους ακροατές τους οποίους

---

¹⁰⁸ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.

Ηλιού, Η. ο.π.

Μπασάκος, Π. ο.π.

¹⁰⁹ Βλ. Κικέρων. De Oratore "II" 77.

¹¹⁰ Βλ. Nietzsche, F. Μαθήματα ρητορικής, μτφρ. Μανούση. Αι., Εισαγωγή-Επιστημονική επιμ. Κακαββάς. Δ., εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004, σ. 174)

πρέπει να κερδίσει αμέσως. Το περιεχόμενο που έχει το προοίμιο είναι μία "γεύση" από την ουσία του θέματος. Η έναρξη του λόγου θα πρέπει να έχει στοιχεία από τη βάση της υπόθεσης όπου υπάρχει πλούσιο υλικό σε αποδείξεις. Σε θέματα κοινότυπα καλό είναι να μπαίνει κανείς αμέσως στο θέμα. Το προοίμιο θα πρέπει να είναι άμεσα συνδεδεμένο με τον υπόλοιπο λόγο και να αποτελεί μέρος του όλου θέματος. Ο ρήτορας με τον πειστικό του λόγο, στο περιεχόμενο του προοιμίου του, είτε θα αναφερθεί στον κατηγορούμενο ή στον κατήγορο ή στην υπόθεση ή στο ακροατήριο. Αν υπερασπίζεται τον κατηγορούμενο θα προσπαθήσει να τον περιγράψει ως άνθρωπο ενάρετο που είχε την ατυχία να βρεθεί στο εδώλιο του κατηγορουμένου. Αν είναι από την αντίθετη πλευρά θα πει για τον κατηγορούμενο ότι χειρότερο. Όσον αφορά την υπόθεση θα την περιγράψει σύμφωνα με αυτόν που εκπροσωπεί. Κάνοντας την αναφορά του στο ακροατήριο θα προσπαθήσει να κερδίσει την εύνοια του.

Για να κερδίσει την εύνοια του δικαστή ο ρήτορας θα πρέπει να μιλάει με σύνεση και να είναι μετριοπαθής για να κερδίσει την αξιοπιστία του δικαστηρίου (Nietzsche., 2004). Ο Δημοσθένης λέει στον προοίμιο των λόγων του κατά του Ανδροτίωνος και Τιμοκράτους "σχεδόν πάντα ανακαλύπτουμε ότι συνήγοροι προσπαθούν να υπερασπισθούν την παρουσία τους ενώπιον των δικαστών τονίζοντας είτε τη φιλία τους προς τον εντολέα τους, είτε την οργή για τον αντίδικο ή αναφέρουν άλλο βάσιμο λόγο για να καταρρίψουν την υποψία ότι είναι πληρωμένοι" (Nietzsche., 2004)

4.3 Η διήγηση

Διήγηση είναι η παρουσίαση των γεγονότων της υπόθεσης από τον ρήτορα. Σύμφωνα με τον Nietzsche "η διήγηση δεν είναι πάντα απαραίτητη και παραλείπεται όταν δεν πρόκειται για κάποιο γεγονός αλλά για νομικό θέμα ή όταν έχουν εξηγηθεί όλα προηγουμένως σε μία δευτερολογία" (Nietzsche., 2004 σ. 177)¹¹¹ Υπάρχουν διάφοροι τρόποι διήγησης: η προδιήγησης όπου προηγείται από την παρουσίαση των γεγονότων, η υποδιήγησης όπου διηγείται μαζί με την πράξη και τα θέματα, τα σχέδια και τις αφορμές της πράξης, η παραδιήγηση είναι εκτός της υπόθεσης συμβάλει ώστε να κερδίσει ο ρήτορας τους δικαστές υπέρ της παρουσίασης των γεγονότων της υπόθεσης Nietzsche., 2004. Στη διήγηση ούτε να μακρολογούμε, ούτε πολύ σύντομοι να είμαστε. Η καλή διήγηση δεν είναι η σύντομη, αλλά η ενδεδειγμένη σε κάθε περίπτωση.

---

¹¹¹ Βλ. Nietzsche, F. ο.π., σ. 177.

Στη διήγηση ο ρήτορας στον πειστικό του λόγο μπορεί να παρενθέσει οτιδήποτε βοηθάει ώστε να αναδειχθούν οι αρετές του, όπως παραδείγματος χάριν "εγώ τον συμβούλευα να κάνει το σωστό" ή να αναδείξει τα ελαττώματα του άλλου. (Μπασάκος, 2016).¹¹² Η διήγηση εκείνου που λογοδοτεί είναι συντομότερη. Στην ουσία δικαιολογείται για τις πράξεις που του προσάπτουν, λέγοντας ότι δεν έγινε έτσι το πράγμα ή αν έγινε δε ζημιώθηκε κανένας ή αυτός που το έκανε δεν ήταν άδικη πράξη (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Μπασάκος, 2016).¹¹³ Η διήγηση είναι αναγκαίο να είναι ηθική, διότι το ήθος μας κανονίζει και τη διάθεση μας. Η δε διάθεση μας φαίνεται από την πρόθεση μας. Ο ρήτορας έχει τη δυνατότητα στη διήγηση να χρησιμοποιήσει στοιχεία του χαρακτήρα ή δικά του ή του αντιπάλου του, όπως επί παραδείγματι (εγώ δεν εξοργίζομαι ποτέ, μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις..., ο αντίπαλος εξοργίζεται ακόμα και όταν πετάει δίπλα του μία μέλισσα). Είναι μέσο του πειστικού λόγου, διότι το ακροατήριο πείθεται από την ποιότητα του χαρακτήρα του καθενός. Ο χαρακτήρας, όπως λέμε, είναι ο καθρέφτης μας. Εάν κάποιος είναι αγέλαστος, σκυθρωπός, σχηματίζουμε την Α' εντύπωση για αυτό και άλλη εντύπωση θα μας κάνει ένας ευδιάθετος, γελαστός άνθρωπος. Άλλωστε, πολλές φορές μας το προδίδει και η έκφραση του προσώπου μας και οι κινήσεις του σώματος μας.

4.4 Η απόδειξη

Οι αποδείξεις θα πρέπει να είναι πειστικές και να αναφέρονται κάθε φορά στο αμφισβητούμενο σημείο της υπόθεσης. Για παράδειγμα, όποιος αμφισβητεί το γεγονός ότι δεν έγινε θα πρέπει να το αποδείξει ή αν δεν προκάλεσε βλάβη πρέπει να το αποδείξει ή αυτό που έκανε δεν ήταν τόσο σπουδαίο να το αποδείξει χρησιμοποιώντας είτε τις έντεχνες είτε τις άτεχνες πίστες (Μαλαίνου, 1975· Ηλιού χ.χ. · Μπασάκος, 2016). Με άλλα λόγια αποδεικνύουμε κάθε φορά το σημείο εκείνο της υπόθεσης που αμφισβητείται.

4.5 Επίλογος

Όπως όλα τα μέρη του λόγου παίζουν σπουδαίο ρόλο στην εκδικαζόμενη υπόθεση, έτσι και ο επίλογος έχει τη σπουδαιότητα του. Με τον πειστικό του λόγο ο ρήτορας θα προσπαθήσει να επιτύχει ευνοϊκό κλίμα υπέρ του και δυσμενές για τον αντίπαλο του. Θα προσπαθήσει να μεγιστοποιήσει κάποια πράγματα και να μειώσει κάποια άλλα, να παρασύρει το συναίσθημα του ακροατή (Μαλαίνου, 1975).

---

¹¹² Βλ. Μπασάκος, Π. ο.π.

¹¹³ Βλ. Μαλαίνου, Επ. ο.π.
Ηλιού, Η. ο.π.

Για να προκαλέσει κανείς συγκίνηση στον ακροατή πρέπει να είναι και ο ίδιος συγκινημένος. Η συγκίνηση διεγείρει τη φαντασία (, Μαλαίνου, 1975· Ηλιού, χ.χ. · Nietzsche, 2004). Ο επίλογος που δεν διεγείρει τα συναισθήματα υπέρ ή κατά είναι ακατανόητος. Η κριτική στάση των ακροατών θα πρέπει να αφυπνιστεί. Ο Κικέρων¹¹⁴ λέει: "Ο κριτής πρέπει να εξοργιστεί ή να εφησυχάσει, να αισθανθεί άσχημα ή να έχει καλή διάθεση, πρέπει να επηρεαστεί ώστε να νιώσει περιφρόνηση ή θαυμασμό, μίσος ή αγάπη, ελπίδα ή φόβο, χαρά ή λύπη" (Nietzsche,. 2004, σ. 192),¹¹⁵ και τέλος να ανακεφαλαιώσει τα όσα είπε μέχρι τώρα.

Ο ρήτορας θέλει να πείσει ότι είναι ο ίδιος καλός ή ότι θέλει το καλό του ακροατηρίου ή ο αντίπαλος του είναι κακός ή θέλει το κακό του ακροατηρίου (Μαλαίνου, 1975· Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003).¹¹⁶ Ο Δημοσθένης στους δικανικούς λόγους ως επίλογο συνήθιζε να απευθύνεται προς τους δικαστές με μία έκκληση προς τους δικαστές για δίκαιη απόφαση. Στο λόγο του Λεπτίνη ο Δημοσθένης έχει ένα πολύ σύντομο επίλογο. "Δε νομίζω ότι χρειάζεται να πω τίποτε άλλο γιατί υποθέτω πως έχετε αρκετά διαφωτιστεί σε όλα" (Θεοδωρακόπουλος, 2006).¹¹⁷

---

¹¹⁴ Βλ. Κικέρων. De Orator, c. 38.

¹¹⁵ Βλ. Nietzsche, F. ο.π., σ. 192.

¹¹⁶ Βλ. Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

¹¹⁷ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.)

5.1 Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.)

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) φιλόσοφος θεμελιωτής πολλών επιστημών καταγόταν από τα Στάγειρα της Χαλκιδικής. Ο πατέρας του ήταν προσωπικός γιατρός του Φιλίππου του δευτέρου, βασιλιά της Μακεδονίας, και ο Αριστοτέλης είχε στενές σχέσεις με τους βασιλείς της Μακεδονίας. Θεωρούσε όμως την Αθήνα ως το πολιτισμικό κέντρο της αρχαίας Ελλάδας. Ο Αριστοτέλης σπούδασε στην Αθήνα στην Ακαδημία του Πλάτωνα. Στην Αθήνα παρέμεινε είκοσι χρόνια.

Ο Αριστοτέλης κάλυψε με το έργο του όλες τις φιλοσοφικές έννοιες και αναζητήσεις: φύση, ον, ηθική, δικαιοσύνη σε συνδυασμό με την κριτική έρευνα της πολιτικής εξέλιξης των ελληνικών πόλεων-κρατών. Είναι ο πρώτος που διατυπώνει την άποψη του χωρισμού των λειτουργιών δηλαδή των ενεργειών μιας ευνομούμενης πολιτείας σε τρεις κατηγορίες : νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική. Τα σπουδαιότερα έργα του είναι τα λογικά που περιέχουν τους νόμους της ορθής νόησης και ξεχωρίζει τα όρια της ψυχολογίας από τη λογική, τα φυσικά, που περιέχουν τους νόμους της φυσικής, φυτολογίας, ζωολογίας κλπ, τα μετά-φυσικά, τα ηθικά όπου υποστηρίζει ότι το κύριο θέμα της ηθικής και ο αντικειμενικός της σκοπός δεν είναι να γνωρίζουμε μόνο την αρετή αλλά και να είμαστε ηθικοί.

Ο Αριστοτέλης πρώτος μελέτησε με σύστημα το λόγο. Έγραψε διάφορα βιβλία για το λόγο αλλά διασώθηκαν μόνο η "Ρητορική τέχνη" και το μισό "Περί ποιητικής". Έγραψε επίσης τα πολιτικά όπου περιέχονται

γνώσεις στην κοινωνιολογία και πολιτική και δίνουν ένα ολοκληρωμένο σύστημα αγωγής. Το ενδιαφέρον του ήταν έντονο για τις φυσικές επιστήμες. Πίστευε στην ύπαρξη της αντικειμενικής πραγματικότητας. Η επίδραση του στους μεταγενέστερους ήταν πολύ μεγάλη. Η Περιπατητική Σχολή του Αριστοτέλη άφησε ιστορική εποχή και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην πνευματική ανάπτυξη της εποχής του προσφέροντας καθαρό επιστημονικό έργο (Χριστοδούλου, 2003).¹¹⁸

Ο Αριστοτέλης ήταν ένα μεγαλειώδες πνεύμα της αρχαίας Ελλάδας όπου ενέπνευσε χιλιάδες συγγραφείς ανά την οικουμένη.

---

¹¹⁸ Βλ. Χριστοδούλου, Σ. Ι. Αριστοτέλης Περί Ψυχής, μτφρ, Χριστοδούλου, Σ. Ι. Εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2003.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Δικανικοί λόγοι

6. 1 Υπέρ του αδυνάτου (402 π.Χ.), Λυσίας (444-380 π.Χ.)

6.1.1 Η υπόθεση

Στην αρχαία Αθήνα μεταξύ άλλων που απολάμβαναν οι πολίτες της από το δημοκρατικό πολίτευμα ήταν και ο θεσμός κοινωνικής πρόνοιας. Ο ανάπηρος πολίτης που ήταν και άπορος έπαιρνε από την πολιτεία ένα χρηματικό ποσό για να μπορεί να αντεπεξέρχεται στις ανάγκες του. Για να κριθεί ο ανάπηρος ότι ήταν και άπορος δε θα έπρεπε η περιουσία του να ξεπερνάει τις 300 αττικές δραχμές που αντιστοιχούσαν σε 3 μνες. Το ποσό του βοηθήματος εκείνη την εποχή ήταν ένας οβολός. Το βοήθημα το χορηγούσε η Βουλή των πεντακοσίων και κάθε χρόνο ο ανάπηρος και άπορος περνούσε από τον έλεγχο της Βουλής. Άπαντες οι Αθηναίοι μπορούσαν να καταγγείλουν στη Βουλή αν υπέπεφτε στην αντίληψη τους ότι κάποιος κρινόμενος για βοήθημα δεν πληρεί τις προϋποθέσεις. Αν η καταγγελία γινόταν δεκτή τότε ο παραβάτης τιμωρούνταν με βαριά ποινή. Την ποινή μέχρι 500 δραχμές την επέβαλε η Βουλή. Αν η ποινή ήταν μεγαλύτερη την επέβαλε η Εκκλησία του Δήμου ή το δικαστήριο. Ο λόγος του Λυσία "*Υπέρ τοῦ Ἀδυνάτου*" μας μιλάει για μία τέτοια καταγγελία (Θεοδωρακόπουλος, 2006).¹¹⁹

6.1.2 Προοίμιο (παράγραφοι 1-3)

Στο προοίμιο ο κατηγορούμενος εξωτερικεύει το συναίσθημα της ευγνωμοσύνης προς τον μηνυτή του διότι με αυτή τη δίκη του δίνει τη δυνατότητα να κάνει μία αξιολόγηση για τη ζωή του και να αποδείξει το πόσο έντιμη ήταν η ζωή του μέχρι εκείνη τη στιγμή και αξίζει περισσότερο τον έπαινο παρά το ψόγο. Με τον πρώτο στίχο ο κατηγορούμενος προσπαθεί να κερδίσει την προσοχή της Βουλής. Προφανώς λέει ότι ο κατηγορούμενος με έφερε ως εδώ από μοχθηρία διότι δεν επιδιώκει να ικανοποιηθεί χρηματικά και δεν ήταν ποτέ του ούτε εχθρός ούτε φίλος. Υπάρχει μόνο ο φθόνος διότι παρότι είμαι φτωχός και ανάπηρος είμαι καλύτερος άνθρωπος από εκείνον γιατί σε όλη μου τη ζωή προσπαθώ να αντιμετωπίσω την αναπηρία μου με τις ψυχικές μου αρετές, διαφορετικά αν δεν είχα αρετές τότε θα ήμουν ίδιος με το μηνυτή μου (Θεοδωρακόπουλος, 2006).

---

¹¹⁹ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

6.1.3 Διήγηση - Απόδειξη (παράγραφοι 4-20)

Από την παράγραφο 4 ο κατηγορούμενος προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες που του προσάπτει ο κατήγορος. Ο κατηγορούμενος εδώ προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο, ότι πραγματικά είναι ανάπηρος και η περιουσία που έχει, είναι λιγότερο από τρεις μνες. Αυτές είναι και οι προϋποθέσεις, δηλαδή είναι ανάπηρος και είναι φτωχός, για να εξασφαλίσει τη συνέχιση της καταβολής του επιδόματος. "Ο ίδιος ποτέ δεν αρνείται πραγματικά, ότι η περιουσία του αξίζει περισσότερο από τρεις μνες" (Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003 σ. 155).¹²⁰ Ισχυρίζεται ότι δεν έχει άλλα εισοδήματα, ότι δεν κληρονόμησε τίποτα από τους γονείς του, παιδιά δεν έχει για να τον κοιτάζουν στα γεράματα του, ξέρω μία τέχνη αλλά τώρα με δυσκολία την ασκώ (Θεοδωρακόπουλος, 2006).¹²¹ (φυσικά εδώ εντέχνως δεν αναφέρει πόσα χρήματα του αποφέρει η τέχνη). Και αν μου κόψετε και το επίδομα τότε η ζωή μου θα χειροτερεύσει.

Ένα άλλο επιχείρημα που επικαλείται ο κατηγορούμενος προσπαθώντας να πείσει, είναι ότι το επίδομα το έπαιρνε όσο ήταν νέος, τώρα που είναι και γέρος και ανάπηρος είναι δυνατόν να μην το δικαιούται; Στη συνέχεια ο κατηγορούμενος προσπαθεί να πείσει τους δικαστές με το συναίσθημα λέγοντας ότι το δικαστήριο είναι φιλέσπλαγχο ακόμα και σε όποιον δεν έχει αναπηρία.

Στις παραγράφους 10, 11 και 12 ο κατηγορούμενος προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο, δεδομένου ότι χρησιμοποιεί ξένα άλογα για τη μεταφορά του δε σημαίνει, ότι μπορεί να αγοράσει και δικό του ή ότι δεν είναι ανάπηρος. Γιατί δεν με κατηγορεί που χρησιμοποιώ δύο μαγκούρες για να περπατώ; Εγώ, κύριοι δικαστές, και τα δύο αυτά τα χρησιμοποιώ για τον ίδιο λόγο. Στην παράγραφο 13 ο κατηγορούμενος απευθύνεται προς τους δικαστές λέγοντας ότι αν σας πείσει ότι δεν είμαι ανάπηρος (ο κατήγορος) τότε μπορώ να εκλεγώ ένας από τους εννιά άρχοντες, να μου αφαιρέσετε το επίδομα αφού είμαι υγιής γιατί φυσικά δεν μπορεί από τη μία να μου κόβετε το επίδομα επειδή είμαι αρτιμελής και από την άλλη οι θεσμοθέτες να με εμποδίζουν να κληρωθώ ένας από τους εννιά άρχοντες επειδή είμαι ανάπηρος (Θεοδωρακόπουλος, 2006).

Στην παράγραφο 14 ο κατηγορούμενος απευθύνεται προς τους δικαστές προσπαθώντας να τους πείσει λέγοντας, ότι δεν μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο, δηλαδή να εκλεγεί ένας από τους εννιά άρχοντες, διότι εσείς είστε λογικοί, έχετε μάτια και μπορείτε να κρίνετε ότι είμαι ανάπηρος. Στην παράγραφο 15 αντιτάσσει τον ισχυρισμό του

¹²⁰ Βλ. Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π., σ. 155.

¹²¹ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

κατήγορου που τον αποκαλεί αλαζόνα και κακότροπο άνθρωπο, διότι αν ήταν αλήθεια αυτά που λέει ο κατήγορος, θα μπορούσε να τα πει με πιο ήπια λόγια. Ενώ, εσείς κύριοι δικαστές, ξέρετε καλά ποιος είναι αλαζόνας και ποιος όχι. Στην παράγραφο 16 προτάσσει το επιχείρημα "*ἐκ τοῦ εἰκῶτος*" λέγοντας ότι με αλαζονεία πιθανόν να φέρονται οι πλούσιοι και όχι οι φτωχοί ούτε οι ανάπηροι, αλλά πιθανόν αυτοί που έχουν μεγάλη σωματική δύναμη, ούτε οι ηλικιωμένοι αλλά πιθανόν οι νέοι. Εδώ με τις πολλές αντιθέσεις τα λεγόμενα του κατηγορουμένου γίνονται γλαφυρά.

Στην παράγραφο 17 ο κατηγορούμενος πιθανολογεί (εκ του εικώτος) προσπαθώντας να πείσει το δικαστήριο ότι οι πλούσιοι μπορούν να εξαγοράσουν τις δίκες ενώ οι φτωχοί όχι. Οι νέοι πάλι συγχωρούνται για τυχόν λάθη τους από τους μεγαλύτερους τους ενώ, τους γέρους δεν τους συγχωρούν για ίδια σφάλματα ούτε οι νέοι ούτε οι γέροι Θεοδωρακόπουλος, 2006).¹²² Ο κατηγορούμενος επιμένει να επιχειρηματολογεί δια του πιθανού (*εἰκῶτος*) στην παράγραφο 18. Στην παράγραφο 19 αντιτάσσει την κατηγορία που του προσάπτει ο κατήγορος, ότι στο εργαστήριο του συχνάζουν άνθρωποι κακοί, σπάταλοι (άνθρωποι του τότε υπόκοσμου) λέγοντας ότι σε όλα τα καταστήματα συχνάζουν άνθρωποι όπως και στο δικό μου (Θεοδωρακόπουλος, 2006). Εδώ ο κατηγορούμενος δεν αμφισβητεί τον ισχυρισμό του αντιπάλου του, ότι το κατάστημά του είναι πολυσύχναστο ούτε αμφισβητεί τον ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι που συχνάζουν δεν είναι ηθικοί, απλά λέει, ότι τα άλλα καταστήματα δεν είναι καλύτερα από το δικό του (Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003).¹²³

Επομένως ο κατήγορος με αυτά που λέει κατηγορεί εμένα και όλους, όσους συχνάζουν στα άλλα εργαστήρια καθώς και τους τεχνίτες. Στην παράγραφο 20 επιχειρηματολογεί λέγοντας, ότι όλοι συχνάζουν κάπου, άλλος σε κουρείο, άλλος σε μυροπωλείο, άλλος σε υποδηματοποιείο κ.ο.κ. Οι περισσότεροι συχνάζουν σε καταστήματα που ήταν κοντά στην αγορά. Και συνοψίζοντας ο κατηγορούμενος λέει: Αν κάποιος από σας πιστεύει ότι οι άνθρωποι που συχνάζουν στο δικό μου κατάστημα είναι κακοί το ίδιο πρέπει να πιστεύει και για όσους συχνάζουν στα καταστήματα των άλλων. Έτσι, θα πρέπει τότε να θεωρήσει κακούς όλους τους Αθηναίους αφού όλοι κάπου συχνάζουν για να περάσουν την ώρα τους (Θεοδωρακόπουλος, 2006).

---

¹²² Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

¹²³ Βλ. Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

6.1.4 Επίλογος (παράγραφοι 21-27)

Ο κατηγορούμενος αναφέρει στο σημείο αυτό ότι θα σταματήσει το λόγο του, γιατί νομίζει ότι δεν υπάρχει λόγος να κουράζει τους δικαστές με άλλα δευτερεύοντα θέματα αφού ήδη έχει αντικρούσει τις σημαντικότερες κατηγορίες. Έτσι, στον επίλογο παρακαλεί για τελευταία φορά, προσπαθώντας να πείσει τους δικαστές να μην του στερήσουν το επίδομα που του καταβάλλει η πολιτεία ως αποζημίωση για αυτά που χάνει λόγω της αναπηρίας του και εύχεται το δικαστήριο να πάρει ευνοϊκή απόφαση, διότι υπήρξε άνθρωπος ηθικός και δημοκρατικός πολίτης και δεν απολογείται για τη διαχείριση δημόσιου χρήματος ή δημόσιου λειτουργήματος, απλά παλεύει για ένα μικρό επίδομα. Λέει ότι μία θετική και δίκαιη απόφαση του δικαστηρίου θα τον κάνει να αισθάνεται μεγάλη ευγνωμοσύνη προς τους δικαστές και την πολιτεία ενώ, θα δώσει και ένα μάθημα στον κατηγορο, στο εξής να μην βλέπτει τους φτωχούς και ανάπηρους, αλλά να τα βάζει με ίσον προς ίσον (Θεοδωρακόπουλος, 2006).¹²⁴

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι ο κατηγορούμενος προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο ότι πράγματι είναι ανάπηρος και φτωχός. Ο ίδιος βέβαια δεν αναφέρεται στην αξία της περιουσίας του ούτε για το ποιόν των ανθρώπων που συχνάζουν στο κατάστημα του. Το μόνο που λέει είναι ότι δεν είναι χειρότερο από τα άλλα καταστήματα.

Ο Λυσίας χειρίζεται την υπόθεση με πολύ αριστοτεχνικό τρόπο. Διαισθάνθηκε ότι οι κατηγορίες αυτές θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην καταστροφή της υπόθεσης για αυτό εντέχνως επέλεξε να εκμεταλλευτεί την αναπηρία του πελάτη του, την ηλικία του και την εικονική του φτώχεια. Εδώ ο Λυσίας με τον πειστικό του λόγο θέλει να διεγείρει το συναίσθημα. Προβάλλει δύο πτυχές του χαρακτήρα του κατηγορουμένου του. Πρόκειται για τη διάνοια του και για την υπόληψη του που έρχονται σε αντίθεση με την πραγματική κατάσταση του κατηγορουμένου. Η μία μέσω της ευρηματικότητας και η άλλη μέσω της αντίθεσης που βρίσκεται με την ασήμαντη κοινωνική του θέση και τις φιλίες που έχει. Αυτό μας δίνει μία κωμική διάσταση. Ο κατηγορούμενος φτάνει στο σημείο να κατηγορήσει τον κατηγορο που τον έφερε ως εδώ. Αυτό δημιουργεί μία αντίθεση με το προοίμιο που χαιρέται που τον έφερε μέχρι τα δικαστήρια ο κατηγορος για να αποδείξει την αθωότητα του. Ο τρόπος που μιλάει ο κατηγορούμενος δεν αρμόζει με την χαμηλή του μόρφωση και την κοινωνική του θέση. Αξίζει να σημειώσουμε την έμφαση που δίνει στο λόγο του με τη σειρά που τοποθετεί τις λέξεις με τη μορφή του υπερβατού.¹²⁵ Κάνει

¹²⁴ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

¹²⁵ Υπερβατό. Είναι λεκτικό σχήμα κατά το οποίο γίνεται μετάθεση λέξεων ή προτάσεων από την κανονική τους συντακτική σειρά με σκοπό τη ρυθμική κίνηση ή τη γλαφυρότητα του λόγου.

πολλές ρητορικές υπερβολές και ρητορικές ερωτήσεις και τα δύο είναι στοιχεία μεγαλειώδους ύφους.

Παρατηρούμε μία εξαιρετική γνώση στο πως χειρίζεται τον πειστικό του λόγο και τις ρητορικές του ικανότητες χρησιμοποιώντας τα ρητορικά του ερωτήματα για να ανακεφαλαιώσει και να αντικρούσει τις σημαντικότερες κατηγορίες. Σύμφωνα με τον Σπαθάρα είναι ένα κομψοτέχνημα της ρητορικής τέχνης που στις παραγράφους 15 έως 18 μας φανερώνει τον τρόπο γραφής του Λυσία. Υπάρχει πιθανότητα ο κατηγορούμενος να καταγόταν από κάποια ευκατάστατη οικογένεια που ταλαιπωρήθηκε από το καθεστώς των τριάκοντα.

Ο Λυσίας δείχνει μία ιδιαίτερη αγάπη για την υπόθεση. Παρόλο που είναι (αδύνατος) ο κατηγορούμενος, κάνει ένα ασυνήθιστο συνδυασμό αστεϊσμού και ευπρέπειας πράγμα που δείχνει ότι τον αδύνατο (τον κατηγορούμενο) τον γνωρίζει προσωπικά όχι μόνο ο Λυσίας αλλά και πολλοί άλλοι Αθηναίοι της αγοράς ελπίζοντας, ότι η αναγνωρισιμότητα του θα αποπροσανατολίσει τους δικαστές από τις κατηγορίες (Σπαθάρας & Τζαλλήλα 2003).¹²⁶ Σύμφωνα με τον Kennedy "ο Λυσίας εξασφαλίζει σημαντική υποστήριξη για έναν μάλλον ύποπτο χαρακτήρα (ο αδύνατος) με ένα είδος σαρκαστικού χιούμορ". (Kennedy, 2012, σ. 109).¹²⁷

6.2 Κατά Κόνωνος Αικείας 341 π.Χ., Δημοσθένης (384-322 π.Χ.)

6.2.1 Η υπόθεση

Το 343 π.Χ. η Αθήνα έστειλε πολιτοφυλακή στο Πάνακτο το οποίο βρισκόταν στα σύνορα Αττικής και Βοιωτίας. Στη δύναμη της πολιτοφυλακής βρισκόταν ο Αρίστων που είναι ο μηνυτής και ο ομιλητής στο δικαστήριο και τα παιδιά του Κόνωνα που είναι οι κατηγορούμενοι.

Όπως ισχυρίζεται ο μηνυτής, επειδή οι σκηνές τους ήταν η μία δίπλα στην άλλη και το επιδίωξαν οι κατηγορούμενοι αυτό, όλη μέρα ήταν μεθυσμένοι κακομεταχειρίζονταν τους δούλους του. Ένα βράδυ μπήκαν και στη σκηνή του Αρίστων μαζί με άλλους της πολιτοφυλακής όπου φώναζαν, έβριζαν τον Αρίστων και τους φίλους του. Ευτυχώς έφτασε εγκαίρως ο στρατηγός με το επιτελείο του και αποφεύχθηκαν τα χειρότερα. Όταν επέστρεψαν στην Αθήνα, ένα βράδυ ο Αρίστων έκανε βόλτες στην αγορά με κάποιον φίλο του συνάντησαν τυχαία τον Κτησία, το γιο του Κόνωνα, ο οποίος τον έβρισε και

Τεγόπουλος - Φυτράκης, ο.π.

¹²⁶ Βλ. Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

¹²⁷ Βλ. Kennedy, G. ο.π., σ. 109.

εξαφανίστηκε. Το επεισόδιο δεν τελείωσε εδώ. Ο Κτησίας πήγε σε ένα σπίτι όπου εκεί ήταν ο πατέρας του και διασκεδάζε και όλοι μαζί πήγαν στην αγορά και ρίχτηκαν κατά πάνω στον Αρίσωνα και τον γρονθοκόπησαν άγρια, τον τραυμάτισαν στο χείλος, τον ξεγύμνωσαν και τον εγκατέλειψαν σε άθλια κατάσταση μέσα στις λάσπες του δρόμου. Τον περισυνέλεξαν κάποιοι περαστικοί τον μετέφεραν στα δημόσια λουτρά, όπου τον έπλυναν και από εκεί τον πήγαν σε ένα κοντινό σπίτι όπου του έδωσε τις πρώτες βοήθειες ένας γιατρός.

Την επόμενη μέρα τον πήγαν στο σπίτι του βαριά άρρωστο όπου έμεινε στο κρεβάτι για πολλές ημέρες. Για τον εξευτελισμό και τον ξυλοδαρμό ο Αρίστων θα ασκήσει κατά του Κόνωνα "*άπαγωγήν κακούργου ή δίκην ὕβρεως*" (Θεοδωρακόπουλος, 2006, σ. 379).¹²⁸ Και στα δύο περιστατικά ο Κόνωνας ήταν δυνατόν να καταδικαστεί με τη μεγαλύτερη ποινή, αλλά ο Αρίστων επέλεξε μία απλή δίκη αικείας όπου η συνηθισμένη ποινή ήταν πρόστιμο προς το δημόσιο και σπάνια θανατική ποινή. Ο Αρίστων στο λόγο του υπονοεί με ποιους τρόπους είναι δυνατόν ο Κόνωνας να στηρίξει την υπεράσπιση του. Εκείνο τον καιρό ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, οι νέοι της Αθήνας να μαζεύονται, φίλοι να μεθούν, να τριγυρνούν στους δρόμους και να κάνουν παρατραβηγμένα αστεία και να προσβάλουν ανύποπτους πολίτες. Τα έκανε και ο Κόνων στα νιάτα του αυτά τα πράγματα και θα μπορούσε να υποστηρίξει, ότι ήταν γνώριμα αστεία. Και θα υποστηρίξει και ο Αρίστων ως νέος έκανε τέτοια αστεία. Ο Αρίστων είχε διαφορετική γνώμη. Υποστηρίζει ότι ο Κόνων παρόλο που ήταν πάνω από πενήντα ετών, ήταν ο οργανωτής του επεισοδίου και ήταν άνθρωπος μισητός και αντιπαθητικός.

6.2.2 Προοίμιο (παράγραφοι 1-2)

Στο προοίμιο ο Αρίστων εξηγεί γιατί επέλεξε αυτό το δικαστήριο για να εκδικαστεί η υπόθεση του και όχι σε ανώτερο όπου θα μπορούσε να επιβληθεί στον κατηγορούμενο ανώτερη ποινή μέχρι θανάτου όπως εξηγεί άκουσε τη φωνή της λογικής και τις συμβουλές των φίλων του.

6.2.3 Η διήγηση (παράγραφοι 3-12)

Εδώ ο Αρίστων με τον πειστικό του λόγο διηγείται τα πραγματικά περιστατικά που συνέβησαν: Το συμβάν ξεκίνησε από το Πάνακτο όπου είμαστε σε αποστολή μαζί με τα παιδιά του Κόνωνα. Από την αρχή έδειξαν εχθρικές διαθέσεις. Ήταν μεθυσμένοι

---

¹²⁸ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π., σ. 379.

διαρκώς και πείραζαν τους δούλους μου. Ένα βράδυ μάλιστα με φωνές και ύβρεις μας επιτέθηκαν και μέσα στη σκηνή μας. Αφού επανήλθαμε στην Αθήνα αποφάσισα να είμαι μακριά από αυτούς. Όμως ο Κόνων είχε άλλα σχέδια.

Ένα βράδυ, καθώς περπατούσα στην αγορά με τον Φανόστρατο τον Κηφισέο ο οποίος ήταν συνομήλικος, εμφανίζεται ο γιος του Κόνωνα, ο Κτησίας μεθυσμένος να διασχίζει το Λεωκόριο κοντά στο σπίτι του Πυθοδώρου. Όταν μας αντιλήφθηκε όρμησε προς εμάς με κραυγές και ύβρεις καθώς ήταν μεθυσμένος. Δεν καταλάβαμε τι έλεγε και έφυγε προς τη Μελίτη. Αργότερα μάθαμε ότι τα πίνανε στο σπίτι του Πανφίλου του γναφέα, ο Κόνων, ο Θεότιμος, ο Αρχεβιάδης, ο Σπίνθαρος του Ευβούλου, ο Θεογένης του Ανδρομένους και πολλοί άλλοι τους παρότρυνε και ξαφνικά έφθασαν στην αγορά. Εμείς, εκείνη τη στιγμή, κάναμε αναστροφή από το Φερρεφάτιο και κατευθυνόμεσταν προς το Λεωκόριον και συναπαντηθήκαμε. Ο ένας από αυτούς επιτέθηκε στο Φανόστρατο και τον ακινητοποίησε. Ενώ, ο Κόνων και ο γιος του και ο γιος του Ανδρομένη με έγδυσαν με υποσκέλισαν ρίχνοντας με κάτω στο βούρκο χτυπώντας με αλλεπάλληλα και βρίζοντας με ώστε να με τραυματίσουν στο χεῖλος και τα μάτια μου να μην μπορώ να ανοίξω.

Τέτοια ήταν η κατάσταση μου που δεν μπορούσα ούτε να σηκωθώ, ούτε να μιλήσω. Και ενώ ήμουν καταγής σε τέτοια χάλια τους άκουσα να με βρίζουν. Από τις βλασφημίες που μου είπαν τις πιο πολλές δεν μπορώ να τις αναφέρω μπροστά σας. Τεκμήριο είναι ότι αυτός το έκανε όλο το επεισόδιο διότι τραγούδαγε σαν το κοκόρι που νικάει. Και οι άλλοι χτύπαγαν τα πλευρά τους με τους αγκώνες αντί για φτερά. Εγώ μετά διακομίστηκα γυμνός, γιατί τα μάτια μου τα είχαν πάρει και έφυγαν, από περαστικούς στα λουτρά, με έπλυναν και με έδειξαν στους γιατρούς. Αυτά που λέω είναι αλήθεια γιατί έχω και μάρτυρες. Συνέβη και τούτο κύριοι δικαστές, και ο Ευξίθεος από το Χολλήδη που είναι συγγενής μου και ο Μειδίας που ήταν μαζί του επέστρεφαν από ένα δείπνο και με πέτυχαν κοντά στο σπίτι μου με συνόδευσαν στο λουτρό και παραβρέθηκαν όταν με εξέταζε ο γιατρός. ήμουν τόσο εξαντλημένος, με μετέφεραν στο σπίτι του Μειδία. Και πάρε γραμματέα και τις μαρτυρίες αυτών ώστε να πειστούν οι δικαστές διότι πολλοί ξέρουν ότι υβρίστηκα και κακοποιήθηκα από αντιδίκους.

Στο σημείο αυτό της διήγησης του ο Αρίστων προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο καταθέτοντας τις μαρτυρίες των φίλων του. Ο γιατρός δεν ανησύχησε τόσο πολύ για τα εξωτερικά μου χτυπήματα όσο φοβήθηκε για εσωτερική αιμορραγία. Είχα πυρετό, δυνατούς πόνους σε όλο μου το σώμα και δεν μπορούσα να φάω τίποτα. Ο γιατρός μου είπε ότι η κατάσταση μου ήταν πολύ σοβαρή και λίγο έλειπε να πεθάνω. Ορίστε και τις μαρτυρίες του γιατρού. έτσι τελείωσε τη διήγηση του. Στη συνέχεια ο ρήτορας προσπαθεί

να αντικρούσει ένα υποτιθέμενο επιχείρημα του κατηγορούμενου ότι δηλαδή όλα αυτά έγιναν για να κάνουν ένα αστείο και οι δράστες ανήκουν σε εύθυμες ομάδες (ιθυφαλλικές) όπου τραγουδούσαν και χόρευαν σε βακχικές γιορτές.

Σε αυτές τις γιορτές συμμετείχαν και νεαροί από καλές οικογένειες της Αθήνας και δεν είχαν καμία πρόθεση να του προξενήσουν βλάβη. Έχουν ένα ελαφρυντικό ότι είναι νέοι και βρισκόταν σε εύθυμη κατάσταση. Αυτές είναι ανόητες δικαιολογίες. Οι δικαστές οφείλουν να εφαρμόσουν τους νόμους. Υπάρχουν νόμοι για την εξύβριση, για βιαιοπραγίες και για τραυματισμούς. Οι δικαστές δεν πρέπει να αποδεχθούν ένα τέτοιο επιχείρημα του αντιδίκου, ότι οι νέοι ανήκουν σε ομάδα ιθυφάλλων. Και αν κάποιος το θεωρήσει ως ελαφρυντικό αυτό πώς θα δικαιολογήσει τον Κόνωνα που είναι άνω των πενήντα ετών; Στη συνέχεια ο ρήτορας αναφέρει τους νόμους που αφορούν τις βιαιοπραγίες, τους απατεώνες και συμπεραίνει ότι ο Κόνων είναι ένοχος για τις πράξεις του κατά τους νόμους αυτούς. Αντικρούει το επιχείρημα των αντιδίκων του για μαρτυρία με βασανιστήρια των δούλων. Αυτό έπρεπε να γίνει πολύ πριν όταν ο Αρίστων ήταν βαριά άρρωστος ή τουλάχιστον πριν βρεθούν ενώπιον του διαιτητή. Αυτοί έκαναν τελευταία στιγμή ένσταση όταν ο διαιτητής ήταν έτοιμος να εκδώσει την απόφαση του και καλεί τους δικαστές να μην ενδώσουν στις ικεσίες του Κόνωνα για τα παιδιά του διότι διάγει βίο ανέντιμο και ο όρκος του είναι επισφαλής (αφερέγγυος). Ο ρήτορας κάνει παράκληση στους δικαστές να καταδικάσει τον Κόνωνα για τις πράξεις του και να συμπαρασταθούν στον ίδιο που είναι θύμα του. Δε νομίζω ότι πρέπει να πω περισσότερα και δεν πιστεύω ότι δεν θα λάβετε υπ' όψιν τα όσα σας εξέθεσα (αρχαίο κείμενο Δημοσθένης κατά Κόνωνος αικείας, Θεοδωρακόπουλος, 2006)¹²⁹

6.2.4 Οι κυριότερες επισημάνσεις του λόγου

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς¹³⁰ αναφέρει ότι ο λόγος του Δημοσθένη "*Κατά Κόνωνος Αικείας*" είναι από τους καλύτερους ιδιωτικούς του λόγους. Ο πειστικός του λόγος είναι εντυπωσιακός σε ιδέες και επιχειρήματα. Η διάρθρωση παρουσιάζεται με την παραδοσιακή μορφή, έχει δηλαδή, προοίμιο, διήγηση, απόδειξη και επίλογο.

Στο προοίμιο ο καταγγέλλων Αρίστων αρχίζει με τις λέξεις "*Υβρισθείς, ὃ ἄνδρες δικασταί, καὶ παθὼν ὑπὸ Κόνωνος τουτουὶ τοιαῦτα...*" (παράγραφος 1) εκθέτει τις αδικπραγίες για τις οποίες κατηγορεί τον Κόνωνα. Κάνει παράκληση προς τους δικαστές να τον ακούσουν με συμπάθεια και απονεύμουν δικαιοσύνη. Το προοίμιο του καταλαμβάνει

¹²⁹ Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

¹³⁰ Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς, Ρήτορας και ιστορικός που διέπρεψε στη Ρώμη 1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.

αρμονικές διαστάσεις στο σύνολο του λόγου (Θεοδωρακόπουλος, 2006). Η διήγηση είναι παραστατική, εντυπωσιάζει με την ευθύτητα του λόγου που εκθέτει ένα-ένα τα γεγονότα τα οποία ενισχύονται από τις μαρτυρικές καταθέσεις που προσκομίζει ο Αρίστων. Στις αποδείξεις ο ρήτορας αντικρούει υποτιθέμενο επιχείρημα του αντιδίκου του πριν του δώσει την ευκαιρία να το εκφράσει επικαλούμενος τους νόμους που υφίστανται για κάθε αδίκημα που διέπραξε εις βάρος του. Μάλιστα, αναγιγνώσκει στο δικαστήριο δύο νόμους, ο ένας αφορά τις βιαιοπραγίες και ο άλλος τις απατεωνιές και εκτιμάει ότι ο Κόνων, σύμφωνα με τους νόμους, είναι ένοχος. Καταρρίπτει τον ισχυρισμό των αντιδίκων του για εξέταση των δούλων με βασανιστήρια λέγοντας ότι θα 'πρεπε αυτό να γίνει όταν ήμουν βαριά άρρωστος ή το λιγότερο πριν αρχίσει η διεργασία ενώπιον του διαιτητή. Αλλά του υπέβαλαν ένσταση την τελευταία στιγμή όταν ο διαιτητής ήταν έτοιμος να συντάξει την απόφαση του. Θίγει την αξιοπρέπεια των μαρτύρων του Κόνωνα λέγοντας ότι είναι όμοιοι του (Σπαθάρας & Τζαλλήλα, 2003· Θεοδωρακόπουλος, 2006).¹³¹ Προτρέπει τους δικαστές να αμφισβητήσουν τις ικεσίες του Κόνωνα για τα παιδιά του γιατί όλος ο βίος του είναι έκνομος και άθλιος. Ο πειστικός λόγος του κλείνει με τον επίλογο όπου χρησιμοποιεί λιτές εκφράσεις όπως παραδείγματος χάριν "δε χρειάζεται να πω περισσότερα. Έχω την εντύπωση ότι σας διαφώτισα με όσα σας εξέθεσα" (Θεοδωρακόπουλος, 2006). Όσον αφορά τις έντεχνες αποδείξεις ο ρήτορας χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα στην παράγραφο 25 αναφέρει: "*καὶ μὴν ἢ παθεῖν τι μοῦ συνέβη...*" αν μου συνέβαινε κάτι ο Κόνων θα είχε βαριές συνέπειες θα ήταν ένοχος για φόνο. Ο πατέρας της ιέρειας στη Βραυρώνα¹³² παρόλο που δεν είχε αγγίξει τους νεκρούς κατ' ομολογία του, παρακίνησε τον φονιά να χτυπήσει, το δικαστήριο τον απέβαλε. Ορθά έπραξε γιατί θα 'πρεπε να προσπαθήσει να αποτρέψει το συμβάν διότι οι μεθυσμένοι αυτοί που κυριεύονται από οργή ή άλλη αιτία και βιαιοπραγούν όσοι πέφτουν στα χέρια τους δεν έχουν ελπίδα σωτηρίας διότι αυτοί θα χτυπούν μέχρι να σκοτώσουν τα θύματα τους. Αυτό μου συνέβη και εμένα (Θεοδωρακόπουλος, 2006). Στη συνέχεια ο ρήτορας μας παραθέτει ενθυμήματα (*εἰκότα*). Για παράδειγμα στην παράγραφο 32 αναφέρει "*καὶ μὴ πατάξαι Κόνωνα Ἀρίστωναν, ὡς ὑμᾶς εὐθέως πιστεύοντας...*". Αν δεν έβλεπαν ο Πασέας, ο Νικήρατος και Διόδωρος, οι οποίοι κατηγορηματικά κατέθεσαν, τον Κόνωνα να με χτυπάει, να με ξεγυμνώνει και να με προσβάλλει με ταπεινωτικά λόγια. Θα ερχόταν να ψευδομαρτυρήσουν για χάρη μου;

---

¹³¹ Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. ο.π.

Θεοδωρακόπουλος, Β. ο.π.

¹³² Βραυρώνα. Δήμος της Αττικής όπου υπήρχε ο ναός της Άρτεμης. Εκεί κατέφυγαν ο Ορέστης και η Ιφιγένεια όταν δραπέτευσαν από την Ταυρία με το άγαλμα της θεάς Άρτεμης.

Άλλωστε γιατί να τα έβαζα με κάποιον που δεν με είχε πειράξει καθόλου. Ο Κόνων δεν έχει κανένα επιχείρημα. Οι συμπότες και οι συμπράττοντες ήταν φυσικό να ψευδομαρτυρήσουν (Θεοδωρακόπουλος, 2006).

Ο Δημοσθένης προσπαθώντας να πείσει, αναφέρεται στα ρητορικά ήθη χαρακτηρίζοντας τον Κόνωνα ως μέθυσο, υβριστή, ταραχοποιό, εκφοβιστικό, απειλητικό γνωρίζοντας πολύ καλά ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να επηρεάσει τους δικαστές. Επίσης, ο ρήτορας τονίζει τέτοιος είναι ο Κόνωνας και τέτοια παιδιά έχει αναθρέψει. Το ύφος του είναι απλό,. Έχει σαφήνεια, διαύγεια. είναι ρεαλιστικό, περιεκτικό και λακωνικό. χρησιμοποιεί συνηθισμένες λέξεις της Αττικής διαλέκτου. Έτσι το χαρακτηρίζει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς. Παραθέτω το λόγο του Δημοσθένη "Κατά Κόνωνος Αικείας" σε αρχαίο κείμενο στο παράρτημα Β'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

Η σύγχρονη νομική Επιχειρηματολογία ως μέθοδος του πειστικού λόγου

7.1 Η σύγχρονη νομική επιχειρηματολογία

Η επιχειρηματολογία γενικά νοείται το σύνολο των προβαλλόμενων επιχειρημάτων για την υποστήριξη θέσεως, απόψεως κλπ (Τεγόπουλος - Φυτράκης, 2011).¹³³ Η νομική επιχειρηματολογία, τουλάχιστον στον πυρήνα της, καταδεικνύει ή πρέπει να καταδεικνύει τη δομή ενός συλλογισμού (υπαγωγή σε ένα νόμο ή σε ένα άλλο κανόνα δικαίου). (Alexy, 1978· Koch & Russmann, 1982· Neumann, 1996, σ. 35).¹³⁴ Ο Viehweg τονίζει ότι η νομική επιχειρηματολογία ανήκει στην τοπική και στη ρητορική (Viehweg, 1972).¹³⁵ "Αν θεωρηθεί η τοπική ως θεωρία των απόψεων εκείνων, οι οποίες μπορούν να διατυπωθούν κατά τη συζήτηση ενός προβλήματος υπέρ ή κατά μίας προτεινόμενης λύσης, τότε, κατά την ουσία, καταδεικνύεται η νομική τοπική ως μία θεωρία της νομικής επιχειρηματολογίας.

Ως νομική τοπική θεωρείται η ανάλυση της τοπικής δομής του νομικού λόγου. Κεντρική θέση κατέχει εδώ η άποψη ότι η επιχειρηματολογία έχει αναφορά στη συγκεκριμένη κατάσταση. Η νέα στροφή προς τη ρητορική στηρίζεται σε πρώτο επίπεδο στην προσπάθεια κάθε επιχειρηματολογία να γίνει κατανοητή μέσα στο πλαίσιο της περίπτωσης που συζητείται" (Neumann, 1996, σ. 77).¹³⁶ Αν η "σύνταξη" δηλώνει τη σχέση των γλωσσικών σημείων, η "σημασιολογία" δηλώνει τη σχέση μεταξύ σημαίνοντος και σημαιόμενου και "πραγματική" δηλώνει το περιστατικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα σημεία χρησιμοποιούνται, τότε η ρητορική αναφέρεται στην "πραγματική" διάσταση (Neumann, 1996). Η επιχειρηματολογία είναι στενά συνδεδεμένη με τη συγκεκριμένη περίπτωση. Ο Ballweg¹³⁷ θεωρεί ως νομική επιστήμη το γενικό νομικό σύστημα πράξεων και αποφάσεων. Ο τρόπος του σκέπτεσθαι της νομικής επιστήμης αποτελεί ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ύπαρξης αποφάσεων και θεμελίωσης τους.

¹³³ Βλ. Τεγόπουλος - Φυτράκης. ο.π.

¹³⁴ Βλ. Alexy, R. Theories der juristischen Argumentation Paderborn 1978 A, σ. 22-58.

Koch, H. J. & Russmann, H. (1982). Juristische Begründungslehre.

Neumann, U. Θεωρία της νομικής επιχειρηματολογίας, μτφρ. Κιούπης, Δ. & Τριανταφύλλου, Τ., Εκδ. Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1996, σ. 35).

¹³⁵ Βλ. Viehweg, T. Notice zur eider rhetorischen Argumentationstheorie der Rechtsdisziplin, in: *tarbush für Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Bd. 2 1972., σ. 439-446.

¹³⁶ Βλ. Neumann, U. ο.π., σ. 77.

¹³⁷ Βλ. Ballweg, O. *Über wissenschaftstheoretisches Lehrschema für den juristischen Unterricht*, in: *Armbruster-Festschrift*, 1976, σ. 253-258.

Το νομικό σύστημα πρέπει να βρει σε κάθε περίπτωση μία νόμιμη λύση και κάθε απόφαση να θεμελιώνεται. Συνεπώς, αισθάνεται ότι έχει καθήκον να χρησιμοποιεί μία γλώσσα με την οποία θα δώσει για όλα μία απάντηση. Σε περίπτωση που το νομικό σύστημα κάπου σιωπά, ο νομικός μιλά, δηλαδή ερμηνεύει (Ballweg, 1976· Neumann, 1996).

Η επιχειρηματολογία θα πρέπει να είναι συνδεδεμένη με την εκάστοτε υπόθεση. Αντικείμενο της νομικής επιχειρηματολογίας δεν είναι μόνο το περιεχόμενο αλλά κυρίως η πράξη. Η θεωρία της επιχειρηματολογίας που έγινε γνωστή με το όνομα "νέα ρητορική" οδήγησε τον Perelman στο πρόβλημα της δυνατότητας θεμελίωσης των αξιολογικών κρίσεων. Έπειτα από έρευνες διαπίστωσε ότι δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη λογική των αξιολογικών κρίσεων αλλά αυτό που ψάχνουμε αναπτύχθηκε σε ένα πολύ παλιό και ξεχασμένο κλάδο στη ρητορική, στην παλιά τέχνη του πείθειν και του καταπείθειν (Perelman, 1976· Neumann, 1996).¹³⁸ Η νέα ρητορική δεν αναφέρεται στη συσκευασία των επιχειρημάτων αλλά στο περιεχόμενό τους. Η ορθολογική επιχειρηματολογία δεν περιορίζεται σε παραγωγικά ή επαγωγικά συμπεράσματα με ορθολογικό τρόπο συζητώνται οι αξίες εκείνες οι οποίες αποτελούν τα βασικά αντικείμενα της επιχειρηματολογίας, της διαλεκτικής και της ρητορικής. Ο ισχυρισμός ότι οι κανόνες και οι αποφάσεις μπορούν να συζητηθούν ορθολογικά αποτελεί τη βασική θέση της νέας ρητορικής (Neumann, 1996, σ. 92).

"Στον τομέα του πειστικού λόγου επιτελεί η επιχειρηματολογία μία κεντρική λειτουργία όπου το ζητούμενο είναι η άμεση γνώση, η προφανής αλήθεια. Η διαφορά ανάμεσα στην απόδειξη και την επιχειρηματολογία βρίσκεται στη διαφορά ισχύος του συμπεράσματος. Στην απόδειξη προκύπτει το συμπέρασμα από το θέμα που συζητούμε. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται για τη στήριξη μίας θέσης αποτελούν σοβαρούς λόγους για την αναγνώριση της (Neumann, 1996, σ. 92-93).¹³⁹

Η επιχειρηματολογία είναι συνδεδεμένη με πρόσωπα. Το πρόσωπο που επιχειρηματολογεί είναι αναγκαίο να προσαρμόζεται στο ακροατήριο του και να πείθει. Ποιά επιχειρήματα πείθουν; Σε ποιο ακροατήριο απευθύνονται είναι θέματα της περιγραφικής θεωρίας της επιχειρηματολογίας. Οι έρευνες του Perelman & Olbrechts & Tyteca στήριξαν τη θεωρία αυτή μέσω της κατάταξης των επιχειρημάτων και της ανάλυσης της δομής των επιχειρηματολογιών (Neumann, 1996). Σε μία κατανόηση η

---

¹³⁸ Perelman, C. & Olbrechts-Tyteca, L. (La nouvelle rhetorique. Traite del' argumentation, 1958, 3. Aifel. 1976.

Neumann, U. ο.π.

¹³⁹ Βλ. Neumann, U. ο.π., σ. 92-93

οποία έχει ως βάση τον ισχυρισμό ότι η λογική επιχειρηματολογία δεν πρέπει να περιορίζεται σε παραγωγικούς ή επαγωγικούς συλλογισμούς και η οποία τονίζει τη σημασία του πρακτικού λόγου. Τίθεται το ερώτημα με ποιά κριτήρια γίνεται η διάκριση λογικής επιχειρηματολογίας και ρητορικής χειραγώγησης, τι χωρίζει το πείθειν από το καταπείθειν και τι το απλώς αποτελεσματικό από το ισχυρό επιχείρημα (Neumann, 1996). Τα κριτήρια αυτά δεν μπορούν να βρεθούν στα πλαίσια μίας θεωρίας η οποία τονίζει τη σχέση ανάμεσα σε κάθε επιχειρηματολογία και το κοινό στο οποίο απευθύνεται μέσα από κάποια χαρακτηριστικά των επιχειρημάτων, διαφορετικά τα επιχειρήματα θα απομονώνονταν, θα μονολογούσαν.

Η αξία ενός επιχειρήματος πρέπει να ορίζεται κατά την αξία του ακροατηρίου το οποίο πείθει. Τα επιχειρήματα πρέπει να πείσουν το ακροατήριο. Ο Perelman χαρακτηρίζει το ακροατήριο ως την "πεμπουσία της ορθολογικότητας". Η συγκατάθεση του καθολικού ακροατηρίου αποτελεί το κριτήριο ορθολογικότητας της επιχειρηματολογίας (Neumann, 1996). Σε ένα ιδιαίτερο ακροατήριο όπως είναι και τα δικαστήρια ο ομιλών προσπαθεί να καταπείσει, δηλαδή να πείσει απόλυτα. Ενώ, ο ομιλών που απευθύνεται σε καθολικό ακροατήριο προσπαθεί να πείσει (Perelman-Olbrechts-Tyteca, 1976· Neumann, 1976).¹⁴⁰ Όπως τονίζει ο Perelman δεν είναι εύκολο να χαραχθούν τα όρια ανάμεσα στο πείθω και στο καταπείθω. Σε αυτό αντιστοιχεί το γεγονός ότι η επιχειρηματολογία και η διακοσμητική ρητορική δεν μπορούν να διαφοροποιηθούν κατά γενικά ισχύοντα τρόπο (Weinberger, 1971· Perelman, 1976).¹⁴¹

"Το επιχειρηματολογικό είναι ένα σχήμα λόγου όταν φαίνεται να εφαρμόζεται κανονικά μέσα στην εξεταζόμενη αλληλουχία λόγου. Σε διαφορετική περίπτωση το αντιλαμβανόμαστε ως ένα στυλιστικό σχήμα". (Neumann, 1996, σ. 94).¹⁴² Η αδυναμία να διακριθούν η επιχειρηματολογία και η διακοσμητική ρητορική μεταξύ τους με αντικειμενικό τρόπο χωρίς να ληφθεί υπόψη η αντίδραση του ακροατηρίου οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει μία μόνο περιγραφή της πραγματικότητας (Weinberger, 1971· Neumann, 1996).¹⁴³

---

¹⁴⁰ Βλ. Perelman - Olbrechts-Tyteca. ο.π.

¹⁴¹ Βλ. Weinberger, O. *Gurisprudenz zwischen Logic und Plausibilitatsargumentation, juristische Analysen 3*, 1971, σ. 553-574.

¹⁴² Βλ. Neumann, U. ο.π., σ. 94.

¹⁴³ Βλ. Weinberger, O. ο.π.

7.2 Η νομική ως επιστήμη

Η νομική είναι πνευματική, κοινωνική και πρακτική επιστήμη. Ως πνευματική επιστήμη αποβλέπει στην κατανόηση των κειμένων, των νόμων και τις ατομικές πράξεις των συμμετεχόντων του δικαίου. Ως κοινωνική λειτουργία αποβλέπει στο να εξεταστεί η λειτουργία των ρυθμίσεων του δικαίου ως μέσο για την επίτευξη κοινωνικών σκοπών. Και ως πρακτική επιστήμη εξετάζει την καταλληλότητα των δικαιοκόνων κανόνων και την θεσμικά ορθή κοινωνική συμπεριφορά και την επιλογή των ορθών δικαιοκόνων σκοπών (Σούρλας Π. 1986).¹⁴⁴ Ο προσδιορισμός της νομικής ως πρακτικής επιστήμης συνδέεται με την αριστοτελική φιλοσοφία. Ο Αριστοτέλης διακρίνει μεταξύ θεωρίας, πράξεως και ποιήσεως (μετ. 1025 b 25)¹⁴⁵ "Πᾶσα διάνοια ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ θεωρητικὴ". Η θεωρία ἐγκείται στην προσήλωση γνώσης των αντικειμένων που είτε είναι αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου, είτε ἔχουν κίνηση που προέρχεται από τον ἴδιο τους τον εαυτό, ὅπως παραδείγματος χάριν τα φυσικά φαινόμενα (μετ 1026 a 10), 1025 b 20).¹⁴⁶ Η "πράξις" και η "ποίησις" δεν είναι κατ' ἀνάγκη ἔτσι ὅπως είναι δομημένα θα μπορούσαν να είναι και διαφορετικά (Ηθ. Νικ. 1140 a 1:¹⁴⁷ "Τοῦ δ' ἐνδεχομένως ἄλλως ἔχειν ἔστι τι και ποιητόν και πρακτόν"). Διαφέρουν μεταξύ τους η μεν "ποίησις" (π.χ. η κατασκευή ἢ η ἀνέγερση ενός κτιρίου) ἐξυπηρετεῖ ἕνα οποιοδήποτε ἐξωτερικό σκοπό. Ἐνώ, η "πράξις" ἐξυπηρετεῖ ἕνα σταθερό σκοπό που είναι το ἀγαθό και είναι ἔμφυτος προς την ἴδια την πράξη (Ηθ. Νικ. 1140 b 3 και επ)¹⁴⁸ "ἄλλο τό γένος πράξεως και ποιήσεως... τῆς μὲν γάρ ποιήσεως ἕτερον τό τέλος, τῆς δὲ πράξεως οὐκ ἂν εἴη, ἔστι γάρ αὐτή ἢ εὐπραξία τέλος" (Σούρλας, 1986, σ.51).

Στο διαχωρισμό ἀνάμεσα θεωρίας, πράξεως και ποιήσεως ἰσοδυναμεῖ σε μεγάλο βαθμό ο διαχωρισμός ἀνάμεσα επιστήμη, φρόνηση και τέχνη. Ο Αριστοτέλης τις ἀντιλαμβάνεται ὄχι ως σύνολο πραγματικών γνώσεων ὅπως εμεῖς σήμερα, ἀλλά ως ψυχικές ἰκανότητες και συνήθειες (Ηθ. Νικ. 1139 b 15 επ) (Σούρλας, 1986).¹⁴⁹

7.3 Το δίκαιο στη σύγχρονη ἔννομη τάξη

Η ἐξελικτική πορεία των κοινωνικών σχέσεων χαρακτηρίζεται ἀπό τη σύγκρουση ἀντίθετων συμφερόντων, την ἀνάπτυξη κοινών ἐπιδιώξεων και την ἐπικράτηση πολύμορφων στάσεων. Σε αὐτήν την ἐξέλιξη συμμετέχουν κοινωνικοί, οικονομικοί,

¹⁴⁴ Βλ. Σούρλας, Π. Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα Αθήνα 1986, σ.51.

¹⁴⁵ Βλ. Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά 1025b.

¹⁴⁶ Βλ. Αριστοτέλης, ο.π., 1026 a 10), 1025 b 20.

¹⁴⁷ Βλ. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1140 a I). Ηθ. Νικ. 1140 a I).

¹⁴⁸ Βλ. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1140 b 3 και επ.

¹⁴⁹ Βλ. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1139 b 15 επ.

πολιτικοί και πολιτισμικοί παράγοντες που άμεσα ή έμμεσα επιβάλλουν ρυθμίσεις. Αυτές συγκλίνουν σε μία δυναμική ισορροπία. Το μεμονωμένο άτομο και η οργανωμένη ομάδα συνυπάρχουν και συμπορεύονται με ποικιλόμορφους κανόνες συμπεριφοράς. Αυτοί οι κανόνες συμπεριφοράς δεν επιβάλλονται μόνο από το δίκαιο αλλά και από άλλους παράγοντες όπως η θρησκεία, οι κανόνες της ηθικής και οι κανόνες των ηθών. Τι είναι όμως το δίκαιο;

Το δίκαιο που καθορίζει την κοινωνική συμπεριφορά είναι τάξη και είναι το πρωταρχικό στοιχείο για την εξασφάλιση της ειρηνικής συμβίωσης (Παπαστερίου, 1994).¹⁵⁰ Ο καθορισμός συγκεκριμένης συμπεριφοράς δεν είναι αρκετό για να επιβληθεί η τάξη χρειάζεται ρύθμιση, δηλαδή να συνοδεύεται από κυρώσεις που όταν χρειαστεί να επιβάλλονται καταναγκαστικά. Δίκαιο είναι ένα σύνολο κανόνων που ρυθμίζουν εξαναγκαστικά την κοινωνική συμβίωση. Οι κανόνες αυτοί έχουν τεθεί από την οργανωμένη (σε πολιτεία) κοινωνία ανθρώπων και ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ μελών της κοινωνίας, τη σχέση των μελών προς την οργανωμένη κοινωνία, καθώς και τη σχέση οργανωμένων κοινωνιών (Παπαστερίου, 1994· Σταμάτης & Τάκης, 2015).¹⁵¹ Το δίκαιο που πηγάζει από συγκεκριμένη πολιτεία και ισχύει στα όρια της ονομάζεται θετικό δίκαιο. Το δίκαιο είναι σύνολο κανόνων (κανόνες δικαίου) και έχουν ορισμένα γνωρίσματα, ρυθμίζει τις βιοτικές σχέσεις. Εκτός από το δίκαιο υπάρχουν και άλλοι συντελεστές που επιβάλλουν το δικό τους ρυθμό στην κοινωνία μεταξύ άλλων είναι οι κανόνες ηθικής και οι κανόνες εθιμοτυπίας.

Με τον όρο ηθική δηλώνουμε ένα σύνολο ηθικών κανόνων που επικρατεί σε μία συγκεκριμένη κοινωνία που καθιερώθηκε σε συνδυασμό διαφόρων συνθηκών όπως θρησκεία, ηθική, το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα και το πολιτιστικό επίπεδο. Στους κανόνες της εθιμοτυπίας εντάσσονται η ευπρέπεια, η εθιμοτυπία. Οι κανόνες της ηθικής και της εθιμοτυπίας δεν είναι υποχρεωτικοί (Παπαστερίου, 1994). Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Καντ το δίκαιο αποτελεί το σύνολο των θεσμικών όρων, υπό τους οποίους η ατομική ελευθερία μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία του συνόλου όπως ορίζουν οι νόμοι οι οποίοι ισχύουν για όλους (Καντ, 2013· Σταμάτης & Τάκης, 2015).¹⁵² Οι κανόνες δικαίου πρέπει σε κάθε περίπτωση να εκφέρονται με τρόπο

---

¹⁵⁰ Βλ. Παπαστερίου, Δ. Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1994.

¹⁵¹ Βλ. Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α. Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας Θεσσαλονίκη 2015.

Παπαστερίου, Δ. ο.π.

¹⁵² Βλ. Καντ, Ιμμ. Μεταφυσική των Ηθών, Θεωρία του Δικαίου (1797). μτφρ. Ανδρουλιδάκης, Κ. Εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013.

γενικό και αφηρημένο (Μανιτάκης, 2007).¹⁵³ Γενική είναι η ρύθμιση που αναφέρεται εκ των προτέρων σε απροσδιόριστο αριθμό προσώπων και αφηρημένη είναι η ρύθμιση όταν καταλαμβάνει εκ των προτέρων απροσδιόριστο αριθμό σχέσεων μεταξύ των προσώπων (Σταμάτης & Τάκης, 2015). Οι νόμοι που καθιερώνονται από την πολιτεία σκοπό έχουν να ρυθμίσουν τις ενέργειες των ανθρώπων ορίζοντας τι επιτρέπεται, τι απαγορεύεται και τι επιβάλλεται να πράττουν. Ο νομοθέτης οριοθετεί όλα αυτά με νομικές διατάξεις και σαφήνεια.

Οφείλουμε όλοι, όσοι ζούμε σε συντεταγμένη πολιτεία, να γνωρίζουμε τι είναι σύννομο και τι παράνομο. Παραδείγματος χάριν άρθρο 5 §1 Σ. 1975/86/2001.¹⁵⁴ "Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη", το άρθρο 13 §4 Σ. 1975/86/2001 "κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους", άρθρο 14 §1, §2 Σ. 1975/86/2001 "καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους", "Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύονται".

7.4 Νόμος και ηθική

Ο νόμος και η ηθική έχουν ένα ουσιώδες γνώρισμα. Και τα δύο έχουν καθολική ισχύ (erga omnes). Το δίκαιο προστατεύει τη νόμιμη ελευθερία όλων και αποτελεί εγγύηση για την καλλιέργεια ηθικότητας στον κοινωνικό βίο (Habermas, 1996).¹⁵⁵ Η ηθική ορίζει καταρχάς να σκεφτόμαστε και να πράττουμε το ορθό κατά συνείδηση και όχι να υπακούμε νόμους που θέτουν άλλοι. Για παράδειγμα, έστω ότι καλούμαστε να καταθέσουμε ως μάρτυρες ενώπιον του δικαστηρίου για πράγματα που τυχαία υπέπεσαν στην αντίληψη μας (Καντ, 2007).¹⁵⁶ Αν πούμε την αλήθεια για τα περιστατικά που υπέπεσαν στην αντίληψη μας η πράξη αυτή ίσως να είναι ηθικά ορθή. Αν καταθέσουμε μόνο και μόνο από φόβο για να μην έχουμε κυρώσεις από το νόμο τότε πράττουμε τυπικά νόμιμα, όχι όμως και ηθικά. Ηθική αξία θα έχει η μαρτυρία μας επειδή πιστεύουμε σε κάθε περίπτωση ότι πρέπει να

¹⁵³ Βλ. Μανιτάκης, Αντ. Τι είναι Σύνταγμα, Εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2007.

¹⁵⁴ Βλ. Μανιτάκης, Αντ. Το Σύνταγμα της Ελλάδας του 1975/86, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1998. Μανιτάκης, Αντ. ο.π.

¹⁵⁵ Βλ. Habermas, J. Το πραγματικό και το ισχύον, Εκδ. "Νέα Σύνορα"-Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.

¹⁵⁶ Βλ. Καντ, Ιμμ. Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνον (1793). μτφρ. Ανδρουλιδάκης, Κ. εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007.

πούμε την αλήθεια και μονό την αλήθεια γιατί έτσι είναι το πρέπον (Σταμάτης & Τάκης, 2015).¹⁵⁷

Το δίκαιο διαφέρει από την ηθική βασικά επειδή ρυθμίζει την εξωτερική πλευρά της συμπεριφοράς μας έναντι άλλων (Καντ, 2013).¹⁵⁸ Σε μία δημοκρατική κοινωνία δεν νομιμοποιείται η κρατική εξουσία να επιβάλλει στους πολίτες ποιές αξίες οφείλουν να ενστερνίζονται στη ζωή τους. Αυτό είναι δικαίωμα του καθενός να το κρίνει (Σταμάτης & Τάκης, 2015). Ανάμεσα στο δίκαιο και στην ηθική υπάρχει μία λεπτή ισορροπία. Παραδείγματος χάριν, τα πιο πολλά ποινικά αδικήματα αναφέρονται σε πράξεις που κρίνονται και ως ηθικά ανεπίτρεπτες. Η φθορά ξένης ιδιοκτησίας (αρ. 381 πκ)¹⁵⁹ "όποιος με πρόθεση καταστρέφει ή βλάπτει ξένο-ολικά ή εν μέρει-πράγμα τιμωρείται...". Η φθορά ξένης ιδιοκτησίας είναι και παράνομη και ανήθικη πράξη. Η διαφορά έγκειται στο ότι το δίκαιο αρκείται οι πολίτες να μην διαπράττουν φθορές, όποιο και αν είναι το εσωτερικό τους κίνητρο. Η ηθική αξιώνει επιπλέον να παρακινείται μονάχα από συνείδηση καθήκοντος (Μανωλεδάκης & Παρασκευόπουλος, 1999· Σταμάτης & Τάκης, 2015).¹⁶⁰ Η ηθική παρέχει απλώς κατευθυντήριες αρχές των πράξεων, ενώ το δίκαιο παρέχει θετούς κανόνες για πράξεις. Το δίκαιο αποκαλείται θετικό επειδή προτείνεται και μεταβάλλει συνειδητές ανθρώπινες πράξεις. Οι ρυθμίσεις απορρέουν από αρμόδια πολιτειακή λειτουργία και ισχύουν, μέχρις ότου τροποποιηθούν ή καταργηθούν από αυτήν (Σταμάτης & Τάκης, 2015, σ. 44).¹⁶¹ Το θετικό δίκαιο πρέπει να στηρίζεται σε λογικές αρχές για τη συγκρότηση και τη λειτουργία της έννομης τάξης (Σούρλας, 1995· Habermas, 1996).¹⁶² Η νομοθετική λειτουργία του κράτους είναι αρμόδια να θεσπίζει δίκαιο. Η δικαστική και η διοικητική λειτουργία εφαρμόζουν τις ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις. "Πώς μπορούμε να συλλάβουμε κάποιες ύπατες δικαιοπολιτικές αρχές ώστε να εφοδιαστούμε με ένα αξιόπιστο κριτήριο για τη νομιμοποίηση έννομης τάξης θα χρειαστεί να θέσουμε σε ενέργεια την ικανότητα της ανθρώπινης φύσης που είναι το ανθρώπινο λογικό, ο λόγος" (Σταμάτης & Τάκης, 2015, σ. 54).¹⁶³

---

¹⁵⁷ Βλ. Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α. ο.π.

¹⁵⁸ Βλ. Καντ. Ιμμ. ο.π.

¹⁵⁹ Βλ. Μαργαρίτης, Α. & Παρασκευόπουλος, Ν. ο.π., άρθρο 381.

¹⁶⁰ Βλ. Μανωλεδάκης, Ι.). & Παρασκευόπουλος, Ν. Εγχειρίδιο ποινικού δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1999.

¹⁶¹ Βλ. Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α. ο.π., σ. 44.

¹⁶² Βλ. Σούρλας, Π. *Justi atque injusti scientia*-Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1995.

Habermas, J. ο.π.

¹⁶³ Βλ. Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α. ο.π., σ. 54.

7.5 Νομικός λόγος

Ο λόγος είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των ανθρώπων που μπορούν να εκφράζουν κρίσεις του αληθινού και του σωστού. Ο θετικός λόγος επιτρέπει να κρίνουμε με υποχρεωτικό τρόπο στο τι οφείλουμε να πράττουμε (Σταμάτης & Τάκης, 2015). Η νομική επιστήμη προσδιορίζεται από το ότι το θετικό δίκαιο υφίσταται μόνο μέσα στη γλώσσα και είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με αυτήν. Οι δικαστικές κρίσεις προαπαιτούν την εξέταση της μορφής ορισμένων γλωσσικών προτάσεων που βρίσκονται είτε μέσα στους νόμους είτε στα κείμενα των δικαστικών αποφάσεων και η σύλληψη του νοήματος τους, διότι η τεκμηρίωση των δικαστικών κρίσεων τότε είναι ολοκληρωμένη, δηλαδή όταν και κατά περιεχόμενο είναι επαρκής η σύνδεση της πρότασης που αποτελεί το συμπέρασμα μίας κρίσεως με τις άλλες προτάσεις που ο κρίνων επικαλείται δια μέσου της πειθούς, ως λόγους ικανούς να στηρίζουν την κρίση του (Σούρλας, 1986).¹⁶⁴

Τα θέματα της μορφής και του περιεχομένου των προτάσεων που υπάρχουν στο δίκαιο ως γλωσσικές ενότητες τις εξετάζει η σημασιολογία του δικαίου που υποδιαιρείται σε τρεις επιμέρους κλάδους: τη συντακτική θεωρία, τη σημαντική θεωρία ή σημασιολογία και την πραγματολογία. Αυτοί οι τρεις κλάδοι αντιστοιχούν σε τρεις παραμέτρους της γλώσσας, τη συντακτική, τη σημαντική ή σημασιολογική και την πραγματολογική. Η συντακτική θεωρία εξετάζει και η συντακτική παράμετρος της γλώσσας αναφέρεται στην τυπική σχέση των σημείων μεταξύ τους, δηλαδή ερευνά και παρουσιάζει όλους τους θεμιτούς συνδυασμούς από τη δική της συντακτική άποψη (π.χ. τους τρόπους συνδέσεως υποκειμένου και κατηγορήματος μέσα σε μία πρόταση, τους θεμιτούς συνδυασμούς δύο προτάσεων Κ.Ο.). Η σημασιολογία εξετάζει τη σημασία των λέξεων. Η πραγματολογία εξετάζει τις διάφορες ανθρώπινες πράξεις όπου χρησιμοποιούνται τα σημεία για τη διανθρώπινη επικοινωνία (Σούρλας, 1986).¹⁶⁵ Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. (Αυτός ο άνθρωπος είναι θερμός). Πρόκειται για ένα σύνολο γλωσσικών σημείων που έχει το σχήμα μίας πρότασης που αποτελείται από το υποκείμενο, το ρήμα και το κατηγορήμα. Από σημασιολογικής πλευράς είναι ένας άνθρωπος που είναι θερμός. Μπορεί όμως να είναι και κάτι άλλο αφού η λέξη θερμός χρησιμοποιείται και με τη σημασία του εγκάρδιου, του διαχυτικού, του πρόσχαρου, του εκδηλωτικού, του φιλικού, του ένθερμου, του ενθουσιώδους. Έχουμε να κάνουμε με μία πρόταση που εμφανίζει το γνώρισμα της πολυσημίας. Η κατάργηση της πολυσημίας και η κατανόηση της προτάσεως ολοκληρώνεται με την πραγματολογική της διερεύνηση. Κατά την πραγματολογική

---

¹⁶⁴ Βλ. Σούρλας, Π. ο.π.

¹⁶⁵ Βλ. Σούρλας, Π. ο.π.

διερεύνηση η πρόταση συσχετίζεται με τη διατύπωση και με το πρόσωπο που λέει τη συγκεκριμένη φράση. Έτσι, αποσαφηνίζεται η πρόταση "του θερμού ανθρώπου". Από την πραγματολογική διερεύνηση θα γίνει σαφές και ποιός άνθρωπος είναι θερμός. Η διαίρεση των τριών κλάδων της σημειολογίας και ο διαχωρισμός των τριών αντίστοιχων παραμέτρων της γλώσσας ισχύει και στη σημειολογία του δικαίου και προσδιορίζει αντίστοιχα και τη γλώσσα του δικαίου.

Η εξέταση της γλώσσας του δικαίου μπορεί να γίνει από συντακτική, από σημασιολογική και από πραγματολογική. Η συντακτική ανάλυση των γλωσσικών σημείων και των προτάσεων που συναντούμε στη γλώσσα του δικαίου επιδιώκει την ανεύρεση των τυπικών χαρακτηριστικών γεγονόσ που επιτρέπει το διαχωρισμό των θεμιτών συνδυασμών και συσχετισμών τους από τους άνομους. Για να στοιχειοθετηθεί η σπουδαιότητα της συντακτικής θεωρήσεως της γλώσσας του δικαίου προϋπόθεση είναι η μετάβαση από τις προτάσεις στο συμπέρασμα της κρίσεως να είναι από τυπική σκοπιά θεμιτή. Η σημασιολογική και πραγματολογική θεώρηση των γλωσσικών σημείων στη γλώσσα του δικαίου είναι απαραίτητες για τη μεθοδολογία του δικαίου προκειμένου να κατανοηθεί το νόημα των διατάξεων του θετικού δικαίου, αλλά και των ισχυρισμών των διαδίκων, των δικαστικών αποφάσεων κ.ο.κ.

Στη σημασιολογική παράμετρο της γλώσσας του δικαίου αναφέρεται, κυρίως, η γραμματική ερμηνεία των κανόνων δικαίου κατά την οποία επιζητείται η εύρεση του νοήματος με τη βοήθεια ορισμών των σημασιών των γλωσσικών εκφράσεων. Αντιθέτως, η τελολογική ερμηνεία δεν αναφέρεται στη σημασιολογική αλλά στην πραγματολογική παράμετρο της γλώσσας του δικαίου και αποβλέπει στην επίτευξη συγκεκριμένων κοινωνικών σκοπών (Σούρλας, 1986).¹⁶⁶ Είναι αναγκαίο αυτοί που ασκούν εξουσία και αυτοί που τη δέχονται να γνωρίζουν στο μέτρο του εφικτού τι είναι σύννομο και τι παράνομο διαφορετικά, δεν μπορεί να υπάρξει ασφάλεια δικαίου σε ικανοποιητικό βαθμό στην έννομη τάξη και ούτε μπορεί να υπάρχει αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων δικαίου εάν οι άνθρωποι δεν μπορούν να κατανοήσουν επαρκώς το νόημα τους.

Το νόημα της κάθε νομικής διάταξης δεν κατανοείται με ένα απλό διάβασμα ούτε είναι αρκετό να ξέρουμε τι σημαίνει η λέξη ή η έκφραση. Απαιτείται βαθύτερη γνώση και ανάλυση. Οι λέξεις με τις οποίες διατυπώνει τους κανόνες δικαίου αναφέρονται σε πράξεις ανθρώπων με πρόθεση να τις ρυθμίζουν. Οι νομικές έννοιες είναι αναγκαίο να αποσαφηνίζονται. Η ανάλυση και το νόημα των νομικών όρων παραπέμπει σε ένα

---

¹⁶⁶ Βλ. Σούρλας, Π. ο.π.

περίγραμμα νόμιμου τρόπου ζωής σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους της καθορισμένης έννομης τάξης (Σταμάτης & Τάκης, 2015). Η ρύθμιση του κανόνα είναι γενική και αφηρημένη. Προσδιορίζει εκ των προτέρων πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ο καθένας όταν συντρέχουν ορισμένες ειδικές περιπτώσεις. Η ρύθμιση των κανόνων δικαίου ως προς τα πρόσωπα που απευθύνεται και συγχρόνως αφηρημένη ως προς τον τύπο συμπεριφοράς που υποδεικνύουν. Για αυτό οι κανόνες δικαίου προσφέρονται για την συγκρότηση της κοινωνικής συμβίωσης και έχουν χρονική συνέχεια. "Χάρης στους κανόνες δικαίου η κρίση ότι πρέπει να τηρηθεί η απαιτούμενη συμπεριφορά σε ορισμένη βιοτική περίπτωση αποκτά χαρακτήρα λογικής αναγκαιότητας" (Σταμάτης & Τάκης, 2015, σ. 71).¹⁶⁷

7.6 Ο δικανικός συλλογισμός

Ο δικανικός συλλογισμός παρουσιάζει παραστατικά μία λογικά δεσμευτική μεταφορά από ένα γενικό κανόνα δικαίου προς μία ατομικά δικανική κρίση. Ο δικανικός συλλογισμός αποτελείται από δύο προτάσεις, μία μείζονα και μία ελάσσονα και ένα συμπέρασμα. Στη μείζονα πρόταση του συλλογισμού μας παρουσιάζεται και ερμηνεύεται η διάταξη που έχει εφαρμογή στην υπόθεση που μας αφορά κάθε φορά. Στην ελάσσονα πρόταση του συλλογισμού κρίνεται αν πράγματι συντρέχουν οι προϋποθέσεις εφαρμογής του κανόνα σε συγκεκριμένη περίπτωση. Εάν συντρέχουν οι προϋποθέσεις γίνεται ένταξη της κρινόμενης περίπτωσης στον εφαρμοστέο κανόνα. Το συμπέρασμα του συλλογισμού εξατομικεύει την έννομη συνέπεια στη δεδομένη περίπτωση. Με άλλα λόγια κρίνεται ως νομική δέσμευση συγκεκριμένου προσώπου να εκδηλώσει συγκεκριμένη συμπεριφορά κάτω από δεδομένες περιστάσεις.

Μείζονα πρόταση (Αστικός κώδικας 914)¹⁶⁸ "Όποιος ζημιώσει άλλον παράνομα και υπαίτια έχει υποχρέωση να τον αποζημιώσει". Ελάσσονα πρόταση Ο Α ζημίωσε παράνομα και υπαίτια τον Β. Συμπέρασμα: Άρα ο Α έχει υποχρέωση να αποζημιώσει τον Β. Αν π.χ. ο Α πήρε ένα καδρόνι ή μία πρόκα και παράνομα προκάλεσε ζημία στο αυτοκίνητο του Β έχει υποχρέωση να τον αποζημιώσει. Η συλλογική μετάβαση από τον αφηρημένο κανόνα στη δέσμευση συγκεκριμένου προσώπου σε δεδομένη σχέση συνιστά εφαρμογή του κανόνα (Σούρλας, 1986· Σταμάτης & Τάκης, 2015).¹⁶⁹

¹⁶⁷ Βλ. Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α. ο.π., σ. 71.

¹⁶⁸ Βλ. Γεωργιάδη, Αστ. & Γκουτζιαμάνη, Ε. Αστικός κώδικας και ειδικοί αστικοί νόμοι, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1997.

¹⁶⁹ Σούρλας, Π. ο.π.

Σταμάτης, Κ. Τάκης, Α. ο.π.

Ο χαρακτήρας των κανόνων δικαίου είναι αποκλειστικός και κατηγορικός, δηλώνει ότι η έννομη συνέπεια του κανόνα είναι ακαταμάχητη, δηλαδή ένας κανόνας είτε εφαρμόζεται στη δεδομένη περίπτωση είτε δεν εφαρμόζεται. Το αναμφισβήτητο κύρος ή υπέρτατη επιστημονική αξία τους προσδίδουν χαρακτήρα καταναγκαστικό. Οι κανόνες δικαίου διακρίνονται σε επιτακτικούς, απαγορευτικούς και σε επιτρεπτικούς. Επιτακτικοί ονομάζονται οι κανόνες που επιβάλλουν μία υποχρεωτική συμπεριφορά. απαγορευτικοί είναι οι κανόνες που απαγορεύουν ορισμένη συμπεριφορά και επιτρεπτικοί είναι οι κανόνες που επιτρέπουν ορισμένη συμπεριφορά (Σταμάτης & Τάκης, 2015).

Τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που έχει κάθε πολίτης δεν είναι δευτερογενείς και παρεπόμενα. Τα δικαιώματα είναι ευκολίες για σύννομη δράση. Χάρης στα δικαιώματα αυτά είμαστε σε θέση να αυτενεργούμε ενεργοποιώντας υποχρεώσεις των άλλων απέναντι μας. Για παράδειγμα, να αξιώσουμε από άλλον να αποφύγει ή να διακόψει την προσβολή κάποιου δικαιώματος μας ή να μας αποζημιώσει για βλάβη που μας προκάλεσε. Οι υποχρεώσεις των άλλων ως προς εμάς είναι ένα μέσο με το οποίο το δίκαιο εγγυάται και υλοποιεί τη δυνατότητα να ενεργούμε με δική μας θέληση που μας έχει αναγνωριστεί από κάποιον επιτρεπτικό κανόνα (Σταμάτης & Τάκης, 2015).

Η πηγή δέσμευσης των θετών κανόνων είναι η δημόσια αρχή η οποία ασκεί κρατική εξουσία οργανώνει θεσμούς, υπαγορεύει γενικούς κανόνες συμπεριφοράς. Οι ενέργειες μίας δημόσιας αρχής είναι υποχρεωτικές για τους πολίτες μόνο εάν είναι νόμιμες. Η νομοθετική λειτουργία είναι η κύρια μορφή δημόσιας αρχής που παράγει κανόνες δικαίου. Οι άλλες δημόσιες εξουσίες όπως είναι η εκτελεστική και η δικαστική προϋποθέτουν τη νομοθετική. Η νομοθετική λειτουργία του κράτους δίνει οντότητα στους κανόνες που η ίδια θεσπίζει. Οι δικαιοδοτικοί κανόνες ενός Συντάγματος σχηματίζουν τα διάφορα όργανα του κράτους καταμερίζουν αρμοδιότητες και ιεραρχούν τις μεταξύ τους σχέσεις. Άρθρο 26 του Συντάγματος 1975/1986/2001.¹⁷⁰ "Η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την κυβέρνηση και η δικαστική λειτουργία ασκείται από τα δικαστήρια". Οι κανόνες δικαίου είναι γενικοί και αφηρημένοι και έχουν καθολική ισχύ, τηρούμαι δηλαδή ότι αυτός υποδεικνύει. Οι πιθανές περιπτώσεις που εμπίπτουν στη ρύθμιση των κανόνων δικαίου δεν είναι ταυτόσημες μεταξύ τους, είναι αναγκαίο να ερμηνεύονται εξειδικεύοντας το νόημα τους για κάθε περίπτωση.

---

¹⁷⁰ Βλ. Μανιτάκης, Αντ. ο.π.

Σε κάθε διάταξη εμπίπτει ένα φάσμα από περισσότερα είδη παρόμοιων περιπτώσεων εφαρμογής. Για παράδειγμα, ο Αστικός κώδικας (άρθρο 178)¹⁷¹ θέτει ένα γενικό κανόνα του ιδιωτικού δικαίου. "Δικαιοπραξία που αντιβαίνει στα χρηστά ήθη είναι άκυρη". Στη ρυθμιστική επιρροή του γενικού αυτού κανόνα δικαίου εντάσσεται μία μεγάλη τυπολογία από επιμέρους είδη αδικοπραξιών. Επομένως, είναι αναγκαίο να συσχετίζουμε κάθε φορά το ειδικότερο νομικό ενδιαφέρον της υπόθεσης που μας απασχολεί με την εφαρμοστέα διάταξη. Απαιτείται να συνδέσουμε το κενό ανάμεσα στη συγκεκριμένη περίπτωση και την αφηρημένη ρύθμιση του κανόνα. Ο Αριστοτέλης είχε προβλέψει ότι είναι αναπόφευκτη η γενική και αφηρημένη έννοια του κανόνα ως προς τα στοιχεία της πράξης που αναφέρεται. Αναπόφευκτο δε είναι και οι ειδικότερες περιπτώσεις που δεν καταλαμβάνονται ευθέως από τον ισχύοντα κανόνα δικαίου, τότε είναι αναγκαίο κατ' επιείκεια κρίση.

Ο νομοθέτης, σύμφωνα με τη γνώμη του Αριστοτέλη, καλείται να αποφανθεί όπως θα έκανε εάν είχε εκ των προτέρων συμπεριλάβει την ειδική περίπτωση (Ηθικά Νικομάχεια κεφ. 14, 1137 b).¹⁷² Ακόμη και αν ο νομοθέτης θέσπιζε χιλιάδες κανόνες, πάντα θα υπήρχε ειδική περίπτωση ακάλυπτη. Το ελληνικό δίκαιο αναγνωρίζει δικαίωμα για άδεια παραμονής στη χώρα μας σε υπηκόους τρίτων χωρών σε περίπτωση που έχουν συνάψει γάμο με Έλληνα ή Ελληνίδα. Με αντίστοιχη ερμηνεία της διάταξης αυτής μπορεί να αναγνωριστεί το δικαίωμα αυτό και σε υπηκόους τρίτων χωρών που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης με Έλληνα ή Ελληνίδα (Σταμάτης & Τάκης, 2015).¹⁷³

---

¹⁷¹ Βλ. Γεωργιάδη, Αστ. & Γκουτζιαμάνη, Ε. ο.π.

¹⁷² Βλ. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια κεφ. 14, 1137 b.

¹⁷³ Βλ. Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α., ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

Η συμβολή του πειστικού λόγου στην εκπαίδευση

8.1 Η διδασκαλία από την ελληνοκλασική εποχή μέχρι σήμερα.

Ο δυτικός κόσμος θεωρεί αφετηρία του πολιτισμού την ελληνοκλασική εποχή (Μαργου., 1961).¹⁷⁴ Την περίοδο αυτή η εκπαίδευση γίνεται ομαδική γεγονός που οδήγησε στην εμφάνιση του σχολείου. Ως σχολικά μαθήματα περιλαμβάνονταν η φυσική αγωγή, η μουσική και φιλοσοφικά μαθήματα. Ο σκοπός της εκπαίδευσης απέβλεπε στην καλλιτεχνική, γνωσιολογική και νοητική ανάπτυξη των μαθητών (Μαργου., 1961). Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού είχε οργανωθεί βάση το αντικείμενο και την εκπαιδευτική βαθμίδα (μουσικός, ρήτορας κ.λπ.). Πολλά στοιχεία από το πρόγραμμα και τις τεχνικές της κλασικής περιόδου πέρασαν μέσω του ελληνορωμαϊκού σχολείου στο μεσαιωνικό και κληροδοτήθηκαν με τη μία ή την άλλη μορφή στο παραδοσιακό σχολείο της νεότερης εποχής (Μαργου., 1961· Ματσαγγούρας., 1999, σ. 52).¹⁷⁵

Από τις διδακτικές τεχνικές της αρχαιότητας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαιευτική. Ήταν μέθοδος που χρησιμοποιούσε ο Σωκράτης με την οποία αναλύει, λογικά, έννοιες και ηθικά και γεωμετρικά προβλήματα. Χρησιμοποιεί το διάλογο για να διεγείρει τις γνωστικές λειτουργίες του μαθητή που θα του δώσουν τη δυνατότητα να διευκρινίσει και να ενισχύσει λογικά τις απόψεις του. Η διδασκαλία του Σωκράτη διέφερε από το παραδοσιακό σχολείο ως προς τη μέθοδο που χρησιμοποιούσε. Δεν είχε κάποια διδακτέα ύλη που δίδασκε, αλλά η ύλη του ήταν διανοητική η οποία δίνει τη δυνατότητα στο μαθητή να υποβάλει ερωτήματα για τον εαυτό του και για την ανθρωπότητα και να μελετά την απάντησή του. Έτσι δεν διηύρυνε μόνο την γνώση στην εκπαίδευση κατά την εποχή του, προσθέτοντας το πνευματικό και ηθικό στοιχείο, αλλά προσφέρει ακόμη και σήμερα μία καινοτόμος πρόταση στο σύγχρονο σχολείο (Postmman & Baingartner, 1975· Ματσαγγούρας., 1999).¹⁷⁶

Την ίδια χρονική περίοδο ο Πλάτων προσδιόρισε την ιδεαλιστική φιλοσοφία της αγωγής που θεωρεί ως πρωτεύουσα οντότητα το πνεύμα του αγαθού και του καλού και ο Αριστοτέλης καθόρισε τη ρεαλιστική φιλοσοφία που ως στόχο είχε να διατηρήσει το

---

¹⁷⁴ Βλ. Μαργου., Η. η Ιστορία της Εκπαιδευσεως εις την Αρχαιότητα (μτφρ. Φωτεινόπουλου Θ.) Αθήνα 1961.

¹⁷⁵ Βλ. Ματσαγγούρας Η. Θεωρία της διδασκαλίας. Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999. σ. 52.

¹⁷⁶ Βλ. Postmman, N. & Baingartner, T. Η εκπαίδευση σα Μέσο Ανατροπής του Κατεστημένου (μτφρ. Σινά, Κ.), Εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975.

πραγματικό και το βασικό της ανθρώπινης εμπειρίας (Πολυχρονόπουλος, 1995· Μετοχιανάκης, 1994· Ματσαγγούρας,, 1999).¹⁷⁷ Παράλληλα υπέδειξαν συγκεκριμένο αναλυτικό πρόγραμμα για κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης. Ζήτησαν από την πολιτεία να την έχει υπό την αιγίδα της (Μαρκαντώνης, 1977· Ματσαγγούρας,, 1999).¹⁷⁸ Συγχρόνως οι σοφιστές όπως ο Πρωταγόρας και ο Γοργίας οι οποίοι αυτοαποκαλούνται επαγγελματίες παιδαγωγοί επέκτειναν το στόχο της ανώτατης εκπαίδευσης και την συνέδεσαν με τις ανάγκες της καθημερινής ζωής και ιδίως με την πολιτική ζωή. Δίδασκαν την πολιτική τέχνη στους μαθητές τους έναντι μεγάλης αμοιβής που θα τους επέτρεπε να ασχοληθούν με την πολιτική και τα κοινά. Έτσι η εκπαίδευση επιτελούσε το σκοπό για τον οποίο είχε ταχθεί την εποχή εκείνη (Μαργου, 1961).¹⁷⁹

Είχαν διαμορφώσει ένα πλούσιο πρόγραμμα ανθρωποκεντρικά προσανατολισμένο που αποτέλεσε τη βάση των επτά "ελεύθερων επιστημών" της εγκυκλίου παιδείας" οι οποίες αποτέλεσαν το θεμέλιο των μεσαιωνικών και μεταμεσαιωνικών πανεπιστημίων της Δύσης. Οι επιστήμες αυτές είναι η γραμματική, η διαλεκτική, η ρητορική, η αριθμητική, η γεωμετρία, η αστρονομία και η μουσική (Μαργου, 1961). Την ελληνιστική περίοδο η εκπαίδευση έγινε κρατική. Η ρητορική διατηρεί τη σημαντική της θέση στην ανώτατη εκπαίδευση "Ρητορική Σχολή της Ρόδου". Έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στο λόγο, στην ηθική και το βιβλίο και λιγότερη στον αθλητικό και καλλιτεχνικό πεδίο. Η ελληνιστική εκπαίδευση συγκρότησε αυτό που ονομάζουμε παιδεία. Η παιδεία καθιστά τον άνθρωπο πνευματικά ανεπτυγμένο (Μαργου, 1961· Ματσαγγούρας, 1999). Οι μαθητές των σχολείων είναι από ολόκληρη την ελληνική οικουμένη ανεξαρτήτως της φυλετικής τους καταγωγής. Έτσι η εκπαίδευση λειτούργησε ώστε να ελληνικοποιηθεί ο πληθυσμός που ήταν τόσο απαραίτητο μέσα στην πολύποικιλομορφία του ελληνιστικού πληθυσμού (Debesse & Mialaret 1982).¹⁸⁰

Στην ελληνορωμαϊκή περίοδο (21 π.Χ.-330 μ. Χ.) οι ρητοροδιδάσκαλοι διέρχονταν την αυτοκρατορία και παρέδιδαν μαθήματα και διαλέξεις. Κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων η ρητορική γίνεται ανεξάρτητη, γίνεται κλάδος του φιλολογικού κύκλου σπουδών και είναι αναγκαίο μάθημα ανώτερης παιδείας

---

¹⁷⁷ Βλ. Πολυχρονόπουλος, Π. Φιλοσοφία της Παιδείας. Εκδ. Παιδαγωγία, Αθήνα 1995.

Ματσαγγούρας, Η. ο.π.

Μετοχιανάκης Η. Παιδαγωγικές θεωρίες, Ηράκλειο, 1994.

¹⁷⁸ Βλ. Μαρκαντώνης, Ι. Σ. Παραδόσεις Ιστορίας της Παιδείας, Αθήνα 1977.

¹⁷⁹ Βλ. Μαργου, Η. ο.π.

¹⁸⁰ Βλ. Debesse , Μ. & Mialaret, G. Ιστορία της Παιδαγωγικής (μτφρ. Φιλίππου Μ.). "Οι Παιδαγωγικές Επιστήμες", τ2: Εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα 1982.

ιεροκηρύκων, διπλωματών και πολιτικών (Κακριδής, 1989· Εγγλέζου, 2015).¹⁸¹ Για την καλλιέργεια των μαθητών οι διδάσκαλοι δίδασκαν μύθους, διηγήματα, ηθοποιία κλπ (Μιστριώτης, 1987).¹⁸² Την ίδια περίοδο ο Θεοδόσιος ο Β΄ ίδρυσε το Πανεπιστήμιο Κωνσταντινουπόλεως όπου η ρητορική διδασκόταν μεταξύ άλλων μαθημάτων (Εγγλέζου, 2015). Κατά την περίοδο της αναγέννησης και του διαφωτισμού η ρητορική άκμασε στη Δύση και στην Ελλάδα. Ο Κοραΐς κάνει λόγο για "θεραπεία" της ρητορικής στους νεότερους Έλληνες (Πανταζή, 1899· Εγγλέζου, 2015).¹⁸³ Ο Κοραΐς αναφέρει ότι "*ο ρήτωρ εμβαίνει έτι εις την ποιήσιν εις τον διάλογον, εις την επιστολήν, εις την ιστορίαν, εις ολίγα λόγια, όπου είναι χρεία να γράμη τις ή να λαλήση με τον σκοπόν να πείση, εκεί αισθάνεται και την χρείαν της τέχνης*" (Εγγλέζου, 2015, σ. 120). ο "Κανονισμός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων" το 1837 εισηγείται τη συστηματική διδασκαλία της ρητορικής στην Τρίτη και Τετάρτη του Τετρατάξιου Γυμνασίου. Ο κανονισμός δεν εφαρμόστηκε. Σιγά-σιγά η διδασκαλία της ρητορικής περιορίζεται και στη δευτεροβάθμια και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Εγγλέζου, 2015).¹⁸⁴ Στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο η ρητορική διδάσκεται στα αρχαία κείμενα στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο (Δέτσης, 1984· Εγγλέζου, 2015).¹⁸⁵

8.2 Το σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Η διδασκαλία, όπως όλοι γνωρίζουμε, είναι μία κοινωνικά προσδιορισμένη λειτουργία και συμβάλει μέσα από πολλές και διάφορες δραστηριότητες. Ο εκπαιδευτικός της τάξης εντάσσεται στην τελευταία βαθμίδα της ιεραρχίας του σχολικού συστήματος και στην πρώτη βαθμίδα της ιεραρχίας της σχολικής τάξης. Η αρμοδιότητα του μέσα στην τάξη απορρέει αφενός από το ότι διαθέτει ειδικευμένη γνώση και αφετέρου από ότι εκφράζει την κοινωνία των ενηλίκων και το προγραμματισμένο σχολικό σύστημα ενώπιον των μαθητών.

---

¹⁸¹ Βλ. Κακριδής, Φ. Ι. "Αρχαία ελληνική ρητορεία και ρητορική στη μέση εκπαίδευση" Εισήγηση για το Σεμινάριο της Π.Ε.Φ. (21.10.1989). στο Η Διδασκαλία των Φιλοσοφικών και Ρητορικών Κειμένων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων, Αθήνα 1989, σ. 103-120.

Εγγλέζου, Φ. Η διδασκαλία της επιχειρηματολογίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2015.

¹⁸² Βλ. Μιστριώτης, Γ. Ελληνική Γραμματολογία, Τόμος Β. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Π.Δ. Σακκελαρίου, 1897.

¹⁸³ Βλ. Πανταζή, Μ. "Η της Ρητορικής Διδασκαλία: Προς την νεωτέραν ημών ρητορείαν και τον νεώτερον λόγον", από ΑΘΗΝΑ, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Τόμος Ενδέκατος, 395-408. Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Πέρρη, 1899.

¹⁸⁴ Βλ. Εγγλέζου, Φ. ο.π.

¹⁸⁵ Βλ. Δέτσης, Ν. "Ο πανηγυρικός του Ισοκράτη. Γενική θεώρηση του λόγου" στο Τα Ρητορικά Κείμενα στη Μέση Εκπαίδευση, 177-193. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1984.

Εγγλέζου, Φ. ο.π.

Ο παραδοσιακός εκπαιδευτικός προετοιμάζει τους μαθητές ως πολίτες σε ένα ιεραρχικά οργανωμένο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Αυτό το σύστημα της εκπαίδευσης είναι δασκαλοκεντρικό (Ματσαγγούρας, 1999).¹⁸⁶ Ο John Dewey, ένας από τους σημαντικότερους και πρωτοποριακούς παιδαγωγούς του 20ου αιώνα, αναφέρει ότι η παραδοσιακή εκπαίδευση δίνει υπερβολική έμφαση στη μετάδοση γνώσης σε βάρος της κατανόησης των εμπειριών των μαθητών και την επικρίνει επειδή δεν αντιμετωπίζει τους μαθητές ως ολοκληρωμένες υπάρξεις και λόγω του ότι η διδακτική της ύλη στηρίζεται μόνο στην ακαδημαϊκή γνώση. Αλλαγή επέρχεται με το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του 2003¹⁸⁷ που αντικαθιστά τα αναλυτικά προγράμματα του 1982¹⁸⁸ και τα προγράμματα σπουδών για το Δημοτικό σχολείο (Εγγλέζου, 2015).¹⁸⁹

Ως αναλυτικό πρόγραμμα θεωρείται το σύνολο των επιδιωκόμενων άμεσων ή έμμεσων εμπειριών μάθησης που αναπτύσσει τη διδασκαλία επηρεαζόμενο από τις επιστήμες και τομείς σπουδών που επενεργούν στη παιδαγωγική. Το αναλυτικό πρόγραμμα διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από την παραδοσιακή εκπαίδευση στο ότι οι εκπαιδευτικοί πρώτα εμπλέκουν τους μαθητές σε δράση και στη συνέχεια τους ζητούν να επανεξετάσουν την εμπειρία. Σύμφωνα με τον Φύκαρη, ο εκπαιδευτικός αποβλέπει να καλλιεργείται στους μαθητές η σκέψη, η δράση και ο στοχασμός. Η διδασκαλία προσανατολίζεται στο μαθητή, στην ομάδα και στη δράση. Επιδιώκει και επιχειρεί τη μετάβαση από την υπαρκτή στην επιθυμητή κατάσταση κάτι που προϋποθέτει δύο στοιχεία στα οποία πρέπει να στηριχτεί η διδασκαλία και τα οποία είναι: Η διαμόρφωση ανοιχτής επικοινωνίας μεταξύ των μελών της σχολικής ομάδας στην οποία επιχειρείται η διδασκαλία και η διαμόρφωση συνθηκών έκφρασης, γνώμης και αντιπαράθεσης (Φύκαρης, 2010).¹⁹⁰ Αντίθετα στις παραδοσιακές τάξεις οι εκπαιδευτικοί ξεκινούν δίνοντας προκατασκευαστική γνώση αποσκοπώντας ότι οι μαθητές θα βρουν τρόπους να εφαρμόσουν αυτή τη γνώση στη ζωή τους.

"Η ουσιαστική μάθηση επιτελείται μέσα από την άμεση εμπειρία και την εμπλοκή του μαθητή με την πραγματικότητα γύρω του, έχει δε να κάνει με γνώσεις και δεξιότητες που είναι άμεσα εφαρμόσιμες στη ζωή του", (Τριλίβα & Αναγνωστοπούλου, 2008, σ.

---

¹⁸⁶ Βλ. Ματσαγγούρας, Η. ο.π.

¹⁸⁷ Βλ. Φ.Ε.Κ. 303/13-3-2003.

¹⁸⁸ Βλ. Π.Δ. 583/1982, Φ.Ε.Κ. 107, Α'.

¹⁸⁹ Βλ. (Φ.Ε.Κ. 93, τ. Β', 10/2/1999).

Εγγλέζου, Φ. ο.π.

¹⁹⁰ Βλ. Φύκαρης, Ι. Σύγχρονες διαστάσεις του διδακτικού έργου και ρόλου του εκπαιδευτικού, Εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010.

34).¹⁹¹ Το κέντρο του ενδιαφέροντος είναι ο μαθητής για την διαπαιδαγώγηση του όπου αναπτύσσει σκοπούς, εισηγείται μεθόδους εφαρμογής, αξιολογεί τα διδακτικά αποτελέσματα και παρουσιάζει συγκεκριμένο κείμενο που σκοπό έχει να αξιοποιηθεί από τον δάσκαλο απαντώντας με επιστημονικό λόγο τις ερωτήσεις τι διδάσκεται, πως διδάσκεται και πότε διδάσκεται (Παπανδρέου, 1993).¹⁹²

Επομένως, ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι να προσφέρουν στους μαθητές τους εμπειρίες που μπορούν να χρησιμοποιήσουν άμεσα μέσα από τη συμμετοχή τους στην κοινωνία. Σύμφωνα με τον Dewey "η εισαγωγή ενεργητικών δραστηριοτήτων στη μελέτη του περιβάλλοντος, στις φυσικές επιστήμες, την τέχνη και την ιστορία, η μειωμένη έμφαση στην αφηρημένη ακαδημαϊκή γνώση, η αλλαγή της σχολικής ατμόσφαιρας και των σχέσεων ανάμεσα στους δασκάλους και τους μαθητές και εισαγωγή ενεργητικών παραγόντων που ενισχύουν την αυτογνωσία, δεν συνιστούν τυχαίες παρεμβάσεις, αλλά αναγκαιότητα που εξυπηρετεί τις εξελίξεις της ευρύτερης κοινωνίας. Καθήκον μας είναι να οργανώσουμε αυτούς τους παράγοντες, να αναγνωρίσουμε τη σημασία τους και να τους εντάξουμε στην εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να μετατρέψουμε τα σχολεία μας σε μικρές πρότυπες κοινότητες με δραστηριότητες που αντανakλούν τη ζωή στην ευρύτερη κοινωνία και διαπνέονται από το πνεύμα της τέχνης, της ιστορίας και της επιστήμης. Όταν το σχολείο καταφέρει, στο πλαίσιο της μικρής σχολικής κοινότητας, να εισάγει και να εκπαιδεύσει κάθε παιδί στη συμμετοχικότητα, να του μεταδώσει το πνεύμα της κοινωφελούς προσφοράς και να του δώσει τα απαραίτητα εργαλεία για την αυτογνωσία, τότε θα έχουμε στα χέρια μας την καλύτερη εγγύηση για μία αρμονική και ευτυχισμένη κοινωνική συνύπαρξη" (Dewey, 1915, σ. 28-29).¹⁹³ Οι κατευθυντήριες γραμμές ενός αναλυτικού διδακτικού προγράμματος είναι να κατευθύνουν τις ενέργειες των εκπαιδευτικών.

Το αναλυτικό πρόγραμμα είναι αναγκαίο να παρουσιάζει σαφείς στόχους και θέτουν τον πήχη ψηλά για τον εκπαιδευτικό και το μαθητή (Παπανδρέου, 1993). Ο εκπαιδευτικός έχει σημαντική αποστολή στην ανάπτυξη του αναλυτικού προγράμματος διότι είναι αναγκαίο να διαθέτει διδακτικές ικανότητες, πειστικό λόγο ώστε να μπορεί να υλοποιήσει το πρόγραμμα και να βοηθήσει τους μαθητές μέσα και έξω από την τάξη. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η αφοσίωση του εκπαιδευτικού στο διδακτικό έργο. Η ρητορική ικανότητα

---

¹⁹¹ Βλ. Τριλίβα, Σ. & Αναγνωστοπούλου, Τ. Βιωματική μάθηση, Εκδ. Τόπος, Αθήνα 2008, σ. 34.

¹⁹² Βλ. Παπανδρέου, Α. Μεθοδολογία της διδασκαλίας, Εκδ. Κυριακίδη, Λευκωσία 1993.

¹⁹³ Βλ. Dewey, J. *The School and Society* (2nd Ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press, 1915, p. 28-29.

του εκπαιδευτικού είναι απαραίτητο στοιχείο σε διαπροσωπικό ή ομαδικό επίπεδο (Παπαδοπούλου, 2004).

Το αναλυτικό πρόγραμμα χρειάζεται εκπαιδευτικούς με διορατικότητα, δημιουργικότητα, αγάπη, ευρηματικότητα, δημιουργικότητα, ωριμότητα, ανεκτικότητα, σταθερότητα, υπευθυνότητα, ευελιξία, χιούμορ και προσήλωση για αυτό που κάνουν για να πετύχει ο στόχος (Παπαδοπούλου, 2004). Σύμφωνα με την Morin¹⁹⁴ σε ένα αναλυτικό πρόγραμμα θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν και να ενθαρρύνονται οι γνώμες των εκπαιδευτικών. Το αναλυτικό πρόγραμμα έδωσε τη δυνατότητα σε μία ομαδοσυνεργατική διδασκαλία που αποτελεί το προσφορότερο ίσως πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης της τάξης (Ματσαγγούρας, 1999).¹⁹⁵ Οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να αποσαφηνίζουν, να επεξηγούν, να αιτιολογούν τις απόψεις τους ώστε να μπορούν να πείθουν τους συνομιλητές τους.

Ο σκοπός της εκπαίδευσης δεν είναι η παροχή πληροφοριών, αλλά η ενεργός συμμετοχή του μαθητή στη διαδικασία μάθησης μέσα από την άμεση εμπειρία και την επανεξέταση αποτέλεσε τη βάση της επιχειρηματολογίας και λειτούργησε ως αφετηρία της σκέψης όλων των μεταγενέστερων θεωρητικών (Παπαδοπούλου, 2004· Dewey, 1915). Ο Kolb 1984 και Vygotsky 1978 πίστευαν ότι στόχος της μάθησης είναι η ανάπτυξη της συνειδητοποίησης και των ικανοτήτων μέσα από τη διαδικασία της επανεξέτασης και της σκέψης που είναι η βάση πειστικού λόγου.¹⁹⁶ Σύμφωνα με τον Kolb όταν οι δάσκαλοι και οι μαθητές εκτελούν μία εργασία προσπαθούν να την επεξεργαστούν και να την κατανοήσουν μέσα από την ερμηνεία, την επιχειρηματολογία και την πειθώ κάνοντας συνδέσεις με παλαιότερες εμπειρίες και απόψεις. Έτσι δίνει την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να αφομοιώσουν τη γνώση που θα τους φανεί χρήσιμη στην επόμενη δραστηριότητα τους. Η γνώση θα πρέπει να βοηθάει τους μαθητές ώστε να μπορούν να βελτιώσουν τη σκέψη και την κριτική τους ικανότητα χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα που αποτελούν μέθοδο του πειστικού λόγου. Σύμφωνα με τον Schon (1987) ακόμα και αν δεν τους απασχολούν συγκεκριμένα προβλήματα οι μαθητές επιχειρηματολογούν και προσπαθούν να πείσουν για την καθημερινότητα, για τα πράγματα που συμβαίνουν γύρω τους. Αυτή η δημιουργική επιχειρηματολογία εμπλουτίζει τις γνώσεις των μαθητών, τους

---

¹⁹⁴ Βλ. Morin, K. (The classroom teacher and curriculum developer: A sharing relationship. In K. Zumwalt (Ed.), Improving teaching, Association for Supervision and Curriculum Development. Alexandria, Virginia 1986.

¹⁹⁵ Βλ. Ματσαγγούρας, Η. ο.π.

¹⁹⁶ Βλ. Kolb, D. A. Experiential Learning. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984.

Vygotsky, L. Mind in society: The development of higher psychological processes Cambridge, MA: Harvard University Press 1978.

παρακινεί να επανεξετάσουν την άποψη που έχουν για τον κόσμο και διευρύνουν τις δυνατότητες τους.¹⁹⁷

Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση έχουν ενταχθεί εγχειρίδια επιχειρηματολογίας (2006-2007) που στόχο έχουν την καλλιέργεια του πειστικού λόγου· του τρόπου σκέψεως, την αιτιολόγηση και την τεκμηρίωση των απόψεων τους . Από την Α΄ Δημοτικού γίνεται μία προσπάθεια για την καλλιέργεια των επιχειρηματολογικών ικανοτήτων των μαθητών με διάφορες δραστηριότητες όπου ενθαρρύνονται οι μαθητές να εκφράσουν την προσωπική τους άποψη για διάφορα θέματα. Από την Γ΄ μέχρι την ΣΤ΄ Δημοτικού ξεκάθαρος στόχος της διδακτικής της "γλώσσας" είναι οι μαθητές να αναπτύξουν την δεξιότητα του επιχειρηματολογικού λόγου με αυτοπεποίθηση μέσα από πολλαπλές δραστηριότητες όπως για π.χ. η διάκριση αντικειμενικών δεδομένων από τη διαφήμιση και την προπαγάνδα, η εξοικείωση με διάφορα είδη κειμένων που σχετίζονται με τον πειστικό λόγο όπως π.χ. τη διαφήμιση και τη διενέργεια συζητήσεων με σκοπό να πείθουν τον συνομιλητή τους (Εγγλέζου, 2015).¹⁹⁸ Στο γραπτό λόγο οι μαθητές της Γ΄ Δημοτικού εκφράζουν γραπτά επιχειρήματα για να προβάλουν τις θέσεις τους και θέτουν ζητήματα για να υπερασπιστούν τις απόψεις τους που αντιπαραβάλλονται.

Σύμφωνα με την Γερογιαννάκη, η προσάρμοση με τις επιχειρηματολογικές δραστηριότητες κρίνεται αναγκαία στο μέτρο που η επιδεξιότητα διατύπωσης πειστικού λόγου δια μέσου των επιχειρημάτων εντάσσεται στα καθημερινά βιώματα των μαθητών (Γερογιαννάκη 2007).¹⁹⁹ Επιπρόσθετα διευκολύνει την προώθηση και την πραγματοποίηση προσωπικών στόχων σε πολλαπλά επίπεδα της επαγγελματικής και της προσωπικής ζωής. Ερευνητές επισημαίνουν ότι η σπουδαιότητα της επιχειρηματολογικής γραφής αναφαίνεται κυρίως μετά την υποχρεωτική εκπαίδευση (Crammond, 1988).²⁰⁰ Στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στην μεταστροφή του ενδιαφέροντος προς τη διδασκαλία του πειστικού λόγου δηλώνουν αφενός ότι από την Α΄ Γυμνασίου οι μαθητές καλούνται να προσαρμοστούν με τα επιχειρήματα και να τα χρησιμοποιούν για να παράγουν γραπτό λόγο και αφετέρου ότι η πειθώ του επιχειρηματολογικού λόγου κατακτά σημαίνουσα θέση στο μάθημα της έκθεσης της Β΄ και Γ΄ Λυκείου.²⁰¹

---

¹⁹⁷ Βλ. Schon, D. Educating the Reflective Practitioner. San Francisco: Jossey-Bass, 1987.

¹⁹⁸ Βλ. Εγγλέζου, Φ. ο.π. (ΥΠ.Ε.Π.Θ. 2003γ΄).

¹⁹⁹ Βλ. Γερογιαννάκη, Α. Ν. Ικανότητα επεξεργασίας και βαθμός κατανόησης τεσσάρων διαφορετικών κειμενικών ειδών από μαθητές Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων του Δημοτικού σχολείου, Επιστήμες Αγωγής (Πρώην "Σχολείο και Ζωή"). 2, 2007, 191-205.

²⁰⁰ Βλ. Crammond, J. The uses and complexity of argument structures in expert and student persuasive writing, Written Composition 15, 1988, p. 230-268.

²⁰¹ Βλ. (ΥΠ.Ε.Π.Θ.2005, 2006).

Στόχος αυτού του εγχειρήματος είναι να ανιχνεύει ο μαθητής σε ένα κείμενο ποια είναι η θέση του συγγραφέα, τα μέσα της πειθούς όπως είναι τα λογικά επιχειρήματα, το συναίσθημα, τα τεκμήρια, οι μεταφορές, παρομοιώσεις, κλπ που κάνει χρήση με σκοπό να πείσει τον αναγνώστη.²⁰² Στα Αρσάκεια και στα Τοσίτσεια σχολεία ξεκίνησαν ρητορικές ομιλίες για πρώτη φορά το 1999-2000 όπου διοργανώνονται και διασχολικές αναμετρήσεις ρητορικής τέχνης (Πολυχρονίδης, 2014· Εγγλέζου, 2015).²⁰³ Το 2001 ξεκίνησαν οι Πανελλήνιες μαθητικές αναμετρήσεις πειστικού λόγου υπό την αιγίδα του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών και του Υπουργείου Παιδείας για μαθητές του Α, Β' και Γ' Λυκείου. Η διοργάνωση ρητορικών ομιλιών σε δημόσια σχολεία και η δωρεάν επιμόρφωση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχει ως στόχο την επαναφορά της ρητορικής στη Μέση Εκπαίδευση (Λουτριανάκη, 2008· Εγγλέζου, 2015).²⁰⁴ Σύμφωνα με τον Lemke η δυνατότητα ικανοποιητικής χρησιμοποίησης του πειστικού λόγου παρέχει κοινωνική ισχύ (Lemke, 1988).²⁰⁵ Ο Martin αποκαλεί το γραπτό πειστικό λόγο "γραφή της δύναμης" (Martin, 1985).²⁰⁶ Σε επίπεδο προφορικού λόγου οι μαθητές συζητούν επίκαιρα θέματα και αντιπαραβάλλονται τα επιχειρήματα κάνοντας χρήση διάφορα μέσα πειθούς. Για παράδειγμα, οι μαθητές παίρνουν το λόγο για να προσθέσουν ένα στοιχείο στη συζήτηση τηρώντας τα χρονικά όρια της ομιλίας τους εκφράζουν απόψεις για το θέμα, μιλούν με επιχειρήματα και κατόπιν δίνουν το λόγο στους συνομιλητές. Έτσι διασφαλίζεται η εκλεπτυσμένη αντιπαραθέση απόψεων. Υποδεικνύεται δε στους μαθητές να διατυπώσουν την ομοφωνία ή τη διαφωνία τους στις θέσεις που ενστερνίζονται οι συνομιλητές τους και να εξηγούν την άποψη τους με το κατάλληλο τρόπο σκέψης και να έχουν κατά νου τους την προσωπικότητα του αποδέκτη τους. Στόχος είναι οι μαθητές να παρατηρούν το σκεπτικό σε μία συζήτηση και να κρίνουν την αποδοτικότητα του πειστικού λόγου και τη γλωσσική έκφραση που εφαρμόστηκε (Εγγλέζου, 2015).²⁰⁷

---

²⁰² Βλ. ΥΠ.Ε.Π.Θ. 1998.

²⁰³ Βλ. Πολυχρονίδης, Μ. "Εκπαίδευση στην τέχνη της ρητορικής σήμερα!", Ημερομηνία ανάκτησης: 1-11-2014 www.e-payday.org/content/ekpaideysi-stink-tehni-tis-ritorikis-simera.

Εγγλέζου, Φ. ο.π.

²⁰⁴ Βλ. Λουτριανάκη, Β. "Η (επάν-) ένταξη της ρητορικής στο σχολικό πρόγραμμα: Πρόταση σχεδιασμού", Ημερομηνία ανάκτησης: 17-6-2010, rhetoricineducation.files.wordpress.com/2008/12/loutrianakipraktika.doc.

²⁰⁵ Βλ. Lemke, J. L. (Genres, semantics and classroom education, *Linguistics and Education* 1 (1), 1988, p. 81-99.

²⁰⁶ Βλ. Martin, J. R.(). *Factual writing: Exploring and Challenging Social Reality* University Press. Oxford, 1985.

²⁰⁶ Βλ. Kress, G. & Knapp, P. Genre in a social theory of language, *English in Education* 26 (2), 1992, p. 5-15

²⁰⁷ Βλ. Εγγλέζου, Φ. ο.π.

Στο γραπτό κείμενο επιζητείται από τους μαθητές να ανιχνεύουν τα επιχειρήματα, να μπορούν π.χ. να διακρίνουν αν ένα κείμενο είναι περιγραφικό, αφηγηματικό αν έχει επιχειρήματα ποιο είναι το νόημα που θέλει να δώσει στον αναγνώστη (Παπαδοπούλου, 2005· Εγγλέζου, 2015). Ο κυριότερος σκοπός της διδακτέας ύλης της "γλώσσας" είναι το να προσαρμόζονται οι μαθητές σε πολλαπλά είδη κειμένων, να τα κατανοούν και να καλλιεργούν την ικανότητα στο να παράγουν και εκείνοι κείμενα. Έτσι βοηθούν τους μαθητές να ανταποκριθούν στις διάφορες κοινωνικές απαιτήσεις (Kress & Knapp, 1992· Παπαδοπούλου, 2005· Εγγλέζου, 2015).²⁰⁸ Σύμφωνα με το Ρώσο ψυχολόγο (Lev Vygotsky) η γνωστική ανάπτυξη του ατόμου και ο τρόπος μάθησης τελεσφορείται μέσα σε ορισμένο κοινωνικό γλωσσικό περιβάλλον συμμετοχικά ως αποτέλεσμα κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων και της κοινής συνεργασίας για τη δόμηση της γνώσης. "Οι ανώτερες λειτουργίες της ανθρώπινης σκέψης εκδηλώνονται πρώτα στην ομαδική ζωή των παιδιών με τη μορφή πειστικού λόγου και μόνο στη συνέχεια εξελίσσονται σε σκέψη για κάθε παιδί εξατομικευμένα" (Vygotsky, 1981, σ. 57).²⁰⁹ Πρόκειται για ενστικτώδεις έννοιες και ασχεδίαστα κοινωνικά βιώματα των παιδιών αποκτούν γνωστικό χαρακτήρα με την καθοδήγηση ενός πεπειραμένου ενήλικα ή με την καθοδήγηση ικανών συνομηλίκων. Η μάθηση με αυτά τα χαρακτηριστικά αποκαλείται διαμεσολαβούμενη (Lenski & Nierstheimer, 2002· Παπαδοπούλου, 2005).²¹⁰ Έτσι πετυχαίνουμε τη μετάβαση του παιδιού μέσα στο "εν δυνάμει" επίπεδο λογικής ανάπτυξης με τη διαδικασία της μίμησης (Vygotsky, 1978, σ. 87).²¹¹

Η εξωτερική εισαγωγή κατασκευασμένων ερεθισμάτων ή πολιτιστικών μέσων βοηθούν το παιδί να επικρατήσει στο νέο γνωστικό αντικείμενο με το οποίο έρχεται σε επαφή κάθε φορά. Τα μέσα είναι μνημονικές τεχνικές αλγεβρικών συστημάτων συμβόλων, έργων τέχνης, γραφής, σχημάτων, διαγραμμάτων, τεχνικών, σχεδιαγραμμάτων και γενικότερων συμβατικών σημάτων (Εγγλέζου, 2015, σ. 176).²¹² Απώτερος στόχος της ομαδικής και της καθοδηγούμενης μαθησιακής διαδικασίας είναι η εσωτερικοποίηση και η ενσωμάτωση της νέας μάθησης στην παιδική σκέψη και στη βαθμιαία ολοκλήρωση της

---

²⁰⁸ Βλ. Kress, G. & Knapp, P. Genre in a social theory of language, *English in Education* 26 (2)., 1992, p. 5-15

Παπαδοπούλου, Σ. Η Ολική Γλώσσα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2005.

²⁰⁹ Βλ. Vygotsky, L. S.. "The genesis of higher-order mental functions" Στο the Concept of Activity in Soviet Psychology, J. V. Wertch (ed.), 144-188. armonk, N.Y.: Sharpe. 181.

²¹⁰ Βλ. Lenski, S. D. & Nierstheimer, S. L. Strategy instruction from a sociocognitive perspective, *Reading Psychology* 23, 2002, p. 127-143. Παπαδοπούλου, Σ. ο.π.

²¹¹ Βλ. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press. London, 1978, p.87.

²¹² Βλ. Εγγλέζου, Φ. ο.π., σ. 176.

ατομικής ανάπτυξης (Παπαδοπούλου, 2005· Εγγλέζου, 2015). Οι θέσεις του Vygotsky, για τη μάθηση εφαρμόζονται σε πολλαπλούς τομείς στον εκπαιδευτικό τομέα. Στα πλαίσια του Vygotsky, κυμαίνονται και οι απόψεις του (Wood & Bruner & Ross, 1976).²¹³ Πολλαπλούς τρόπους υποστήριξης έχουν στη διάθεση τους οι μαθητές και οι εκπαιδευτικοί όπως για π.χ. το θέμα να χωρίζεται σε μικρότερα τμήματα, η ομαδική εργασία, η εξωτερίκευση της σκέψης, η συνομιλία μεταξύ των μαθητών που συμβάλουν στη σταδιακή μείωση της καθοδηγούμενης βοήθειας που εκλαμβάνει ο μαθητής καθώς και η διεξαγωγή της εργασίας να περνά στο μαθητή με προοπτική την οριστική διακοπή της βοήθειας όταν οι μαθητές αποκτήσουν τις ικανότητες να έχουν ένα ορθολογικό τρόπο σκέψης και να παράγουν μόνοι πειστικό λόγο (Ferretti et al, 2007).²¹⁴

Ο δάσκαλος ο οποίος κάνει επιδέξιο χειρισμό των γλωσσικών του δυνατοτήτων κατορθώνει να ενεργοποιήσει τη συμμετοχή των μαθητών σε πολλαπλές εκπαιδευτικές δραστηριότητες (Παπαδοπούλου, 2004).²¹⁵ Όλα τα μαθήματα μπορούν να βοηθήσουν το μαθητή και όχι μόνο η γλώσσα στην ορθολογική σκέψη και στην παραγωγή πειστικού λόγου. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να θέτει ερωτήματα και τα παιδιά επιχειρηματολογώντας να απαντούν και να αιτιολογούν τις θέσεις τους. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του Γ. Δ. Καψάλη και της Ε. Μπαρδαμάσκου "Προσεγγίσεις στα Νέα Ελληνικά" έχουμε ωραίες προτάσεις όπου τα παιδιά μπορούν να επιχειρηματολογήσουν. Σας παραθέτω μερικές προτάσεις όπως της πήρα μέσα από το βιβλίο. "Με την κατάργηση των εξοπλισμών η ανθρωπότητα μπορεί να πραγματοποιήσει έναν αληθινό επίγειο παράδεισο;" (σ. 40). "Ένα άτομο οικονομικά εξαρτημένο μπορεί να είναι ηθικά ελεύθερο;" (σ.43). "Θέσατε στη θέση του εξαρτημένου ατόμου το κράτος. Ποιες θα είναι οι επιπτώσεις;" (σ.46). "Στην τάξη ένας ή περισσότεροι συμμαθητές σας είναι έτοιμοι να κάνουν μία πράξη απαράδεκτη που θα εκθέσει τους ίδιους και θα έχει ίσως επιπτώσεις σε όλη την τάξη. Οι υπόλοιποι μαθητές, ενώ δεν εγκρίνουν την πράξη, εντούτοις την ανέχονται ή πάντως δεν κάνουν τίποτα για να την εμποδίσουν και η πράξη γίνεται. Στην περίπτωση αυτή νομίζεται ότι

---

²¹³ Βλ. Wood, D., & Bruner, J S., & Ross, G. The role of tutoring in problem solving, journal of Child Psychology and Psychiatry 17, 1976, p. 89-100.

²¹⁴ Βλ. Ferretti, R. P., & Weckerly, S. A. & Lewis, W. E. Improving the argumentative writing of students with learning disabilities: Descriptive and normative considerations, Reading and Writing Quarterly 23, 2007, p. 267-285.

²¹⁵ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. "Χρήσεις της μαιευτικής-διαλεκτικής μεθόδου ως πρόταση για τη διδασκαλία της γλώσσας: Ο σωκρατικός ορισμός και τα σωκρατικά επιχειρήματα στη στοιχειώδη εκπαίδευση", Ξανά για τον Σωκράτη (Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Νίκο Κ. Ψημμένο), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής "Δωδώνη" Παράρτημα Αρ. 72, Ιωάννινα, 2004β, 197-217.

ευθύνονται μόνο οι συγκεκριμένοι ένοχοι ή ότι η ευθύνη είναι συλλογική; Να εκθέσετε και να τεκμηριώσετε τις απόψεις σας;" (σ.48).²¹⁶

Σύμφωνα με τους (Fives & Alexander, 2001)²¹⁷ η διεξαγωγή κάθε μαθήματος αποτελεί ένα πειστικό κείμενο με βαθύτερο σκοπό την βελτίωση των γνώσεων των ενδιαφερόντων και να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση όσον αφορά με τα θέματα που ασχολούνται. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη διδασκαλία του πειστικού λόγου αναδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός. Απαιτούνται από την πλευρά του επιδέξιοι χειρισμοί. Είναι απαραίτητο να αποποιηθεί το ρόλο του ειδήμονα (δηλαδή του ανθρώπου που μεταδίδει την τέλεια γνώση, να κατέρθει της έδρας του, να γίνει μία ομάδα με τους μαθητές, να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους, να συνεργαστεί και να καθοδηγήσει τους μαθητές σε κάθε τους βήμα (Pappas & Varro-Zecker, 2006).²¹⁸

Όπως αναφέρεται στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών ο εκπαιδευτικός διαμορφώνει πραγματογνωσική θέση εν συγκρίσει με τη γλώσσα και τη διδασκαλία της. Ο εκπαιδευτικός αντιλαμβάνεται ότι ο μαθητής διδάσκεται τη γλώσσα για να μπορεί να κάνει ενέργειες με τη "γλώσσα" και να χειρίζεται αποτελεσματικά το λόγο. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να εντάξει τον πειστικό λόγο στο καθημερινό προφορικό λόγο και να διαπλάσει τις διδακτικές μεθόδους με διάφορες ασκήσεις, να ενθαρρύνει τους μαθητές να συζητούν στην τάξη επιχειρηματολογώντας με παραδείγματα πάνω σε καθορισμένα θέματα.

Σύμφωνα με τον Φύκαρη ο εκπαιδευτικός οφείλει να δημιουργεί καταστάσεις προβληματισμού και αναζήτησης, όχι όμως να διδάσκει κριτική σκέψη. Η μορφή αυτή της σκέψης διαμορφώνεται μέσα από την αναζήτηση λύσεων σε τιθέμενα προβλήματα ή διευθέτηση καταστάσεων και διαχείριση συγκρούσεων" (Φύκαρης,2010, σ. 153).²¹⁹ Επιπλέον, ο δάσκαλος είναι αναγκαίο να ενεργεί σε ένα πολυφωνικό περιβάλλον μάθησης, αξιών και απόψεων ως αντικειμενικός αξιολογητής με λεπτότητα ανοικτός στη δημιουργία και στη γνώση (Φύκαρης, 2010). "Στο σύγχρονο διδακτικό προφίλ του εκπαιδευτικού αποτελεί η καλλιέργεια και η αναβάθμιση της ποιότητας του τρόπου σκέψης, αλλά και της κριτικής προσέγγισης στην απόκτηση της γνώσης καθώς και της αξιοποίησης της με τον

---

²¹⁶ Βλ. Καψάλης, Δ. Γ. & Μπαρδαμάσκου, Ε. Προσεγγίσεις στα Νέα Ελληνικά Γ' Λυκείου, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986.

²¹⁷ Βλ. Fives, H. & Alexander, P.A. Persuasion as a Metaphor for thaching: A case in point, Theory into Practice 40 (4)., 2001, p. 242-248.

²¹⁸ Βλ. Pappas, C. C. & Varro-Zecker, L. Αναδομώντας τα Κειμενικά Είδη του Σχολικού Γραμματισμού. Τρ. Κωστούλη (επιμ.-θεώρηση). Εκδ. Επίκεντρο. Θεσσαλονίκη 2006.

²¹⁹ Βλ. Φύκαρης, Ι. Σύγχρονες διαστάσεις του διδακτικού έργου και ρόλου του εκπαιδευτικού, Εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 153.

απαιτούμενο κάθε φορά τρόπο και στην ανάλογη περίπτωση. Διαμορφώνεται η ανάγκη οι εκπαιδευτικοί να αντιληφθούν στη νέα της θεώρηση, τη διδασκαλία και τη μάθηση ως ενεργητική, επικοινωνιακή και, τελικά, ως μετασχηματιστική διαδικασία εξασφαλίζοντας στους μαθητές τους διδακτικές καταστάσεις αυτενέργειας και αυτορύθμισης, προκειμένου να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν καταστάσεις στις οποίες πρέπει να αναζητήσουν αυτόνομα τις σχετικές πληροφορίες και να επεξεργαστούν στρατηγικές για την αντιμετώπιση τους" (Φύκαρης, 2010, σ. 27-28).

8.3 Η δυναμική του διαλόγου ως μέθοδος πειστικού λόγου

Σημαντικό μέσο για την ανάπτυξη του πειστικού λόγου από τους μαθητές αποτελεί η αντιπαράθεση επιχειρημάτων μέσα από το διάλογο (Cazden, 1988).²²⁰ Ο Freire εμπνευστής της Κριτικής Παιδαγωγικής θεωρεί τον διάλογο ουσιώδες παιδαγωγικό μέσο, που ενισχύει στην εκπλήρωση της δυναμικής κατανόησης της γνώσης. Η ανάπτυξη διαλογικών μορφών επιχειρηματολογίας βοηθάει στη διενέργεια πειστικού λόγου ώστε μέσα από τα παιχνίδια να ερμηνεύουν ρόλους. Σύμφωνα με τη Σμαράγδα Παπαδοπούλου, "ο διάλογος είναι στις προτιμήσεις των παιδιών, διότι τους δίνεται η ευκαιρία να αναπλάσουν ένα κείμενο σε κάτι δικό τους και αναλαμβάνουν να παίξουν τους ρόλους που μόλις έγραψαν. Τα παιδιά μαθαίνουν να ξεχωρίζουν τον ευθύ από τον πλάγιο λόγο. Εκπαιδούνται τότε να βάζουν εισαγωγικά, παύλα, τότε να γράφουν σε τρίτο πρόσωπο και τότε σε πρώτο. Παράλληλα, παίζοντας τους ρόλους θέτουν τον προσωπικό τους χρόνο στο χρόνο της γραφής και τον αναπαριστούν στα δρώμενα" (Παπαδοπούλου, 2005, σ. 178-179).²²¹ Αυθόρμητοι διάλογοι με τον δάσκαλο και διαλογικές συζητήσεις μέσα στην τάξη αποτελούν τη βάση για την οικοδόμηση του πειστικού λόγου των μαθητών. Σε ένα διάλογο, κάθε επιχείρημα προτρέπει σε ένα αντεπιχείρημα (Παπαδοπούλου, 2004β).²²² Σύμφωνα με τον Freire ο ανοιχτός διάλογος ανάμεσα στον δάσκαλο και το μαθητή βοηθάει και τους δύο να μεταχειρίζονται επιχειρήματα.

---

²²⁰ Βλ. Cazden, C.V. Classroom Discourse: The Language of Teaching and Learning. Portsmouth, NH: Heinemann, 1988.

²²¹ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. Η Ολική Γλώσσα στη Διδακτική της Γλωσσικής Έκφρασης για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, Εκδ. Τυπωθήτω Γ Δαρδανός, Αθήνα 2005.

²²² Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. "Χρήσεις της μαιευτικής-διαλεκτικής μεθόδου ως πρόταση για τη διδασκαλία της γλώσσας: Ο σοκρατικός ορισμός και τα σοκρατικά επιχειρήματα στη στοιχειώδη εκπαίδευση", Ξανά για τον Σωκράτη (Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Νίκο Κ. Ψημμένο), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής "Δωδώνη" Παράρτημα Αρ. 72, 197-217. Ιωάννινα (2004β).

Ο διάλογος στοχεύει στην ανάπτυξη της κατανόησης και της επικοινωνίας καθώς και στην αλλαγή του πλαισίου στο οποίο ζει και μαθαίνει ο μαθητής. Μέσα από το διάλογο οι δάσκαλοι και οι μαθητές αντιλαμβάνονται καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο επιδρά το κοινωνικό περιβάλλον στην καθημερινότητα τους. Υποστηρίζει δε, ότι όλες οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες είναι αναγκαίο να εφαρμοστούν στην πράξη. Αυτό για τον Freire σημαίνει επαναξιολόγηση με στόχο την κοινωνική αλλαγή.²²³ Με τη χρήση του διαλόγου, της συζήτησης και της επιχειρηματολογίας ο μαθητής συμμετέχει ενεργά σε μία δυναμική διαδικασία δημιουργίας νοημάτων, συσσωρεύει πληροφορίες στις ήδη υπάρχουσες, επανεξετάζει και αναδομεί, εμβαθύνει σε προσωπικές ανησυχίες, δίνει λύσεις σε προβλήματα που τον επηρεάζουν, ενισχύει την αυτοπεποίθηση και την αισιοδοξία, καλλιεργεί την ενεργητική στάση ως προς τα προβλήματα των άλλων παιδιών, καλλιεργεί την ικανότητα του πειστικού λόγου ώστε να βλέπει το ίδιο πρόβλημα από διαφορετική οπτική γωνία (Παπαδοπούλου, 2003).²²⁴ Με τη συμμετοχή ο μαθητής λαμβάνει μέρος στη συζήτηση και γίνεται μέρος μίας κοινότητας συνεισφέροντας με την ατομικότητα του και αναπτύσσοντας διαλεκτική σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της.

Η συζήτηση, ο διάλογος και η επιχειρηματολογία είναι μέθοδοι του πειστικού λόγου και είναι αναγκαίο να είναι παράγοντες της διδασκαλίας. Ο Cazden 1986 αναφέρει ότι η γλώσσα που ομιλείται είναι το όργανο με το οποίο γίνεται η διδασκαλία. Τη γλώσσα αυτή χρησιμοποιούν οι μαθητές να μιλήσουν για αυτά που γνωρίζουν και να εκφράσουν τα επιχειρήματά τους. Υπάρχει δυνατή σχέση μεταξύ του λογικού και της γλώσσας που οδηγούν στην ικανότητα ανάλυσης, σε επαγωγικό και παραγωγικό συλλογισμό (Παπαδοπούλου, 2003). Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται με τη συζήτηση και το διάλογο βοηθάει τους μαθητές να εξασκήσουν τις δυνατότητες της σκέψης. Στην ανάπτυξη της σκέψης συμβάλλουν καταλυτικά η συζήτηση, ο διάλογος και η επιχειρηματολογία. Οι εμπειρίες και οι ιδέες των μαθητών καλλιεργούνται και διευρύνονται, παράγονται νέες ερωτήσεις και περαιτέρω διερευνήσεις.²²⁵

Σύμφωνα με τον Arends 1991 ο διάλογος, οι συζητήσεις και η επιχειρηματολογία από τους μαθητές τους βοηθούν να αποκτήσουν σημαντικές δεξιότητες επικοινωνίας και διαδικασίες σκέψης, ιδιαίτερα λόγω του ανοικτού κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο διεξάγεται μία συζήτηση. Ισχυρίζεται δε, ότι ο προγραμματισμός από τον δάσκαλο για μία

---

²²³ Βλ. Freire, P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum, 1970.

²²⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. *Η κοινωνιοσυναισθηματική διδασκαλία της γλώσσας μέσα από το παιδικό ρεαλιστικό μυθιστόρημα*, Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

²²⁵ Βλ. Cazden, C. *Classroom discourse*. In M.C. Wittrock (Ed.), *Handbook of research on teaching* (3rd ed.). New York: Macmillan, 1986.

συζήτηση είναι αναγκαίος παρόλο που ο αυθορμητισμός και η διαλλακτικότητα είναι σημαντικά στοιχεία για μία επιχειρηματολογική συζήτηση.²²⁶ Σε ένα προφορικό διάλογο ελλοχεύει ο κίνδυνος ο κάθε ομιλητής όταν πάρει το λόγο να αλλάξει το θέμα συζήτησης, είτε γιατί το θέμα είναι βαρετό, είτε γιατί θέλει να αναδείξει το δικό του θέμα. Σύμφωνα με τον Sinclair και Coulthard 1975 η προσπάθεια ανάλυσης του θέματος στην προφορική ομιλία στη σχολική τάξη, ένας από τους συμμετέχοντες, ο δάσκαλος, που είναι αποδεκτός από όλους, έχει την ευθύνη να συντονίζει τη συζήτηση, δηλαδή πότε και ποιός θα μιλήσει, ποιο θέμα θα τεθεί προς συζήτηση και ποια θα είναι η διάρκεια της ώστε η συζήτηση να κυλήσει ομαλά.²²⁷

Ο ρόλος του δασκάλου κατά τη διάρκεια της συζήτησης είναι μεσολαβητικός. Προσανατολίζει τους μαθητές στο στόχο της συζήτησης, παρέχει νέες πληροφορίες σχετικές με το θέμα της συζήτησης όταν είναι αναγκαίο, συλλέγει τις πληροφορίες, τις γνώμες και τα επιχειρήματα κατά τη συζήτηση των μαθητών, συνδέει τις ιδέες των μαθητών και προάγει τη συνδιαλλαγή για να καταλήξουν σε συμφωνία. Η συζήτηση μεταξύ των μαθητών μπορεί να γίνει σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες ή να πάρουν μέρος στη συζήτηση όλα τα παιδιά του τμήματος. Στις μεγαλύτερες ομάδες δημιουργούνται προβλήματα πειθαρχίας και οργάνωσης της τάξης. Όταν παρουσιάζονται τέτοια προβλήματα κατά τη συζήτηση, ο δάσκαλος είναι αναγκαίο να μεσολαβήσει και να επαναφέρει την τάξη χωρίς βέβαια να εμποδίσει τη ροή των ιδεών (Παπαδοπούλου, 2004· Παπανδρέου, 1993).²²⁸

8.4 Ιδεοθύελλα ή ελεύθερος συνειρμός ως μέθοδος πειστικού λόγου

Ο ελεύθερος συνειρμός είναι ένας καλός τρόπος δημιουργίας πλήθος ιδεών, δίνουν διέξοδο στη φαντασία και την επινοητικότητα συμβάλλοντας στη συζήτηση αναπτύσσοντας επιχειρήματα συνθέτοντας πειστικό λόγο. Σύμφωνα με την Σμαράγδα Παπαδοπούλου "η ιδεοθύελλα μπορεί να δημιουργηθεί με την ασύνδετη και αυθόρμητη έκφραση των παιδιών" (Παπαδοπούλου, 2005, σ.217).²²⁹ "Ο εκπαιδευτικός ενθαρρύνει τα παιδιά να σκεφτούν πιθανές λύσεις, να ακούσουν και να σεβαστούν τις απόψεις των άλλων" (Παπαδοπούλου, 2004, σ. 91).²³⁰ Οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες και η κάθε

---

²²⁶ Βλ. Arends, R. Learning to teach. (2nd-ed.) London: McGraw-Hill, Inc, 1991.

²²⁷ Βλ. Sinclair, J. & Coulthard, M. Towards an analysis of discourse: The English class by teachers and pupils, Oxford: Oxford University Press, 1975.

²²⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. Συναισθηματική Γλώσσα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2004.

Παπανδρέου, Α. ο.π.

²²⁹ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. ο.π.

²³⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. ο.π.

ομάδα γράφει τα επιχειρήματα της σχετικά με το θέμα. "Η αναζήτηση νοήματος από την ανάγνωση στο σχολείο, όπως και από κάθε γλωσσική διδασκαλία και μάθηση αποτελεί κοινό τόπο στις παρατηρήσεις των ειδικών που μελετούν τις σύγχρονες στρατηγικές μάθησης (Παπαδοπούλου, 2004, σ. 175)²³¹ όπως π.χ. η επιχειρηματολογία που βοηθά τα παιδιά να χρησιμοποιούν τη γλώσσα αναπτύσσοντας επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα και να καλλιεργούν τη σκέψη και την επινοητικότητα. Μία πλούσια πηγή θεμάτων για συζήτηση στην τάξη όπου τα παιδιά μπορούν να αναπτύξουν επιχειρήματα είναι η μυθολογία (Καψάλης, 1989).²³² Είναι θέματα που γνωρίζουν καλά τα παιδιά και τα βοηθάει να αξιοποιήσουν τις μυθολογικές γνώσεις που διαθέτουν προς συζήτηση αναπτύσσοντας επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα. Στη συνέχεια ένας μαθητής από κάθε ομάδα παρουσιάζει τα επιχειρήματα της ομάδας στους υπόλοιπους συμμαθητές. Τα επιχειρήματα καταγράφονται στον πίνακα από τον δάσκαλο και αναγιγνώσκονται. Η επόμενη φάση είναι να αποσαφηνιστούν, να αξιολογηθούν, να επιλεγούν και να ιεραρχηθούν ώστε να μπορούν να πείθουν. Μπορούμε να ακυρώσουμε όσα είναι εκτός του θέματος και δεν είναι πειστικά. Ελέγχουμε τα επιχειρήματα που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε και να επιλέξουμε εκείνα τα επιχειρήματα που μπορούν να αναπτυχθούν και άλλο, να υπογραμμίσουμε εκείνα που δεν είναι κατανοητά από τους μαθητές. Είναι αναγκαία αυτή η διαδικασία ώστε να καταλάβουν ότι όλα τα επιχειρήματα δεν είναι ισότιμα και εξίσου αποδεκτά στη δόμηση πειστικού λόγου (Τριλίβα Σ. & Αναγνωστοπούλου Τ. 2008).²³³

8.5 Η επίδραση της πολλαπλής νοημοσύνης στον πειστικό λόγο

Σύμφωνα με τη θεωρία του Howard Gardner (1991)²³⁴ η πολλαπλή νοημοσύνη υιοθετήθηκε από την εκπαιδευτική κοινότητα. Ο Gardner αναφέρεται σε επτά είδη νοημοσύνης: γλωσσική νοημοσύνη, λογικο-μαθηματική νοημοσύνη, μουσική νοημοσύνη, κιναισθητική νοημοσύνη, χωροταξική νοημοσύνη, διαπροσωπική νοημοσύνη, ενδοπροσωπική νοημοσύνη.

Η γλωσσική νοημοσύνη αποβλέπει στην ικανότητα του μαθητή να αξιοποιεί τον προφορικό και γραπτό λόγο, να εξηγεί, να επιχειρηματολογεί και να πείθει. Οι μαθητές

---

²³¹ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. Συναισθηματική Γλώσσα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2004.

²³² Βλ. Καψάλης, Δ. Γ. "Εικόνες από τον κόσμο των ζώων στον Αίαντα του Σοφοκλή", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής "ΔΔωδώνη" Παράρτημα Αρ. 42. Ιωάννινα, 1989.

²³³ Βλ. Τριλίβα, Σ. & Αναγνωστοπούλου, Τ. ο.π.

²³⁴ Βλ. Gardner, H. The Unschooled Mind: How children think and how schools should teach. New York: Basic Books, 1991.

μαθαίνουν εύκολα ξένες γλώσσες, αντιλαμβάνονται τη διάρθρωση και τη σύνταξη της γλώσσας. Ο Gardner πιστεύει ότι οι συγγραφείς, οι ποιητές, οι δάσκαλοι, οι δημοσιογράφοι και οι δικηγόροι έχουν ανεπτυγμένη τη γλωσσική νοημοσύνη.

Η λογικο-μαθηματική νοημοσύνη αναφέρεται στην ικανότητα του μαθητή να αναλύει λογικά προβλήματα, να επιλύει μαθηματικές πράξεις και να διερευνά επιστημονικά θέματα. Ο Gardner θεωρεί ότι οι μαθητές αναπτύσσουν τον παραγωγικό συλλογισμό, τη λογική σκέψη και τον πειστικό λόγο. Οι δραστηριότητες που συμβάλλουν στη λογικο-μαθηματική νοημοσύνη είναι μεταξύ άλλων ο αριθμητικός υπολογισμός, η επινοήση επιχειρηματικών στρατηγικών. Οι μαθητές αυτοί συνήθως έχουν κλίση στα μαθηματικά, στην ιατρική, στην πληροφορική και στη νομική.

Η μουσική νοημοσύνη σύμφωνα με τον Gardner έχει συναφή δομή με τη γλωσσική νοημοσύνη. Οι μαθητές έχουν ταλέντο στα μουσικά όργανα, τραγουδούν και συνθέτουν μουσική.

Η κιναισθητική νοημοσύνη αναφέρεται στην ικανότητα να χρησιμοποιεί κάποιος το σώμα του για την επίλυση προβλημάτων. Οι μαθητές έχουν ταλέντο στο χορό, στο θέατρο και στις κατασκευές. Μαθαίνουν πιο εύκολα όταν συμμετέχουν με το σώμα τους, παρά όταν διαβάζουν ή ακούν μία πληροφορία. Οι μαθητές έχουν κλίση μεταξύ άλλων στον αθλητισμό, στην ηθοποιία, στις κατασκευές.

Η χωροταξική νοημοσύνη αφορά τους μαθητές που μπορούν να αναγνωρίζουν και να χρησιμοποιούν τη γεωμετρία. Μαθαίνουν μέσα από εικόνες και αφομοιώνουν με μεγάλη ευκολία πληροφορίες που λαμβάνουν από διαγράμματα και χάρτες. Συνήθως έχουν κλίση στις εικαστικές τέχνες.

Η διαπροσωπική νοημοσύνη σχετίζεται με την κατανόηση των προθέσεων, των κινήτρων και των επιθυμιών των άλλων ανθρώπων. Συνήθως οι μαθητές αυτοί είναι εξωστρεφείς και έχουν καλή συνεργασία με άλλους μαθητές. Μαθαίνουν καλύτερα μέσα από τη συνεργασία και τους αρέσει η συζήτηση, ο διάλογος συνθέτοντας πειστικό λόγο. Οι τεχνικές που ενισχύουν τις ικανότητες τους είναι η έκφραση, η ερμηνεία συναισθημάτων μέσα από τη γλώσσα του σώματος, το παιχνίδι ρόλων. Οι δάσκαλοι είναι αναγκαίο να έχουν μία καλά ανεπτυγμένη διαπροσωπική νοημοσύνη.

Η ενδοπροσωπική νοημοσύνη σύμφωνα με τον Gardner περιλαμβάνει μία καλά ανεπτυγμένη αίσθηση για το ποιοι είμαστε, να ελέγχουμε τα συναισθήματά μας. Οι δραστηριότητες που ενισχύουν την ενδοπροσωπική νοημοσύνη μεταξύ άλλων είναι οι ασκήσεις αυτοεπίγνωσης, η αυτοκριτική. Η θεωρία του Gardner επιβεβαιώνεται από τους

εκπαιδευτικούς οι οποίοι έρχονται σε καθημερινή επαφή με τους μαθητές και διαπιστώνουν ότι μαθαίνουν με διαφορετικούς τρόπους.

8.6 Η ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης μέσα από τον πειστικό λόγο

Η ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης των μαθητών παρέχει την ικανότητα να μελετούν και να λύνουν προβλήματα και να προσεγγίζουν τη γνώση με τη δική τους προσπάθεια. Σύμφωνα με τη Σμαράγδα Παπαδοπούλου, "ο μαθητής ως ενεργό και δραστήριο μέλος της διαδικασίας μάθησης καταλαβαίνει ότι κατά τη διεκπεραίωση του γλωσσικού μαθήματος ο ίδιος αποτελεί ενεργό και υπεύθυνο ον με το διάλογο που αναπτύσσεται στην τάξη. Ο μαθητής από την πλευρά του μπορεί να προσφέρει υποστηρικτική ανταπόκριση στην έκφραση νέων ιδεών, να βρίσκει εναλλακτικές θεωρήσεις μίας κατάστασης, να πείθει. Να βρίσκει ομοιότητες και διαφορές στις εκφραζόμενες σκέψεις και να μπορεί να συνδέει τις πληροφορίες διευθετώντας τα πορίσματα του. Να προσδιορίζει την ανταπόκριση του στο θέμα συζήτησης και να μη χάνεται σε άλλες συζητήσεις που απομακρύνουν από τη συζήτηση της ομάδας. Ο μαθητής καλλιεργεί την ικανότητα να μπορεί να αποκρυσταλλώνει στη σκέψη του τα σημαντικότερα στοιχεία που του χρησιμεύουν από την όλη διαδικασία, είτε συμφωνεί με αυτά, είτε όχι. Να δίνει τη γνώμη του σε σχέση με τις προτιμήσεις του στα θέματα στα οποία συμφωνεί ή όχι με τους άλλους και σε θέματα αποδοχής ή απόρριψης των δεδομένων" (Παπαδοπούλου, 2004, σ.161-162).²³⁵ Είναι αναγκαίο οι μαθητές να καλλιεργήσουν εκείνες τις συνθήκες για την ανάπτυξη των ικανοτήτων τους και να δημιουργήσουν ένα σύστημα σκέψης και δράσης. Μέσα από τον πειστικό λόγο οι μαθητές ως άτομα και ως ομάδα θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα και το χρόνο να διερωτώνται, να στοχάζονται, να προβληματίζονται, να διερευνούν τα ζητήματα που τους απασχολούν και να καταλήγουν σε συμπεράσματα ως αποτέλεσμα της δημιουργικής τους ενασχόλησης. Η παροχή δυνατοτήτων για ενεργοποίηση και δράση έχει μεγάλη σημασία στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να καλλιεργήσουν δημιουργικά τη σκέψη τους. Η ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης στο σχολείο είναι ένας τρόπος εργασίας που έχει ως στόχο την καλλιέργεια της ικανότητας του μαθητή να μαθαίνει (Χρυσυφίδης, 1994).²³⁶ Η σκέψη είναι αναπόσπαστο στοιχείο της συζήτησης και του πειστικού λόγου. Είναι ένα πολύ καλό μέσο που μπορεί να

---

²³⁵ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. Συναισθηματική Γλώσσα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2004, σ.161-162.

²³⁶ Βλ. Χρυσυφίδης, Κ. Βιωματική-Επικοινωνιακή Διδασκαλία, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994.

χρησιμοποιήσει ο μαθητής στη συζήτηση και στην επιχειρηματολογία. Επομένως η σκέψη αφορά στη συνειδητή επεξεργασία των εμπειριών μας σε προσωπικό επίπεδο.

Ο δάσκαλος είναι αναγκαίο να δώσει το χρόνο στους μαθητές να σκεφτούν, να επεξεργαστούν μία πρόταση, μία ερώτηση, ένα ζήτημα και να καταθέσουν τις απόψεις τους και τα επιχειρήματα τους δομώντας πειστικό λόγο. Ο κάθε μαθητής σκέφτεται με διαφορετικούς τρόπους (Παπαδοπούλου, 2003· Τριλίβα & Αναγνωστοπούλου, 2008).²³⁷ Στόχος του εκπαιδευτικού είναι να βρει κατάλληλους τρόπους ώστε να βοηθήσει τους μαθητές να διευρύνει τη σκέψη τους. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να θέσει ερωτήσεις, να δώσει το χρόνο στους μαθητές να σκεφτούν και να απαντήσουν. Για παράδειγμα:

- ποιά ήταν το μήνυμα που θέλαμε να αναδείξουμε μέσα από τη σημερινή μας συζήτηση;
- Τι κερδίσαμε από το σημερινό μας διάλογο;
- τι μπορούμε να κάνουμε, ο καθένας χωριστά και όλοι μαζί, για να βελτιώσουμε την επιχειρηματολογία μας για να μπορέσουμε να πείσουμε;
- Τι ακριβώς μας βοήθησε να προχωρήσουμε τη συζήτηση και τον πειστικό λόγο ;
- Τι ακριβώς συνέβη και μας δυσκόλευσε τη συζήτηση ώστε να αναπτύξουμε πειστικό λόγο;
- Τι διαφορετικό μπορούμε να κάνουμε για να βελτιώσουμε τη συζήτηση και τον πειστικό λόγο;

Η δημιουργία γραπτού λόγου είναι ένας τρόπος εξάσκησης της σκέψης. Ο μαθητής έχει τη δυνατότητα και το χρόνο να σκεφτεί και να αποτυπώσει στο χαρτί τις εμπειρίες του, τα συναισθήματα και τα επιχειρήματα του (Moon, 2004).²³⁸ Έχουν τη δυνατότητα και το χρόνο να επεξεργαστούν τις σκέψεις τους που αποτυπώνουν στο χαρτί, να τις αναθεωρήσουν, να τις επαναξιολογήσουν και να παράξουν πειστικό λόγο. Να επιλέξουν τα σημαντικότερα επιχειρήματα και να πείσουν.

8.7 Η διδασκαλία ως επικοινωνιακή διαδικασία

Επικοινωνία, σύμφωνα με τον Τεγόπουλο - Φυτράκη, είναι η συνάφεια, σχέση μεταξύ ομάδων ή ατόμων, μεταβίβαση ή ανταλλαγή μηνυμάτων, πληροφοριών. Κατά τη διεξαγωγή του μαθήματος και τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες είναι αναγκαίο να συμμετέχει όλη η ομάδα σε μία επικοινωνιακή σχέση και να συναποφασίζει. Σύμφωνα με

---

²³⁷ Βλ. Τριλίβα, Σ. & Αναγνωστοπούλου, Τ. ο.π.

²³⁸ Βλ. Moon, J. A. A handbook of reflective and experiential learning. London: Routledge-Falmer , 2004.

τη Σμαράγδα Παπαδοπούλου τα παιδιά επικοινωνούν μέσα από τη σχολική ομάδα, μαθαίνουν να είναι ενεργά μέλη, συμμετέχουν στο διάλογο επιχειρηματολογώντας, ανταλλάσσουν σκέψεις, απόψεις, εμπειρίες, προτείνουν λύσεις και εξωτερικεύουν τις ιδέες τους (Παπαδοπούλου, 2004).²³⁹ Είναι μία διαδικασία ώσμωσης όπου όλη η ομάδα καταθέτει τις απόψεις της, τις εμπειρίες και τα επιχειρήματα της. Ο εκπαιδευτικός ως ισότιμο μέλος της ομάδας μεταφέρει τις δικές του απόψεις.

Η ισότιμη συμμετοχή θεωρείται ως επικοινωνιακή διαδικασία όπου όλοι όσοι συμμετέχουν στο μάθημα είναι ικανοί για δράση (Borsum, 1982).²⁴⁰ Η αμοιβαία δράση ανάμεσα στους μαθητές και στον εκπαιδευτικό οδηγεί στην αυτονομία και στην υπευθυνότητα. Η διενέργεια του μαθήματος θα πρέπει να γίνεται με τη συμμετοχή όλης της ομάδας. Η επικοινωνία είναι η θεμελιώδης προϋπόθεση για την κοινωνικοποίηση του μαθητή και του ατόμου γενικότερα (Παπαδοπούλου, 2003).²⁴¹ Αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της κοινής γνώσης που στη συνέχεια επιδρά σε κάθε μαθητή χωριστά.

Η κοινωνική άποψη καθορίζεται μέσα στα πλαίσια της παρουσίασης απόψεων, ιδεών και επιχειρημάτων. Η συζήτηση, ο διάλογος, ο πειστικός λόγος και γενικότερα η επικοινωνία είναι θεμελιώδης προϋπόθεση για την κοινωνικοποίηση του ατόμου. Σύμφωνα με τον Leont'ev "δεν έχει σημασία η μεταφορά πληροφοριών, αλλά η αλληλεπίδραση με άλλους ανθρώπους ως εσωτερικός μηχανισμός της ζωής μιας κοινωνίας. Δεν έχει τόσο σημασία η μετάδοση πληροφοριών, αλλά η ανταλλαγή ιδεών, ενδιαφερόντων κ.λπ., η διαμόρφωση διαθέσεων και η απόκτηση κοινωνικοϊστορικών εμπειριών. Δεν μας ενδιαφέρει τόσο η εισαγωγή της επικοινωνίας για τη δράση μιας κοινωνικής ομάδας όσο η διερεύνηση της ίδιας της επικοινωνίας, της ύπαρξης και της δυναμικής της, η διερεύνηση των μηχανισμών και των μέσων της επικοινωνιακής δράσης και πριν απ' όλα η ανάγκη του συσχετισμού μεταξύ της επικοινωνίας και των άλλων πτυχών της ανθρώπινης δράσης και κυρίως ο συσχετισμός μεταξύ πρακτικής και αντιληπτικής δράσης" (Leont'ev, 1984, σ. 47-48 & Χρυσ αφίδης, 1994, σ. 37-38).²⁴²

Η έννοια της επικοινωνίας στην κοινωνική διαμόρφωση μπορεί να γίνει παραδεκτή από εκπροσώπους διαφορετικών επιστημολογικών ρευμάτων, διότι αποτελεί άποψη που

---

²³⁹ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. Συναισθηματική Γλώσσα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2004.

²⁴⁰ Βλ. Borsum, W. Einführung in die Didactic, U & S Munchen, 1982.

²⁴¹ Βλ. Παπαδοπούλου, Σ. ο.π.

²⁴² Βλ. Leont'ev, Α. κ.ά. Grundfragen eider Theories der sprachlichen Tatigkeit, Kohlhammer, Stuttgart, 1984 p. 47-48.
Χρυσ αφίδης, Κ. ο.π., σ. 37-38.

εναρμονίζεται με την κοινωνική λογική (Brezinka, 1975).²⁴³ "Πρόκειται για μία διαδικασία που βοηθάει αποκλειστικά στην κοινωνική εξέλιξη" (Χρυσσαφίδης, σ. 38).²⁴⁴ Η κοινωνική διάσταση και η ισότιμη συμμετοχή στην επικοινωνιακή διαδικασία είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η επικοινωνία, σύμφωνα με τον Schafer & Schaller 1973, είναι μία μορφή αλληλεπίδρασης.²⁴⁵

Είναι αναγκαίο να δημιουργηθεί ένα κλίμα επικοινωνίας με όλες τις θετικές συνέπειες για τη γενικότερη κοινωνική κατάσταση. Η ενδυνάμωση των επικοινωνιακών σχέσεων μέσα από τον πειστικό λόγο στο μάθημα ωθεί στην ποιοτική αναβάθμιση του, είτε παράγοντας νέες γνώσεις, είτε διευρύνοντας τη σφαίρα αναζήτησης με τη δημιουργία ενός πεδίου συνεργασίας και ανταλλαγής απόψεων (Χρυσσαφίδης, 1994).

---

²⁴³ Βλ. Brezinka, W.). Grundbegriffe der Erziehungswissenschafti, Reinhardt, Munchen, 1975.

²⁴⁴ Βλ. Χρυσσαφίδης, Κ. ο.π., σ. 38.

²⁴⁵ Βλ. Schafer & Schaller Kitsch Erziehungswissenschafti und kommunikative Didactic, Quelled und Meyer, Heidelberg, 1973.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^ο

Γενικά συμπεράσματα

Από τους αρχαίους χρόνους η ανάπτυξη του λόγου υπήρξε επιτακτική ανάγκη του ανθρώπου να διατυπώσει με πειστικό λόγο τα επιχειρήματα του σε κάθε επικοινωνία που καλείτο να κάνει. Ο πειστικός λόγος στα χρόνια του Ομήρου διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις που έπαιρναν οι ήρωες της οδύσσειας και της Ιλιάδας.

Η γοητεία του λόγου ανέκαθεν ασκούσε ακαταμάχητη επίδραση. Στην κλασική αρχαιότητα της Αθήνας ο πειστικός λόγος αναδείχτηκε ως σπουδαία τέχνη. Δημιουργήθηκαν σχολές ρητορικής τέχνης από σημαντικούς άνδρες της εποχής. Ο ρητορικός λόγος είχε αναχθεί σε σπάνια τελειότητα. Σε αυτό συνέβαλαν πιο πολύ οι ελεύθεροι δημοκρατικοί θεσμοί σε συνάρτηση με το δουλοκτητικό σύστημα που επιβάρυναν τους δούλους με τις βαριές εργασίες στα σπίτια και στα κτήματα των Αθηναίων πολιτών δίνοντας την ελευθερία και την άνεση που ήθελαν οι Αθηναίοι να ασχοληθούν με συζητήσεις και αγορεύσεις στα δικαστήρια, στη Βουλή και στην Εκκλησία του Δήμου.

Η ρητορική τέχνη δεν είναι μόνο επιστημονική τέχνη γιατί απευθύνεται σε κάθε κοινό. Δεν ενδιαφέρει η αλήθεια αλλά η αληθοφάνεια διότι ο σκοπός της είναι να πείσει και βεβαίως δεν είναι αναγκαίο να είναι αληθινά αυτά που ισχυρίζεται ο ρήτορας, φτάνει να τα εμφανίσει σαν αληθινά. Και αν αυτά που ισχυρίζεται είναι αληθινά πρέπει να πείσει ότι είναι αληθινά. Συνεπώς, ο ρήτορας είναι αναγκαίο να πείθει το ακροατήριο του για αυτά που λέει επιχειρηματολογώντας.

Τα επιχειρήματα του ρήτορα αποτελούνται από συλλογισμούς. Ο ρητορικός συλλογισμός που ο Αριστοτέλης τον ονομάζει ενθύμημα. Ο σπουδαίος φιλόσοφος και ρήτορας όλων των εποχών μας άφησε παρακαταθήκη σπουδαία έργα με τα οποία ασχολήθηκαν σημαντικοί συγγραφείς ανά την οικουμένη. Ο Αριστοτέλης λέει ότι δεν πρέπει κανείς να πείθει για ό, τι είναι ευτελές ή ηθικά εσφαλμένο. Ο ορισμός του για τη ρητορική είναι η "ικανότητα να διαβλέπεις σε κάθε περίπτωση τα διαθέσιμα μέσα πειθούς".

Η ρητορική ασχολείται με θέματα για τα οποία πραγματοποιείται δημόσια επιχειρηματολογία παρουσία ακροατηρίου που μπορεί να είναι σε δικαστήριο, στην Εκκλησία του Δήμου, στη Βουλή. Η ρητορική ασχολείται με συγκεκριμένα θέματα που αφορούν συγκεκριμένα πρόσωπα και πράξεις, δηλαδή με συγκεκριμένες υποθέσεις.

Ο Λυσίας και ο Δημοσθένης υπήρξαν σπουδαίοι ρήτορες και λογογράφοι. Ασχολήθηκαν με τον πειστικό λόγο, επιχειρηματολογώντας στα δικαστήρια. Ο Λυσίας συνέβαλε στην ελληνική ρητορεία με το ύφος το οποίο ήταν απλό και κομψό που έγινε το πρότυπο των μεταγενέστερων αιώνων. Μολονότι δεν διακοσμείται από ποιοτική γλώσσα και εντυπωσιακά σχήματα, το ύφος του δεν είναι άχαρο και βαρετό. Στο ύφος του Λυσία φανερώνεται η τέχνη του. Ο Λυσίας στο ρητορικό του λόγο πρώτα επέλεγε τις κατάλληλες λέξεις που ταίριαζαν σε κάθε αντικείμενο, ενέργεια και ιδιότητα. Επίσης, ο Λυσίας χωρίς να χρησιμοποιεί καλλιτεχνικά σχήματα λόγου, κάνει χρήση των περιόδων, των αντιθέσεων του ρυθμού και των ασύνδετων σχημάτων τα οποία διαπλέκει αρμονικά. Ο Λυσίας είχε την ικανότητα στο να μεταφέρει το χαρακτήρα του ομιλητή στους λόγους που έγραφε για απαγγελία από κάποιον πελάτη και ο χαρακτήρας αποτελεί σημαντικό μέσο της πειθούς.

Ένας ρητορικός λόγος φαινόταν γνήσιος και όχι προσχεδιασμένος εάν έδινε την εντύπωση ότι ήταν έργο του ίδιου του ομιλητή. Ο Λυσίας έβαζε μοναδικά στοιχεία της προσωπικότητας του κάθε εντολέα του. Τους λόγους που απήγγειλε δημόσια ο Δημοσθένης του έδωσαν τη φήμη ενός επιτυχημένου ρήτορα γεγονός που τον ώθησε να ασχοληθεί επαγγελματικά ως λογογράφος με επιχειρηματολογική κατεύθυνση η οποία είναι σε θέση να δώσει με πειστικό λόγο το προφίλ του εντολέα του και να δημιουργήσει μία λογική απόδειξη χωρίς να δίνει την εντύπωση ό,τι είναι τέχνασμα.

Τα είδη του ρητορικού λόγου είναι ο συμβουλευτικός, ο επιδεκτικός και ο δικανικός. Στα τρία είδη του ρητορικού λόγου αντιστοιχούν τρεις διαφορετικοί στόχοι. Αυτοί που συμβουλεύουν αποσκοπούν στο συμφέρον ή στο βλαπτικό, αυτοί που μέμφονται και επαινούν αποβλέπουν στο καλό και στο ανήθικο τέλος, αυτοί που αγορεύουν ενώπιον του δικαστηρίου επιδιώκουν το δίκαιο ή το άδικο. Ο ρήτορας θα πρέπει, πρώτα απ' όλα, να έχει προτάσεις για κάθε είδους λόγο. Προτάσεις είναι τα τεκμήρια, οι πιθανότητες και οι ενδείξεις. Και οι προτάσεις αυτές συνθέτουν το συλλογισμό. Το ενθύμημα είναι συλλογισμός ατελής. Ο ρήτορας για να υποστηρίξει ή να αναιρέσει θέσεις ή απόψεις του χρησιμοποιεί επιχειρήματα τα οποία είναι μέσα πειθούς ώστε να αιτιολογήσει μία άποψη.

Ο θεμελιώδης όρος της τέχνης για να πείσει είναι να προσδώσει για αυτό που υποστηρίζει ή αναιρεί το χαρακτήρα της αλήθειας, του ευθυτενούς, του δικαίου, της βασιμότητας, της πιθανότητας, ώστε να φαίνεται αξιόπιστος. Σημαντικό ρόλο έχει η τακτική που θα ακολουθήσει ο ρήτορας για να παρουσιάσει τα επιχειρήματα του. Τα επιχειρήματα τα ανευρίσκουμε από επιβεβαιωμένες πηγές και εφαρμόζονται σε όλα τα είδη των λόγων και ονομάζονται κοινοί τόποι. Οι κοινοί τόποι είναι λογικές στρατηγικές που εφαρμόζονται στη ρητορική. Τις διακρίνουμε σε έντεχνες και άτεχνες. Οι έντεχνες

απορρέουν από το θέμα του λόγου, ενώ οι άτεχνες είναι αποδείξεις που απορρέουν από μάρτυρες, ομολογίες από βασανιστήρια ή από έγγραφα.

Ο σύγχρονος νομικός πειστικός λόγος νοείται το σύνολο των προβαλλόμενων επιχειρημάτων για την υποστήριξη θέσεως, απόψεως κ.λπ. Και ο νομικός πειστικός λόγος στον πυρήνα του καταδεικνύει τη δομή ενός συλλογισμού. Και στη σύγχρονη νομική επιστήμη ο πειστικός λόγος είναι στενά συνδεδεμένος με την υπόθεση. Το νομικό σύστημα θα πρέπει να βρει σε κάθε περίπτωση μία νόμιμη λύση και κάθε απόφαση να θεμελιώνεται όπως ακριβώς συνέβαινε στην αρχαία δικανική ρητορική. Η επιχειρηματολογία είναι συνδεδεμένη με πρόσωπα. Και το πρόσωπο που επιχειρηματολογεί είναι αναγκαίο να προσαρμόζεται στο ακροατήριο του. Η νομική επιστήμη απαρτίζεται από νόμους και κανόνες και μελετά το δίκαιο και τους νόμους. Το δίκαιο στη σύγχρονη έννομη τάξη επιβάλλει κανόνες συμπεριφοράς για την εξασφάλιση της ειρηνικής συνύπαρξης. Πηγάζει από συγκεκριμένη πολιτεία και ισχύει στα όρια της. Οι κανόνες είναι γενικοί και αφηρημένοι. Ο Αριστοτέλης, ο μεγάλος αυτός δάσκαλος, φιλόσοφος και ρήτορας όλων των εποχών, είχε προβλέψει τη γενική και αφηρημένη έννοια του κανόνα, διότι ο νομοθέτης ακόμη και αν θέσπιζε χιλιάδες κανόνες πάντα θα υπήρχε ειδική περίπτωση ακάλυπτη. Η ερμηνεία της διάταξης του νόμου καλύπτει την κάθε περίπτωση.

Η διδασκαλία στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι μία κοινωνικά προσδιορισμένη λειτουργία και συμβάλλει μέσα από πολλές δραστηριότητες. Η αρμοδιότητα του δασκάλου απορρέει από το ότι διαθέτει ειδικευμένη γνώση. Παραδοσιακά οι μαθητές προετοιμάζονται ως πολίτες σε ένα ιεραρχικά οργανωμένο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Η αλλαγή επήλθε με το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Έδωσε τη δυνατότητα σε μία ομαδοσυνεργατική διδασκαλία που αποτελεί το προσφορότερο ίσως πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης. Οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να αποσαφηνίζουν, να επεξηγούν, να αιτιολογούν τις απόψεις τους, να παράγουν πειστικό λόγο ώστε να μπορούν να πείθουν τους συνομιλητές τους. Το 2001 ξεκίνησαν οι πανελλήνιες μαθητικές αναμετρήσεις. Η διοργάνωση ρητορικών ομιλιών σε δημόσια σχολεία και η δωρεάν επιμόρφωση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχει ως στόχο την επαναφορά της ρητορικής στη μέση εκπαίδευση. Οι μαθητές συζητούν επίκαιρα θέματα και αντιπαραβάλλονται με τον πειστικό λόγο κάνοντας χρήση διάφορα μέσα πειθούς. Ο δάσκαλος θα πρέπει να κάνει επιδέξιο χειρισμό των γλωσσικών του δυνατοτήτων για να κατορθώσει να ενεργοποιήσει τη συμμετοχή των μαθητών σε διάφορες εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Όλα τα μαθήματα

μπορούν να βοηθήσουν το μαθητή στην ορθολογική σκέψη και στην παραγωγή πειστικού λόγου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γερογιαννάκη, Α. Ν. (2007). Ικανότητα επεξεργασίας και βαθμός κατανόησης τεσσάρων διαφορετικών κειμενικών ειδών από μαθητές Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων του δημοτικού σχολείου, *Επιστήμες Αγωγής (Πρώην "Σχολείο και Ζωή")*, 2, 191-205.
- Γεωργιάδη, Αστ. & Γκουτζιαμάνη, Ε. (1997). Αστικός κώδικας και ειδικοί αστικοί νόμοι, Εκδ. Αντ. Σάκουλας, Θεσσαλονίκη.
- Δέτσης, Ν. (1984). "Ο πανηγυρικός του Ισοκράτη. Γενική θεώρηση του λόγου" στο Τα Ρητορικά Κείμενα στη Μέση Εκπαίδευση, 177-193. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
- Εγγλέζου, Φ. (2015). Η διδασκαλία της επιχειρηματολογίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
- Ηλιού, Η. (χ.χ.). Αριστοτέλη ρητορική, επιμέλεια Γιάννης Κορδάτου, Εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Θεοδωρακόπουλος, Β. (2006). Δικανικοί λόγοι αττικής ρητορείας, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
- Κακριδής, Φ. Ι. (1989). "Αρχαία ελληνική ρητορεία και ρητορική στη μέση εκπαίδευση" Εισήγηση για το Σεμινάριο της Π.Υ. (21.10.1989). στο Η Διδασκαλία των Φιλοσοφικών και Ρητορικών Κειμένων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, 103-120. Αθήνα: Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων.
- Καλλία, Ε. (2003). Ρητορική τέχνη στην καθημερινή ζωή, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Καντ, Ιμμ. (1984). Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών (1785). μτφρ. ΤΖΑΒΑΡΑΣ Ι. Εκδ. Δωδώνη Αθήνα-Γιάννινα.
- Καντ, Ιμμ. (2007). Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνον (1793). μτφρ. Ανδρουλιδάκης, Κ. εκδ. Πόλις, Αθήνα.
- Καντ, Ιμμ. (2013). Μεταφυσική των Ηθών, Θεωρία του Δικαίου (1797). μτφρ. Ανδρουλιδάκης, Κ. Εκδ. Σμίλη, Αθήνα.
- Κατσούρη, Α. (1982). Ρητορική υπόκριση, Εκδ. χ.χ., Ιωάννινα.
- Καψάλης, Δ. Γ. & Μπαρδαμάσκου, Ε. (1986). Προσεγγίσεις στα Νέα Ελληνικά Γ΄ Λυκείου, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Καψάλης, Δ. Γ. (1989). "Εικόνες από τον κόσμο των ζώων στον Αμιάντα του Σοφοκλή", Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής "Δωδώνη" Παράρτημα Αρ. 42. Ιωάννινα.

- Λουτριανάκη, Β. (2008). "Η (επάν-) ένταξη της ρητορικής στο σχολικό πρόγραμμα: Πρόταση σχεδιασμού", Ημερομηνία Ανάκτησης: 17-6-2010, rhetoricineducation.files.wordpress.-com/2008/12/loutrianakipraktika.doc.
- Μαλαίνου, Επ. (1975). Άπαντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, Αρχαίον κείμενο μετάφρασις-σημειώσεις Μαλαίνου Επ. Εισαγωγή Αρβανιτοπούλου Απ. Εκδ. Πάπυρος Αθήνα.
- Μανιτάκης, Αντ. (1998). Το Σύνταγμα της Ελλάδας του 1975/86, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη.
- Μανιτάκης, Αντ. (2007). Τι είναι Σύνταγμα, Εκδ. Σαββάλας, Αθήνα.
- Μανωλεδάκης, Ι. & Παρασκευόπουλος, Ν. (1999). Εγχειρίδιο ποινικού δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη.
- Μαργαρίτης, Α. & Παρασκευόπουλος, Ν. (1997). Ποινικός κώδικας, άρθρα, 372 & 380, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη.
- Μαρκαντώνης, Ι. Σ. (1977). Παραδόσεις Ιστορίας της Παιδείας. Αθήνα.
- Ματσαγγούρας Η. (1999). Θεωρία της διδασκαλίας. Εκδ. Gutenberg Αθήνα.
- Μετοχιανάκης Η. (1994). Παιδαγωγικές θεωρίες. Ηράκλειο.
- Μιστριώτης, Γ. (1897). Ελληνική Γραμματολογία, Τόμος Β. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Π.Δ. Σακκελαρίου.
- Μιχαλάς, Τ. (1996). Η Τέχνη της πειθούς Εκδ. Έλλην, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Εκδ. Κέντρο λεξικολογίας, Αθήνα.
- Μπασάκος, Π. (2016). Τέχνη ρητορική, Εκδ. Νήσος, Αθήνα.
- Πανταζή, Μ. (1899). "Η της Ρητορικής Διδασκαλία: Προς την νεωτέραν ημών ρητορείαν και τον νεώτερον λόγον", από ΑΘΗΝΑ, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Τόμος Ενδέκατος, 395-408. Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Πέρρη.
- Παπαγεωργίου, Κ. (1986)., Ο Όμηρος, Πρόσωπα-πράγματα και ιδέες στην Ιλιάδα και
- Παπαδοπούλου, Σ. (2003). Η κοινωνιοσυναισθηματική διδασκαλία της γλώσσας μέσα από το παιδικό ρεαλιστικό μυθιστόρημα, Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Σ. (2004). Συναισθηματική Γλώσσα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα
- Παπαδοπούλου, Σ. (2004β). "Χρήσεις της μαιευτικής-διαλεκτικής μεθόδου ως πρόταση για τη διδασκαλία της γλώσσας: Ο σωκρατικός ορισμός και τα σωκρατικά επιχειρήματα στη στοιχειώδη εκπαίδευση", Ξανά για τον Σωκράτη (Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή

- Νίκο Κ. Ψημμένο), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής "Δωδώνη" Παράρτημα Αρ. 72, 197-217. Ιωάννινα.
- Παπαδοπούλου, Σ. (2005). Η Ολική Γλώσσα στη Διδακτική της Γλωσσικής Έκφρασης για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, Εκδ. Τυπωθήτω Γ Δαρδανός, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Σ. (2008). Η Συμβολή του Dante Alighieri στη Διδακτική των Ζωντανών Γλωσσών, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Παπανδρέου, Α. (1993). Μεθοδολογία της διδασκαλίας, Εκδ. Κυριακίδη, Λευκωσία.
- Παπανικολάου, Ι. Κ. (1971). Ρητορική Τέχνη. Εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
- Παπαστερίου, Δ. (1994). Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη.
- Πολυχρονίδης, Μ. (2014). "Εκπαίδευση στην τέχνη της ρητορικής σήμερα!", Ημερομηνία ανάκτησης: 1-11-2014 www.e-payday.org/content/ekpraideysi-stink-then-ties-retraces-simera.
- Πολυχρονόπουλος, Π. (1987). Φιλοσοφία της Παιδείας. Εκδ. Παιδαγωγία, Αθήνα.
- Πολυχρονόπουλος, Π. (1995). Φιλοσοφία της Παιδείας. Εκδ. Παιδαγωγία, Αθήνα.
- Σακελλαρίου, Αντ. (2000). Μ. Φάβιος Κοϊντιλιανός: Ρητορική αγωγή Εκδ. University Studio Press.
- Σούρλας, Π. (1986). Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα Αθήνα.
- Σούρλας, Π. (1995). *Justi atque injusti scientia*-Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- Σπαθάρας, Δημ. & Τζαλλήλα, Λ. (2003). Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική, Εκδ. Σμίλη, Αθήνα.
- Σταμάτης, Κ. & Τάκης, Α. (2015). Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας Θεσσαλονίκη.
- Τεγόπουλος-Φυτράκης, (2011). Μείζον λεξικό της ελληνικής γλώσσας. Ορθογραφικό, ερμηνευτικό, ετυμολογικό, συνώνυμων-αντιθέτων, αρκτικόλεξων, κύριων ονομάτων. Επιμέλεια: Συλλογικό έργο Φυτράκης Α.Ε., Αθήνα.
- Τριλίβα, Σ. & Αναγνωστοπούλου Τ. (2008). Βιωματική μάθηση, Εκδ. Τόπος, Αθήνα.
- Φαλτσή-Γέσιου, Π. (1986). Η πολιτική δίκη σε κίνηση, Εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη.
- Φύκαρης, Ι. (2010). Σύγχρονες διαστάσεις του διδακτικού έργου και ρόλου του εκπαιδευτικού, Εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Χρυσ αφίδης, Κ. (1994). Βιωματική-Επικοινωνιακή Διδασκαλία, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Χριστοδούλου, Σ. Ι. (2003). Αριστοτέλης Περί Ψυχής, μτφρ, Χριστοδούλου, Σ. Εκδ. Ζήτρος, Αθήνα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Debesse , M. & Mialaret, G. (1982). Ιστορία της Παιδαγωγικής (μτφρ. Φιλίππου Μ.). "Οι Παιδαγωγικές Επιστήμες", τ2: Εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα.

Edwards, M. (2002). Οι αττικοί ρήτορες. Μτφρ. Σπαθάρας, Γ. Δημ., Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Freire, P. (2006). Δέκα επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάξουν (Τάσος Λιάπας: Επιμέλεια-θεώρηση-πρόλογος). Εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα.

Habermas, J. (1996). Το πραγματικό και το ισχύον, Εκδ. "Νέα Σύνορα"-Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Kennedy , G. (2012). Ιστορία της κλασικής ρητορικής : αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής, μτφρ. Νικολούδης , Ν., επιμ. Αναστασίου , Ι. Ε., Εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.

Marrou, H. (1961) η Ιστορία της Εκπαιδύσεως εις την Αρχαιότητα (μτφρ. Φωτεινόπουλου Θ.) Αθήνα.

Neumann, U. (1996). Θεωρία της νομικής επιχειρηματολογίας, μτφρ. Κιούπης, Δ. & Τριανταφύλλου, Τ., Εκδ. Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.

Nietzsche, F. (2004). Μαθήματα ρητορικής, μτφρ. Μανούση. Αι., Εισαγωγή-Επιστημονική επιμ. Κακαββάς. Δ., εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.

Pappas, C. C. & Barro-Zecker, L. (2006). Αναδομώντας τα Κειμενικά Είδη του Σχολικού Γραμματισμού. Τ. Κοντούλη (επιμ.-θεώρηση). Εκδ. Επίκεντρο. Θεσσαλονίκη.

Pernot, L. (2005). Η Ρητορική στην αρχαιότητα, μτφρ. Ταλέντο , Ξ., επιμ. Σερέτη , Β., Εκδ. Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Postmman, N. & Baingartner, T. (1975). Η εκπαίδευση σα Μέσο Ανατροπής του Κατεστημένου (μτφρ. Σινά, Κ.), Εκδ. Μπουκωμένης, Αθήνα.

Saussure, D. F. (1979). Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας, μτφρ. Φ. Δ. Αποστολόπουλου, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

ΑΓΓΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alexy, R. (1978 A). Theories deer juristischen Argumentation Paderborn σ. 22-58.

Arends, R. (1991). Learning to teach. (2nd-ed.) London: McGraw-Hill, Inc.

- Ballweg, O. (1976). Ein wissenschaftstheoretisches Lehrschema für den juristischen Unterricht, in: Ambusher-Festschrift σ. 253-258.
- Borsum, W. (1982). Einführung in die Didactic, U & S Munches.
- Brezinka, W. (1975). Grundbegriffe der Erziehungswissenschaft, Reinhardt, Munches.
- Cazden, C. (1986). Classroom discourse. In MR. Wittrock (Ed.), Handbook of research on teaching (3rd ed.). New York: Macmillan.
- Cazden, C.V. (1988). Classroom Discourse: The Language of Teaching and Learning. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Crammond, J. (1988). The uses and complexity of argument structures in expert and student persuasive writing, *Written Composition* 15, 230-268.
- Dewey, J. (1915). *The School and Society* (2nd Ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Ferretti, R. P., & Weckerly, S. A. & Lewis, W. E. (2007). Improving the argumentative writing of students with learning disabilities: Descriptive and normative considerations, *Reading and Writing Quarterly* 23, 267-285
- Fives, H. & Alexander, P.A. (2001). Persuasion as a Metaphor for teaching: A case in point, *Theory into Practice* 40 (4), 242-248.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
- Gardner, H. (1991). *The Unschooled Mind: How children think and how schools should teach*. New York: Basic Books.
- Jong, I. J. F. (1987). de, Narrators and Focalizers. The Presentation of the story in the Iliad, *Ἀμστερνταμ, εφ: «Character-text (speeches).»*.
- Koch, H. J. & Russmann, H. (1982). *Juristischen Begründungslehre*.
- Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Kress, G. & Knapp, P. (1992). Genre in a social theory of language, *English in Education* 26 (2), 5-15.
- Lemke, J. L. (1988). Genres, semantics and classroom education, *Linguistics and Education* 1 (1), 81-99.
- Lenski, S. D. & Nierstheimer, S. L. (2002). Strategy instruction from a sociocognitive perspective, *Reading Psychology* 23, 127-143.
- Leont'ev, A. κ.ά. (1984). *Grundfragen der Theorien der sprachlichen Tätigkeit*, Kohlhammer, Stuttgart.
- Martin, J. R. (1985). *Factual writing: Exploring and Challenging Social Reality*. Oxford: Oxford University Press.

- Moon, J. A. (2004). *A handbook of reflective and experiential learning*. London: Routledge-Falmer .
- Morin, K. (1986). *The classroom teacher and curriculum developer: A sharing relationship*. In K. Sumgait (Ed.), *Improving teaching*. Alexandria, Virginia: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Perelman, C. & Olbrechts-Tyteca, L. (1976). *La nouvelle rhétorique. Traite del' argumentation*, 1958, 3. Aifel.
- Schon, D. (1987). *Educating the Reflective Practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Schafer & Schaller Kitsch *Erziehungswissenschaft und kommunikative Didactic*, Quellend und Meyer, Heidelberg.
- Sinclair, J. & Coulthard, M. (1975). *Towards an analysis of discourse: The English cased by teachers and pupils*, Oxford: Oxford University Press.
- Viehweg, T. (1972). *Notice zoo eider rhetorischen Argumentationstheorie deer Rechtsdisziplin*, in *tarbush fur Rechtssoziologie und Rechtsstheorie*, Bd. 2. σ.439-446.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. London: Harvard University Press.
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vygotsky, L. S. (1981). "The genesis of higher-order mental functions" Στο *the Concept of Activity in Soviet Psychology*, J. V. Wretch (ed.), 144-188. armonk, N.Y.: Sharpe.
- Weinberger, O. (1971). *Jurisprudnt switchmen Logic und Plausibilitatsargumentation, juristische Analysen 3 σ. 553-574*.
- Wittgenstein L. (1977)., *Φιλοσοφικές Έρευνες*, Εκδ. Παπαζηση, Αθήνα.
- Wittgenstein L. (2000). *Πολιτισμός και αξίες*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Wood, D., & Bruner, J. S. & Ross, G. (1976). *The role of tutoring in problem solving*, *journal of Child Psychology and Psychiatry* 17, 89 – 100.

KEIMENA:

- Ανδροκίδη: *Περί μυστηρίων*. 91, 4.
- Αριστοτέλης: *Τέχνη ρητορική*. 1, 1356a, 1 – 13, 3, 1408a, 25 – 31.
- Αριστοτέλης: *Τέχνη ρητορική Α*. 1355b, 25-26.
- Αριστοτέλης: *Τέχνη ρητορική*. 1.2.8.
- Αριστοτέλης: *Τέχνη ρητορική*. 1. 2. ,14-17.

Αριστοτέλης: Τέχνη ρητορική. 2, 24.11.
Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια. βιβλίο Β κεφάλαιο 5.
Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια. 1140 a I.
Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια. 1140 b 3 και επ.
Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια. 1139 b 15 επ).
Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια. κεφ. 14, 1137 b
Αριστοτέλης: Μετά τα Φυσικά. 1025b.
Αριστοτέλης: Μετά τα Φυσικά. 1026 a 10, 1025 b 20.
Αριστοτέλης: Πολιτικά Β. 1268 b, 9-11.
Κριτές κατά τον Αριστοτέλη: σ, τ, επ.
Αριστοφάνης: Σφήκες. 89-90.
Δημοσθένους: Κατά Τιμοκράτους. 148, 6.
Δημοσθένους: Περί του Στεφάνου. σ. τ. επ.
Δημοσθένους: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Άπαντα τόμος 14, εκδ. Κάκτος Αθήνα 1994.
Ευριπίδου: Ιφιγένεια εν Αυλίδι, στίχ. 80.
Θουκυδίδης: Β' 34, σ. τ. επ.).
Θουκυδίδης: 8. 68.
Καικίλιος: Περί του χαρακτήρος των δέκα ρητόρων (Σούδα, Κ. 1165).
Κικέρων: De Oratore "II" 77.
Κικέρων: De Oratore, c. 38.
Κοϊντιλιανός: (1ος αι. μ. Χ. Institution Oratoria [Ρητορική Εκπαίδευση], I, 1, 76).
Λουκιανός Σκύθης: 10 (σ. τ. επ).
Λυσίας: 2.11.
Λυσίας: 18.
Λυσίας: 19.
Λυσίας (1993): Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Άπαντα (Τόμος 3), εκδ. Κάκτος, Αθήνα.
Μενεξ: 236 Α.
Ομήρου Οδύσσεια: Ζ. 148.
Ομήρου Οδύσσεια:Λ. 597.
Ομήρου Οδύσσεια:Λ 598.
Ομήρου Ιλιάδα : Β. 557, 558.
Ομήρου Ιλιάδα: Δ. 126.
Ομήρου Ιλιάδα: Δ. 574.
Ομήρου Ιλιάδα: Ν. 587.

Ομήρου Ιλιάδα: Ν. 588.

Ομήρου Ιλιάδα: Ν. 779.

Ομήρου Ιλιάδα: Ο. 541.

Πλάτωνας: Πολιτεία. κεφάλαιο Ε.

Πρωταγόρας: 3112 bb.

Ψεύδο-Πλούταρχος: Βίοι των δέκα ρητόρων. 845 d,5115.

Παράρτημα Α

Υπέρ του αδυνάτου (402 π.Χ.), Λυσίας (444-380 π.Χ.)

Προοίμιο (παράγραφοι 1-3)

"[1] Οὐ πολλοῦ δέω χάριν ἔχειν, ὧ βουλή, τῷ κατηγορῶ, ὅτι μοι παρεσκεύασε τὸν ἀγῶνα τούτον. πρότερον γὰρ οὐκ ἔχων πρόφασιν ἐφ' ἧς τοῦ βίου λόγον δοίην, νυνὶ διὰ τοῦτον εἴληφα. καὶ πειράσομαι τῷ λόγῳ τοῦτον μὲν ἐπι δεῖξαι ψευδόμενον, ἐμαυτὸν δὲ βεβιωκότα μέχρι τῆσδε τῆς ἡμέρας ἐπαίνου μᾶλλον ἄξιον ἢ φθόνου· διὰ γὰρ οὐδὲν ἄλλο μοι δοκεῖ παρασκευάσαι τόνδε μοι τὸν κίνδυνον οὗτος ἢ διὰ φθόνου.

[2] Καίτοι ὅστις τούτοις φθονεῖ οὐς οἱ ἄλλοι ἐλεοῦσι, τίνος ἂν ὑμῖν ὁ τοιοῦτος ἀποσχέσθαι δοκεῖ πονηρίας; εἰ μὲν γὰρ ἔνεκα χρημάτων με συκοφαντεῖ — εἰ δ' ὡς ἐχθρὸν ἑαυτοῦ με τιμωρεῖται, ψεύδεται· διὰ γὰρ τὴν πονηρίαν αὐτοῦ οὔτε φίλῳ οὔτε ἐχθρῷ πώποτε ἐχρησάμην αὐτῷ.

[3] Ἦδη τοίνυν, ὧ βουλή, δηλὸς ἐστὶ φθονῶν, ὅτι τοιαύτη κεχηρμένος συμφορᾶ τούτου βελτίων εἰμὶ πολίτης. καὶ γὰρ οἶμαι δεῖν, ὧ βουλή, τὰ τοῦ σώματος δυστυχήματα τοῖς τῆς ψυχῆς ἐπιτηδεύμασιν ἰᾶσθαι, [καλῶς]. εἰ γὰρ ἐξ ἴσου τῇ συμφορᾶ καὶ τὴν διάνοιαν ἔξω καὶ τὸν ἄλλον βίον διάξω, τί τούτου διοίσω;²⁴⁶"

Απόδειξη (παράγραφοι 4-20)

"[4] Περὶ μὲν οὖν τούτων τосαυτά μοι εἰρήσθω· ὑπὲρ ὧν δέ μοι προσήκει λέγειν, ὡς ἂν οἶόν τε διὰ βραχυτάτων ἐρῶ. φησὶ γὰρ ὁ κατηγορὸς οὐδὲν δικαίως με λαμβάνειν τὸ παρὰ τῆς πόλεως ἀργύριον· καὶ γὰρ τῷ σώματι δύνασθαι καὶ οὐκ εἶναι τῶν ἀδυνάτων, καὶ τέχνην ἐπίστασθαι τοιαύτην ὥστε καὶ ἄνευ τοῦ διδομένου τούτου ζῆν.

[5] Καὶ τεκμηρίους χρῆται τῆς μὲν τοῦ σώματος ῥώμης, ὅτι ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀναβαίνω, τῆς δ' ἐν τῇ τέχνῃ εὐπορίας, ὅτι δύναμαι συνεῖναι δυναμένοις ἀνθρώποις ἀναλίσκειν. τὴν μὲν οὖν ἐκ τῆς τέχνης εὐπορίαν καὶ τὸν ἄλλον τὸν ἐμὸν βίον, οἷος τυγχάνει, πάντας ὑμᾶς οἶομαι γινώσκειν·

[6] Ὅμως δὲ κἀγὼ διὰ βραχέων ἐρῶ. ἐμοὶ γὰρ ὁ μὲν πατὴρ κατέλιπεν οὐδέν, τὴν δὲ μητέρα τελευτήσασαν πέπαυμαι τρέφων τρίτον ἔτος τουτί, παῖδες δέ μοι οὐπω εἰσὶν οἳ με θεραπεύσουσι. τέχνην δὲ κέκτημαι βραχέα δυναμένην ὠφελεῖν, ἣν αὐτὸς μὲν ἤδη χαλεπῶς ἐργάζομαι, τὸν διαδεζόμενον δ' αὐτὴν οὐπω δύναμαι κτήσασθαι. πρόσδοδος δέ μοι οὐκ ἔστιν ἄλλη πλὴν ταύτης, ἣν ἐὰν ἀφέλησθέ με, κινδυνεύουσαίμ' ἂν ὑπὸ τῇ δυσχερεστάτῃ γενέσθαι τύχη.

[7] Μὴ τοίνυν, ἐπειδὴ γε ἔστιν, ὧ βουλή, σῶσαί με δικαίως, ἀπολέσητε ἀδίκως· μηδὲ ἂ νεωτέρῳ καὶ μᾶλλον ἐρρωμένῳ ὄντι ἔδοτε, πρεσβύτερον καὶ ἀσθενέστερον γινόμενον ἀφέλησθε· μηδὲ πρότερον καὶ περὶ τοὺς οὐδὲν ἔχοντας κακὸν ἐλεημονέστατοι δοκοῦντες εἶναι νυνὶ διὰ τοῦτον τοὺς καὶ τοῖς ἐχθροῖς ἐλείνοὺς ὄντας ἀγρίως ἀποδέξασθε· μηδ' ἐμὲ τολμήσαντες ἀδικῆσαι καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ὁμοίως ἐμοὶ διακειμένους ἀθυμῆσαι ποιήσητε.

²⁴⁶Βλ. Λυσίας, Ἄπαντα, εκδ. Κάκτος, Αθήνα Ιούνιος 1993 (3ος τόμος) σ. 164.

[8] Καὶ γὰρ ἂν ἄτοπον εἴη, ὃ βουλή, εἰ ὅτε μὲν ἀπλῆ μοι ἦν ἡ συμφορά, τότε μὲν φαινοίμην λαμ βάνων τὸ ἀργύριον τοῦτο, νῦν δ' ἐπειδὴ καὶ γῆρας καὶ νόσοι καὶ τὰ τούτοις ἐπόμενα κακὰ προσγίγνεται μοι, τότε ἄφαι ρεθείην.

[9] Δοκεῖ δέ μοι τῆς πενίας τῆς ἐμῆς τὸ μέγεθος ὁ κατηγορὸς ἂν ἐπιδειῖξαι σαφέστατα μόνος ἀνθρώπων. εἰ γὰρ ἐγὼ κατασταθεὶς χορηγὸς τραγωδοῖς προκαλεσαίμην αὐτὸν εἰς ἀντίδοσιν, δεκάκις ἂν ἔλοιτο χορηγήσαι μᾶλλον ἢ ἀντιδοῦναι ἅπαξ. καὶ πῶς οὐ δεινὸν ἐστὶ νῦν μὲν κατηγορεῖν ὡς διὰ πολλὴν εὐπορίαν ἐξ ἴσου δύναμαι συνεῖναι τοῖς πλουσιωτάτοις, εἰ δὲ ὢν ἐγὼ λέγω τύχοι τι γενόμε νον, τοιοῦτον εἶναι; καὶ τί πονηρότερον;

[10] Περὶ δὲ τῆς ἐμῆς ἱππικῆς, ἧς οὗτος ἐτόλμησε μνησθῆναι πρὸς ὑμᾶς, οὔτε τὴν τύχην δεῖσας οὔτε ὑμᾶς αἰσχυνοί, οὐ πολλὸς ὁ λόγος. ἐγὼ γὰρ, ὃ βουλή, πάντας οἶμαι τοὺς ἔχοντάς τι δυστύχημα τοῦτο ζητεῖν καὶ τοῦτο φιλοσοφεῖν, ὅπως ὡς ἀλυπότατα μεταχειριοῦνται τὸ συμβεβηκὸς πάθος. ὢν εἶς ἐγὼ, καὶ περιπετωκῶς τοιαύτη συμφορᾶ ταύτην ἐμαυτῷ ῥαστώνην ἐξηῆδρον εἰς τὰς ὁδοὺς τὰς μακροτέρας τῶν ἀναγκαίων.

[11] Ὁ δὲ μέγιστον, ὃ βουλή, τεκμήριον ὅτι διὰ τὴν συμφορὰν ἀλλ' οὐ διὰ τὴν ὕβριν, ὡς οὔτος φησιν, ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀναβαίνω [ῥάδιόν ἐστι μαθεῖν]· εἰ γὰρ ἐκεκτῆμην οὐσίαν, ἐπ' ἀστράβης ἂν ὠχούμην, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τοὺς ἄλλοτρίους ἵππους ἀνέβαινον· νυνὶ δ' ἐπειδὴ τοιοῦτον οὐ δύναμαι κτήσασθαι, τοῖς ἄλλοτρίοις ἵπποις ἀναγκάζομαι χρῆσθαι πολλάκις.

[12] Καίτοι πῶς οὐκ ἄτοπὸν ἐστίν, ὃ βουλή, τοῦτον ἂν, εἰ μὲν ἐπ' ἀστράβης ὀχούμενον ἐώρα με, σιωπᾶν (τί γὰρ ἂν καὶ ἔλεγεν;), ὅτι δ' ἐπὶ τοὺς ἡτημένους ἵππους ἀναβαίνω, πειρᾶσθαι πείθειν ὑμᾶς ὡς δυνατὸς εἰμι; καὶ ὅτι μὲν δυοῖν βακτηρίαὶν χρῶμαι, τῶν ἄλλων μὲν χρωμένων, μὴ κατηγορεῖν ὡς καὶ τοῦτο τῶν δυναμένων ἐστίν ὅτι δ' ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀναβαίνω, τεκμηρίω χρῆσθαι πρὸς ὑμᾶς ὡς εἰμι τῶν δυναμένων; οἷς ἐγὼ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἀμφοτέροις χρῶμαι.

[13] Τοσοῦτον δὲ διενήνοχεν ἀναισχυντία τῶν ἀπάντων ἀθρώπων, ὥστε ὑμᾶς πειρᾶται πείθειν, τοσοῦτους ὄντας εἶς ὢν, ὡς οὐκ εἰμι τῶν ἀδυνάτων ἐγὼ. καίτοι εἰ τοῦτο πείσει τινὰς ὑμῶν, ὃ βουλή, τί με κωλύει κληροῦσθαι τῶν ἐννεα ἀρχόντων, καὶ ὑμᾶς ἐμοῦ μὲν ἀφελῆσθαι τὸν ὀβολὸν ὡς ὑγιαίνοντος, τούτῳ δὲ ψηφίσασθαι πάντας ὡς ἀναπήρω; οὐ γὰρ δήπου τὸν αὐτὸν ὑμεῖς μὲν ὡς δυνάμενον ἀφαιρή- σεσθε τὸ διδόμενον, οἱ δὲ <θεσμοθέται> ὡς ἀδύνατον ὄντα κληροῦσθαι κωλύουσιν.

[14] Ἀλλὰ γὰρ οὔτε ὑμεῖς τούτῳ τὴν αὐτὴν ἔχετε γνώμην, οὔθ' οὔτος ὑμῖν εὖ ποιῶν. ὁ μὲν γὰρ ὥσπερ ἐπικλήρου τῆς συμφορᾶς οὔσης ἀμφισβητήσων ἦκει καὶ πειρᾶται πείθειν ὑμᾶς ὡς οὐκ εἰμι τοιοῦτος οἷον ὑμεῖς ὁρᾶτε πάντες· ὑμεῖς δὲ (ὃ τῶν εὖ φρονούντων ἔργον ἐστὶ) μᾶλλον πιστεύετε τοῖς ὑμετέροις αὐτῶν ὀφθαλμοῖς ἢ τοῖς τούτου λόγοις.

[15] Λέγει δ' ὡς ὕβριστής εἰμι καὶ βίαιος καὶ λίαν ἀσελγῶς διακειμένος, ὥσπερ εἰ φοβερῶς ὀνομάσειε, μέλλων ἀληθῆ λέγειν, ἀλλ' οὐκ, ἐὰν πάνυ πραόνως [μηδὲ ψεύδηται], ταῦτα ποιήσω. ἐγὼ δ' ὑμᾶς, ὃ βουλή, σαφῶς οἶμαι δεῖν διαγιγνώσκειν οἷς τ' ἐγγωρεῖ τῶν ἀνθρώπων ὕβρισταῖς εἶναι καὶ οἷς οὐ προσήκει. [16] οὐ γὰρ <τοὺς> πενομένους καὶ λίαν ἀπόρως διακειμένους ὕβριζέειν εἰκός, ἀλλὰ τοὺς πολλῶ πλείω τῶν ἀναγκαίων κεκτημένους· οὐδὲ τοὺς ἀδυνάτους τοῖς σώμασιν ὄντας, ἀλλὰ τοὺς μάλιστα πιστεύοντας ταῖς αὐτῶν ῥώμαις· οὐδὲ τοὺς ἥδη προβεβηκότας τῇ ἡλικίᾳ, ἀλλὰ τοὺς ἔτι νέους καὶ νέαις ταῖς διανοίαις χρωμένους.

[17] Οἱ μὲν γὰρ πλούσιοι τοῖς χρήμασιν ἐξωνοῦνται τοὺς κινδύνους, οἱ δὲ πένητες ὑπὸ τῆς παρούσης ἀπορίας σωφρονεῖν ἀναγκάζονται· καὶ οἱ μὲν νέοι συγγνώμης ἀξιοῦνται τυγχάνειν παρὰ τῶν πρεσβυτέρων, τοῖς δὲ πρεσβυτέροις ἐξαμαρτάνουσιν ὁμοίως ἐπιτιμῶσιν ἀμφοτέρω·

[18] Καὶ τοῖς μὲν ἰσχυροῖς ἐγχαρεῖ μηδὲν αὐτοῖς πάσχουσιν, οὓς ἂν βουλῶσιν, ὑβρίζειν, τοῖς δὲ ἀσθενέσιν οὐκ ἔστιν οὔτε ὑβριζόμενοις ἀμύνεσθαι τοὺς ὑπάρξαντας οὔτε ὑβρίζειν βουλομένοις περιγίγνεσθαι τῶν ἀδικουμένων. ὥστε μοι δοκεῖ ὁ κατήγορος εἰπεῖν περὶ τῆς ἐμῆς ὕβρεως οὐ σπουδάζων, ἀλλὰ παίζων, οὐδ' ὑμᾶς πεῖσαι βουλόμενος ὡς εἰμὶ τοιοῦτος, ἀλλ' ἐμὲ κωμωδεῖν βουλόμενος, ὥσπερ τι καλὸν ποιῶν.

[19] Ἔτι δὲ καὶ συλλέγεσθαί φησιν ἄνθρώπους ὡς ἐμὲ πονηροὺς καὶ πολλοὺς, οἱ τὰ μὲν ἑαυτῶν ἀνηλόκασι, τοῖς δὲ τὰ σφέτερα σφάζειν βουλομένοις ἐπιβουλεύουσιν. ἡμεῖς δὲ ἐνθυμήθητε πάντες ὅτι ταῦτα λέγων οὐδὲν ἐμοῦ κατηγορεῖ μᾶλλον ἢ τῶν ἄλλων ὅσοι τέχνας ἔχουσιν οὐδὲ τῶν ὡς ἐμὲ εἰσιόντων μᾶλλον ἢ τῶν ὡς τοὺς ἄλλους δημιουργοὺς.

[20] Ἐκαστος γὰρ ὑμῶν εἴθισται προσφοιτᾶν ὁ μὲν πρὸς μυροπώλιον, ὁ δὲ πρὸς κουρεῖον, ὁ δὲ πρὸς σκυτοτομεῖον, ὁ δ' ὅποι ἂν τύχη, καὶ πλεῖστοι μὲν ὡς τοὺς ἐγγυτάτω τῆς ἀγορᾶς κατεσκευασμένους, ἐλάχιστοι δὲ ὡς τοὺς πλεῖστον ἀπέχοντας αὐτῆς· ὥστ' εἴ τις ὑμῶν πονηρίαν καταγνώσεται τῶν ὡς ἐμὲ εἰσιόντων, δῆλον ὅτι καὶ τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις διατριβόντων· εἰ δὲ κἀκεῖνων, ἀπάντων Ἀθηναίων· ἅπαντες γὰρ εἴθισθε προσφοιτᾶν καὶ διατρίβειν ἀμοῦ γέ που".²⁴⁷

Επίλογος (παράγραφοι 21-27)

[21] Ἀλλὰ γὰρ οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ λίαν με ἀκριβῶς ἀπολογούμενον πρὸς ἓν ἕκαστον ὑμῖν τῶν εἰρημένων ἐνοχλεῖν πλείω χρόνον. εἰ γὰρ ὑπὲρ τῶν μεγίστων εἴρηκα, τί δεῖ περὶ τῶν φαύλων ὁμοίως τούτῳ σπουδάζειν; ἐγὼ δ' ὑμῶν, ὦ βουλή, δέομαι πάντων τὴν αὐτὴν ἔχειν περὶ ἐμοῦ διάνοιαν, ἢνπερ καὶ πρότερον.

[22] Μηδ' οὐ μόνου μεταλαβεῖν ἔδωκεν ἡ τύχη μοι τῶν ἐν τῇ πατρίδι, τούτου διὰ τουτονὶ ἀποστερήσθε με· μηδ' ἂ πάλαι κοινῇ πάντες ἔδοτέ μοι, νῦν οὗτος εἷς ὢν πείσῃ πάλιν ὑμᾶς ἀφελέσθαι. ἐπειδὴ γάρ, ὦ βουλή, τῶν μεγίστων [ἀρχῶν] ὁ δαίμων ἀπεστέρησεν ἡμᾶς, ἡ πόλις ἡμῖν ἐψηφίσαστο τοῦτο τὸ ἀργύριον, ἡγουμένη κοινὰς εἶναι τὰς τύχας τοῖς ἅπασιν καὶ τῶν κακῶν καὶ τῶν ἀγαθῶν.

[23] Πῶς οὖν οὐκ ἂν δειλαιότατος εἴην, εἰ τῶν μὲν καλλίστων καὶ μεγίστων διὰ τὴν συμφορὰν ἀπεστερημένος εἴην, ἂ δ' ἡ πόλις ἔδωκε προνοηθεῖσα τῶν οὕτως διακειμένων, διὰ τὸν κατήγορον ἀφαιρεθεῖν; μηδαμῶς, ὦ βουλή, ταύτη θῆσθε τὴν ψήφον. διὰ τί γὰρ ἂν καὶ τύχοιμι τοιούτων ὑμῶν;

[24] Πότερον ὅτι δι' ἐμὲ τις εἰς ἀγῶνα πρόποτε καταστάς ἀπόλεσε τὴν οὐσίαν; ἀλλ' οὐδ' ἂν εἷς ἀποδείξειεν. ἀλλ' ὅτι πολυπράγμων εἰμὶ καὶ θρασὺς καὶ φιλαπεχθῆμων; ἀλλ' οὐ τοιαύταις ἀφορμαῖς τοῦ βίου πρὸς τὰ τοιαῦτα τυγχάνω χρώμενος.

[25] Ἀλλ' ὅτι λίαν ὑβριστῆς καὶ βίαιος; ἀλλ' οὐδ' ἂν αὐτὸς φήσειεν, εἰ μὴ βούλοιο καὶ τοῦτο ψεύδεσθαι τοῖς ἄλλοις ὁμοίως. ἀλλ' ὅτι ἐπὶ τῶν τριάκοντα γενόμενος ἐν δυνάμει κακῶς ἐποίησα πολλοὺς τῶν πολιτῶν; ἀλλὰ μετὰ τοῦ ὑμετέρου πλήθους ἔφυγον εἰς Χαλκίδα [τὴν ἐπ']

²⁴⁷ Βλ. Λυσία. Ἄπαντα, εκδ. Κάκτος, Αθήνα Ιούνιος 1993 (3ος τόμος), σ. 164, 166, 168, 170, 172.

Εὐρίπω], καὶ ἐξόν μοι μετ' ἐκείνων ἀδεῶς πολιτεύεσθαι, μεθ' ὑμῶν εἰλόμην κινδυνεύειν ἀπελθῶν.

[26] Μὴ τοίνυν, ὦ βουλή, μηδὲν ἡμαρτηκῶς ὁμοίων ὑμῶν τύχοιμι τοῖς πολλὰ ἡδίκηκόσιν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν ψῆφον θέσθε περὶ ἐμοῦ ταῖς ἄλλαις βουλαῖς, ἀναμνησθέντες ὅτι οὔτε χρήματα διαχειρίσας τῆς πόλεως δίδωμι λόγον αὐτῶν, οὔτε ἀρχὴν ἄρξας οὐδεμίαν εὐθύνας ὑπέχω νῦν αὐτῆς, ἀλλὰ περὶ ὀβολοῦ μόνον ποιοῦμαι τοὺς λόγους.

[27] Καὶ οὕτως ὑμεῖς μὲν τὰ δίκαια γνώσεσθε πάντες, ἐγὼ δὲ τούτων ὑμῖν τυχὼν ἤζω τὴν χάριν, ὄντος δὲ τοῦ λοιποῦ μαθεύεται μὲν τοῖς ἀσθενεστέροις ἐπιβουλεύειν ἄλλα τὴν μόλων αὐτὴ περιγίγνεσθαι".²⁴⁸

---

²⁴⁸ Βλ. Λυσία. Ἄπαντα, εκδ. Κάκτος, Αθήνα Ιούνιος 1993 (3ος τόμος), σ. 172, 174, 176.

Παράρτημα Β

Κατά Κόνωνος Αικείας 341 π.Χ., Δημοσθένης (384-322 π.Χ.)

Προοίμιο

Υβρισθεῖς, ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ παθῶν ὑπὸ Κόνωνος τουτουὶ τοιαῦτα, ὥστε πολὺν χρόνον πάνυ μήτε τοὺς οἰκείους μήτε τῶν ἰατρῶν μηδένα προσδοκᾶν περιφεύξεσθαι με, ὑγιάνας καὶ σωθεῖς ἀπροσδοκῆτως ἔλαχον αὐτῷ τὴν δίκην τῆς αἰκείας ταυτηνί. πάντων δὲ τῶν φίλων καὶ τῶν οἰκείων, οἷς συνεβουλευόμην, ἔνοχον μὲν φασκόντων αὐτὸν ἐκ τῶν πεπραγμένων εἶναι καὶ τῇ τῶν λωποδυτῶν ἀπαγωγῇ καὶ ταῖς τῆς ὕβρεως γραφαῖς, συμβουλευόντων δέ μοι καὶ παραινούτων μὴ μείζω πράγματ' ἢ δυνήσομαι φέρειν ἐπάγεσθαι, μηδ' ὑπὲρ τὴν ἡλικίαν ὧν ἐπεπόνθειν ἐγκαλοῦντα φαίνεσθαι, οὕτως ἐποίησα καὶ δι' ἐκείνους ἰδίαν ἔλαχον δίκην, ἥδιστ' ἄν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, θανάτου κρίνας τουτονί.

[2] Καὶ τούτου συγγνώμην ἔχετε, εὖ οἶδ' ὅτι, πάντες, ἐπειδὴν ἂ πέπονθ' ἀκούσητε· δεινῆς γὰρ οὔσης τῆς τότε συμβάσης ὕβρεως οὐκ ἐλάττων ἢ μετὰ ταῦτ' ἀσέλγει' ἐστὶ τουτουί. ἀξιῶ δὴ καὶ δεομαι πάντων ὁμοίως ὑμῶν πρῶτον μὲν εὐνοϊκῶς ἀκοῦσαί μου περὶ ὧν πέπονθα λέγοντος, εἶτα, ἐὰν ἡδικῆσθαι καὶ παρανενομηῆσθαι δοκῶ, βοηθησαί μοι τὰ δίκαια. ἐξ ἀρχῆς δ' ὡς ἕκαστα πέπρακται διηγῆσομαι πρὸς ὑμᾶς, ὡς ἂν οἷός τ' ὧ διὰ βραχυτάτων.

Διήγησις

[3] Ἐξῆλθον ἔτος τουτὶ τρίτον εἰς Πάνακτον φρουρᾶς ἡμῖν προγραφείσης. ἐσκήνωσαν οὖν οἱ υἱεῖς οἱ Κόνωνος τουτουὶ ἐγγυς ἡμῶν, ὡς οὐκ ἂν ἐβουλόμην· ἡ γὰρ ἐξ ἀρχῆς ἔχθρα καὶ τὰ προσκρούματ' ἐκείθεν ἡμῖν συνέβη· ἐξ ὧν δέ, ἀκούσεσθε. ἔπινον ἐκάστοθ' οὗτοι τὴν ἡμέραν, ἐπειδὴ τάχιστ' ἀριστήσαιεν, ὄλην, καὶ τοῦθ', ἕως περ ἤμεν ἐν τῇ φρουρᾷ, διετέλουν ποιοῦντες, ἡμεῖς δ' ὥσπερ ἐνθάδ' εἰώθειμεν, οὕτω διήγομεν καὶ ἔζω.

[4] Ἦν οὖν δειπνοποιεῖσθαι τοῖς ἄλλοις ὥραν συμβαίνοι, ταύτην ἂν ἤδη ἐπαρῶνουν οὗτοι, τὰ μὲν πόλλ' εἰς τοὺς παῖδας ἡμῶν τοὺς ἀκολούθους, τελευτῶντες δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς αὐτούς. φήσαντες γὰρ καπνίζειν αὐτοὺς ὀψοποιουμένους τοὺς παῖδας ἢ κακῶς λέγειν, ὃ τι τύχοιεν, ἔτυπτον καὶ τὰς ἀμίδας κατεσκεδάννουν καὶ προσεούρουν, καὶ ἀσελγείας καὶ ὕβρεως οὐδ' ὅτι οὖν ἀπέλειπον. ὀρῶντες δ' ἡμεῖς ταῦτα καὶ λυπούμενοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεπεμψάμεθα, ὡς δ' ἐχλεύαζον ἡμᾶς καὶ οὐκ ἐπαύοντο, τῷ στρατηγῷ τὸ πρᾶγμ' εἶπομεν κοινῇ πάντες οἱ σύσσιτοι προσελθόντες, οὐκ ἐγὼ τῶν ἄλλων ἔζω.

[5] Λοιδορηθέντος δ' αὐτοῖς ἐκείνου καὶ κακίσαντος αὐτοῦς οὐ μόνον περὶ ὧν εἰς ἡμᾶς ἠσέλγαινον, ἀλλὰ καὶ περὶ ὧν ὄλως ἐποίουν ἐν τῷ στρατοπέδῳ, τοσούτου ἐδέησαν παύσασθαι ἢ αἰσχυνθῆναι, ὥστ' ἐπειδὴ θάττον συνεσκότασεν, εὐθὺς ὡς ἡμᾶς εἰσεπήδησαν ταύτη τῇ ἐσπέρᾳ, καὶ τὸ μὲν πρῶτον κακῶς ἔλεγον, τελευτῶντες δὲ καὶ πληγὰς ἐνέτειναν ἐμοί, καὶ τοσαύτην κραυγὴν καὶ θόρυβον περὶ τὴν σκηνὴν ἐποίησαν ὥστε καὶ τὸν στρατηγὸν καὶ τοὺς ταξιάρχους ἐλθεῖν καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν τινάς, οἵπερ ἐκόλυσαν μηδὲν ἡμᾶς ἀνήκεστον παθεῖν μηδ' αὐτοὺς ποιῆσαι παροινουμένους ὑπὸ τουτωνί.

[6] Τοῦ δὲ πράγματος εἰς τοῦτο προελθόντος, ὡς δεῦρ' ἐπανήλθομεν, ἦν ἡμῖν, οἷον εἰκός, ἐκ τούτων ὀργὴ καὶ ἔχθρα πρὸς ἀλλήλους. μὰ τοὺς θεοὺς οὐ μὴν ἔγωγ' ὀφίμην δεῖν οὔτε δίκην λαχεῖν αὐτοῖς οὔτε λόγον ποιεῖσθαι τῶν συμβάντων οὐδένα, ἀλλ' ἐκεῖν' ἀπλῶς ἐγνώκειν τὸ λοιπὸν εὐλαβεῖσθαι καὶ φυλάττεσθαι μὴ πλησιάζειν τοῖς τοιούτοις. πρῶτον μὲν οὖν τούτων ὧν εἶρηκα βούλομαι τὰς μαρτυρίας παρασχόμενος, μετὰ ταῦθ' οἶ' ὑπ' αὐτοῦ τούτου πέπονθ'

ἐπιδειξαι, ἴν' εἰδῆθ' ὅτι ᾧ προσήκεν τοῖς τὸ πρῶτον ἀμαρτηθεῖσιν ἐπιτιμᾶν, οὗτος αὐτὸς πρότερος πολλῶ δεινότερ' εἵργασται.

[7]Μαρτυρίαί ὧν μὲν τοίνυν οὐδέν' ᾧμην δεῖν λόγον ποιῆσθαι, ταῦτ' ἐστίν. χρόνῳ δ' ὕστερον οὐ πολλῶ περιπατοῦντος, ὥσπερ εἰώθειν, ἐσπέρας ἐν ἀγορᾷ μου μετὰ Φανοστράτου τοῦ Κηφισιέως, τῶν ἡλικιωτῶν τινός, παρέρχεται Κτησίας ὁ υἱὸς ὁ τούτου, μεθύων, κατὰ τὸ Λεωκόριον, ἐγγὺς τῶν Πυθοδώρου. κατιδὼν δ' ἡμᾶς καὶ κραυγᾶσας, καὶ διαλεχθεῖς τι πρὸς αὐτὸν οὕτως ὡς ἂν μεθύων, ὥστε μὴ μαθεῖν ὅ τι λέγοι, παρῆλθε πρὸς Μελίτην ἄνω. ἔπινον δ' ἄρ' ἐνταῦθα ταῦτα γὰρ ὕστερον ἐπυθόμεθ' ἀπὸ Παμφίλῳ τῷ γναφεῖ Κόνων οὐτοσί, Θεότιμός τις, Ἀρχεβιάδης, Σπίνθαρος ὁ Εὐβούλου, Θεογένης ὁ Ἀνδρομένους, πολλοὶ τινες, οὓς ἐξαναστήσας ὁ Κτησίας ἐπορεύετ' εἰς τὴν ἀγοράν.

[8]Καὶ ἡμῖν συμβαίνει ἀναστρέφουσιν ἀπὸ τοῦ Φερέφαττίου καὶ περιπατοῦσιν πάλιν κατ' αὐτό πως τὸ Λεωκόριον εἶναι, καὶ τούτοις περιτυγχάνομεν. ὡς δ' ἀνεμείχθημεν, εἷς μὲν αὐτῶν, ἀγνῶς τις, Φανοστράτῳ προσπίπτει καὶ κατεῖχεν ἐκεῖνον, Κόνων δ' οὐτοσί καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ ὁ Ἀνδρομένους υἱὸς ἐμοὶ προσπεσόντες τὸ μὲν πρῶτον ἐξέδυσαν, εἶθ' ὑποσκελίσαντες καὶ ῥάξαντες εἰς τὸν βόρβορον οὕτω διέθηκαν ἐναλλόμενοι καὶ ὑβρίζοντες, ὥστε τὸ μὲν χεῖλος διακόψαι, τοὺς δ' ὀφθαλμοὺς συγκλεῖσαι: οὕτω δὲ κακῶς ἔχοντα κατέλιπον, ὥστε μὴτ' ἀναστῆναι μήτε φθέγγασθαι δύνασθαι. κείμενος δ' αὐτῶν ἤκουον πολλὰ καὶ δεινὰ λεγόντων.

[9]Καὶ τὰ μὲν ἄλλα καὶ βλασφημίαν ἔχει τινὰ καὶ ὀνομάζειν ὀκνήσαιμ' ἂν ἐν ὑμῖν ἔνια, ὃ δὲ τῆς ὕβρεως ἐστὶ τῆς τούτου σημεῖον καὶ τεκμήριον τοῦ πᾶν τὸ πρᾶγμ' ὑπὸ τούτου γεγενῆσθαι, τοῦθ' ὑμῖν ἐρῶ: ἦδε γὰρ τοὺς ἀλεκτρυόνας μιμούμενος τοὺς νενικηκότας, οἱ δὲ κροτεῖν τοῖς ἀγκῶσιν αὐτὸν ἠξίουσαν ἀντὶ πτερύγων τὰς πλευράς. καὶ μετὰ ταῦτ' ἐγὼ μὲν ἀπεκομίσθην ὑπὸ τῶν παρατυχόντων γυμνός, οὗτοι δ' ᾧχοντο θοιμάτιον λαβόντες μου. ὡς δ' ἐπὶ τὴν θύραν ἦλθον, κραυγὴ καὶ βοή τῆς μητρὸς καὶ τῶν θεραπεινίδων ἦν, καὶ μόγις ποτ' εἰς βαλανεῖον ἐνεγκόντες με καὶ περιπλύναντες ἔδειξαν τοῖς ἰατροῖς. ὡς οὖν ταῦτ' ἀληθῆ λέγω, τούτων ὑμῖν τοὺς μάρτυρας παρέξομαι. Μάρτυρες

[10]συνέβη τοίνυν, ᾧ ἄνδρες δικασταί, καὶ Εὐζίθεον τουτονὶ τὸν Χολλήδην, ὄνθ' ἡμῖν συγγενῆ, καὶ Μειδίαν μετὰ τούτου ἀπὸ δαίπνου ποθὲν ἀπιόντας περιτυχεῖν πλησίον ὄντι μοι τῆς οἰκίας ἤδη, καὶ εἷς τε τὸ βαλανεῖον φερομένῳ παρακολουθῆσαι, καὶ ἰατρὸν ἄγουσιν παραγενέσθαι. οὕτω δ' εἶχον ἀσθενῶς ὥστε, ἵνα μὴ μακρὰν φεροίμην οἴκαδ' ἐκ τοῦ βαλανείου, ἐδόκει τοῖς παροῦσιν ὡς τὸν Μειδίαν ἐκείνην τὴν ἐσπέραν κομίσαι, καὶ ἐποίησαν οὕτω. λάβ' οὖν καὶ τὰς τούτων μαρτυρίας, ἴν' εἰδῆθ' ὅτι πολλοὶ συνίσασιν ὡς ὑπὸ τούτων ὑβρίσθην.Μαρτυρίαί λαβὲ δὴ καὶ τὴν τοῦ ἰατροῦ μαρτυρίαν.Μαρτυρίαί

[11] Τότε μὲν τοίνυν παραχρῆμ' ὑπὸ τῶν πληγῶν ἃς ἔλαβον καὶ τῆς ὕβρεως οὕτω διετέθην, ὡς ἀκούετε καὶ μεμαρτύρηται παρὰ πάντων ὑμῖν τῶν εὐθὺς ἰδόντων. μετὰ δὲ ταῦτα τῶν μὲν οἰδημάτων τῶν ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῶν ἐλκῶν οὐδὲν ἔφη φοβεῖσθαι λίαν ὁ ἰατρός, πυρετοὶ δὲ παρηκολούθουν μοι συνεχεῖς καὶ ἀλγήματα, ὅλου μὲν τοῦ σώματος πάνυ σφοδρὰ καὶ δεινὰ, μάλιστα δὲ τῶν πλευρῶν καὶ τοῦ ἥτρου, καὶ τῶν σιτίων ἀπεκεκλείμην. [12]Καὶ ὡς μὲν ὁ ἰατρός ἔφη, εἰ μὴ κάθαρσις αἵματος αὐτομάτῃ μοι πάνυ πολλὴ συνέβη περιωδύνῳ ὄντι καὶ ἀπορουμένῳ ἤδη, κᾶν ἔμπυος γενόμενος διεφθάρην: νῦν δὲ τοῦτ' ἔσφωσεν τὸ αἷμ' ἀποχωρῆσαν. ὡς οὖν καὶ

ταῦτ' ἀληθῆ λέγω, καὶ παρηκολούθησέ μοι τοιαύτη νόσος ἐξ ἧς εἰς τοῦσχατον ἦλθον, ἐξ ὧν ὑπὸ τούτων ἔλαβον πληγῶν, λέγε τὴν τοῦ ἱατροῦ μαρτυρίαν καὶ τὴν τῶν ἐπισκοποῦντων. *Μαρτυρία*
Απόδειξη (Α' Μέρος)

[13] Ὅτι μὲν τοίνυν οὐ μετρίας τινὰς καὶ φαύλας λαβὼν πληγὰς, ἀλλ' εἰς πᾶν ἐλθὼν διὰ τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀσέλγειαν τὴν τούτων πολὺ τῆς προσηκούσης ἐλάττω δίκην εἴληχα, πολλαχόθεν νομίζω δῆλον ὑμῖν γεγενῆσθαι. οἶμαι δ' ὑμῶν ἐπίουσι θαυμάζειν, τί ποτ' ἐστὶν ἃ πρὸς ταῦτα τολμήσει Κόνων λέγειν. βούλομαι δὲ προειπεῖν ὑμῖν ἀγὼ πέψυμαι λέγειν αὐτὸν παρεσκευάσθαι, ἀπὸ τῆς ὕβρεως καὶ τῶν πεπραγμένων τὸ πρᾶγμ' ἄγοντ' εἰς γέλωτα καὶ σκόμματ' ἐμβαλεῖν πειράσεσθαι,

[14] Καὶ ἐρεῖν ὡς εἰσὶν ἐν τῇ πόλει πολλοί, καλῶν κάγαθῶν ἀνδρῶν υἱεῖς, οἱ παίζοντες οἱ ἄνθρωποι νέοι σφίσι αὐτοῖς ἐπωνυμίας πεποιήνται, καὶ καλοῦσι τοὺς μὲν ἰθυφάλλους, τοὺς δ' αὐτοληκύθους, ἐρῶσι δ' ἐκ τούτων ἐταιρῶν τινές, καὶ δὴ καὶ τὸν υἱὸν τὸν ἑαυτοῦ εἶναι τούτων ἕνα, καὶ πολλάκις περὶ ἐταίρας καὶ εἰληφέναι καὶ δεδωκέναι πληγὰς, καὶ ταῦτ' εἶναι νέων ἀνθρώπων. ἡμᾶς δὲ πάντας τοὺς ἀδελφοὺς παροίνους μὲν τινὰς καὶ ὕβριστὰς κατασκευάσει, ἀγνώμονας δὲ καὶ πικρούς.

[15] Ἐγὼ δ', ὧ ἄνδρες δικασταί, χαλεπῶς ἐφ' οἷς πέπονθα ἐνηνοχῶς, οὐχ ἦττον τοῦτ' ἀνανακτήσαιμ' ἂν καὶ ὑβρίσθαι νομίσαιμι, εἰ οἷόν τ' εἰπεῖν, εἰ ταῦτ' ἀληθῆ δόξει Κόνων οὕτω λέγειν περὶ ἡμῶν, καὶ τοσαύτη τις ἄγνοια παρ' ὑμῖν ἐστίν, ὥσθ', ὅποιος ἂν τις ἕκαστος εἶναι φῆ ἢ ὁ πλησίον αὐτὸν αἰτιάσεται, τοιοῦτος νομισθήσεται, τοῦ δὲ καθ' ἡμέραν βίου καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων μηδ' ὅτιοῦν ἔσται τοῖς μετρίοις ὄφελος.

[16] Ἡμεῖς γὰρ οὔτε παροινούντες οὔθ' ὑβρίζοντες ὑπ' οὐδενὸς ἀνθρώπων ἐωράμεθα, οὐδ' ἄγνωμον οὐδὲν ἠγούμεθα ποιεῖν, εἰ περὶ ὧν ἠδικήμεθ' ἀξιοῦμεν κατὰ τοὺς νόμους δίκην λαβεῖν. ἰθυφάλλοις δὲ καὶ αὐτοληκύθοις συγχωροῦμεν εἶναι τοῖς υἱεῖσι τοῖς τούτου, καὶ ἔγωγ' εὐχομαι τοῖς θεοῖς εἰς Κόνωνα καὶ τοὺς υἱεῖς τοὺς τούτου καὶ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦθ' ἅπαντα τρέπεσθαι.

[17] Οὗτοι γὰρ εἰσὶν οἱ τελοῦντες ἀλλήλους τῷ ἰθυφάλλῳ, καὶ τοιαῦτα ποιοῦντες ἃ πολλὴν αἰσχρὴν ἔχει καὶ λέγειν, μὴ τί γε δὴ ποιεῖν ἀνθρώπους μετρίους. ἀλλὰ τί ταῦτ' ἐμοί; θαυμάζω γὰρ ἔγωγε, εἴ τίς ἐστὶν πρόφασις παρ' ὑμῖν ἢ σκῆψις ἠρῆμένη δι' ἧν, ἂν ὑβρίζων τις ἐξελέγχηται καὶ τύπτων, δίκην οὐ δώσει. οἱ μὲν γὰρ νόμοι πολὺ τάναντία καὶ τὰς ἀναγκαίας προφάσεις, ὅπως μὴ μείζους γίνωνται, προείδοντο, οἷον ἀνάγκη γὰρ μοι ταῦτα καὶ ζητεῖν καὶ πυνθάνεσθαι διὰ τοῦτον γέγονεν* εἰσὶ κακηγορίας δίκαι:

[18] Φασὶ τοίνυν ταύτας διὰ τοῦτο γίνεσθαι, ἵνα μὴ λοιδορούμενοι τύπτειν ἀλλήλους προάγωνται. πάλιν αἰκείας εἰσὶ: καὶ ταύτας ἀκούω διὰ τοῦτ' εἶναι τὰς δίκας, ἵνα μηδεὶς, ὅταν ἦττων ἦ, λίθῳ μηδὲ τῶν τοιούτων ἀμύνηται μηδενί, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ νόμου δίκην ἀναμένη. τραύματος πάλιν εἰσὶν γραφαὶ τοῦ μὴ τιτρωσκομένων τινῶν φόνους γίνεσθαι.

[19] Τὸ φαυλότατον, οἶμαι, τὸ τῆς λοιδορίας, πρὸ τοῦ τελευταίου καὶ δεινοτάτου προεώραται, τοῦ μὴ φόνον γίνεσθαι, μηδὲ κατὰ μικρὸν ὑπάγεσθαι ἐκ μὲν λοιδορίας εἰς πληγὰς, ἐκ δὲ πληγῶν εἰς τραύματα, ἐκ δὲ τραυμάτων εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐν τοῖς νόμοις εἶναι τούτων ἐκάστου τὴν δίκην, μὴ τῇ τοῦ προστυχόντος ὀργῇ μηδὲ βουλήσει ταῦτα κρίνεσθαι.

[20] Εἴτ' ἐν μὲν τοῖς νόμοις οὕτως: ἂν δ' εἴπη Κόνων ἰθυφάλλοι τινές ἐσμεν ἡμεῖς συνειλεγμένοι, καὶ ἐρῶντες οὓς ἂν ἡμῖν δόξῃ παίομεν καὶ ἄγχομεν', εἴτα γελάσαντες ὑμεῖς

ἀφήσετε; οὐκ οἶομαι γε. οὐ γὰρ ἂν γέλως ὑμῶν ἔλαβεν οὐδένα, εἰ παρὼν ἐτύγχανεν ἠνίχ' εἰλκόμεν καὶ ἐξεδύομεν καὶ ὑβρίζομεν, καὶ ὑγιῆς ἐξελθὼν φοράδην ἤλθον οἴκαδε, ἐξεπεπηδῆκει δὲ μετὰ ταῦθ' ἡ μήτηρ, καὶ κραυγὴ καὶ βοή τῶν γυναικῶν τοσαύτη παρ' ἡμῖν ἦν ὡσπεραινὲ τεθνεῶτός τινος, ὥστε τῶν γειτόνων τινὰς πέμψαι πρὸς ἡμᾶς ἐρησομένους ὃ τι ἐστὶν τὸ συμβεβηκός.

[21] Ὅλως δ', ὧ ἄνδρες δικασταί, δίκαιον μὲν οὐδενὶ δήπου σκῆψιν οὐδεμίαν τοιαύτην οὐδ' ἄδειαν ὑπάρχειν παρ' ὑμῖν, δι' ἣν ὑβρίζειν ἐξέσται: εἰ δ' ἄρ' ἐστὶν τῷ, τοῖς δι' ἡλικίαν τούτων τι πράττουσιν, τούτοις ἀποκεῖσθαι προσήκει τὰς τοιαύτας καταφυγὰς, κάκεινους οὐκ εἰς τὸ μὴ δοῦναι δίκην, ἀλλ' εἰς τὸ τῆς προσηκούσης ἐλάττω.

[22] Ὅστις δ' ἐτῶν μὲν ἐστὶν πλειόνων ἢ πενήκοντα, παρὼν δὲ νεωτέροις ἀνθρώποις καὶ τούτοις υἱέσιν, οὐχ ὅπως ἀπέτρεψεν ἢ διεκώλυσεν, ἀλλ' αὐτὸς ἡγεμὼν καὶ πρῶτος καὶ πάντων βδελυράτατος γεγένηται, τίν' ἂν οὗτος ἀξίαν τῶν πεπραγμένων ὑπόσχοι δίκην; ἐγὼ μὲν γὰρ οὐδ' ἀποθανόντ' οἶομαι. καὶ γὰρ εἰ μηδὲν αὐτὸς εἴργαστο τῶν πεπραγμένων, ἀλλ' εἰ παρεστηκός τούτου Κτησίας ὁ υἱὸς ὁ τούτου ταῦθ' ἄπερ νυνὶ πεπονηκῶς ἐφαίνετο, τοῦτον ἐμισεῖτ' ἂν δικαίως.

[23] Εἰ γὰρ οὕτω τοὺς αὐτοῦ προῆκται παῖδας ὥστ' ἐναντίον ἐξαμαρτάνοντας ἑαυτοῦ, καὶ ταῦτ' ἐφ' ὧν ἐνίοις θάνατος ἢ ζημία κεῖται, μήτε φοβεῖσθαι μήτ' αἰσχύνεσθαι, τί τοῦτον οὐκ ἂν εἰκότως παθεῖν οἴεσθε; ἐγὼ μὲν γὰρ ἡγοῦμαι ταῦτ' εἶναι σημεῖα τοῦ μηδὲ τοῦτον τὸν ἑαυτοῦ πατέρ' αἰσχύνεσθαι: εἰ γὰρ ἐκεῖνον αὐτὸς ἐτίμα καὶ ἐδεδίει, κἄν τούτους αὐτὸν ἡξίου.

Απόδειξις (Β' Μέρος)

[24] Λαβὲ δὴ μοι καὶ τοὺς νόμους, τὸν τε τῆς ὑβρεως καὶ τὸν περὶ τῶν λωποδυτῶν: καὶ γὰρ τούτοις ἀμφοτέροις ἐνόχους τούτους ὄψεσθε. λέγε. Νόμοι

τούτοις τοῖς νόμοις ἀμφοτέροις ἐκ τῶν πεπραγμένων ἔνοχος Κόνων ἐστὶν οὕτως: καὶ γὰρ ὑβρίζεν καὶ ἐλωποδύτει. εἰ δὲ μὴ κατὰ τούτους προειλόμεθ' ἡμεῖς δίκην λαμβάνειν, ἡμεῖς μὲν ἀπράγμονες καὶ μέτριοι φαινοίμεθ' ἂν εἰκότως, οὗτος δ' ὁμοίως πονηρός.

[25] Καὶ μὴν εἰ παθεῖν τί μοι συνέβη, φόνου καὶ τῶν δεινοτάτων ἂν ἦν ὑπόδικος. τὸν γοῦν τῆς Βραυρωνόθεν ἱερείας πατέρ' ὁμολογουμένως οὐχ ἀψάμενον τοῦ τελευτήσαντος, ὅτι τῷ πατάξαντι τύπτειν παρεκελεύσατο, ἐξέβαλεν ἢ βουλή ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου, δικαίως: εἰ γὰρ οἱ παρόντες ἀντὶ τοῦ κωλύειν τοὺς ἢ δι' οἶνον ἢ δι' ὀργὴν ἢ τιν' ἄλλην αἰτίαν ἐξαμαρτάνειν ἐπιχειροῦντας αὐτοὶ παροξυνοῦσιν, οὐδεμί' ἐστὶν ἐλπίς σωτηρίας τῷ περιπίπτοντι τοῖς ἀσελαίνουσιν, ἀλλ' ἕως ἂν ἀπέπωσιν, ὑβρίζεσθαι ὑπάρξει: ὅπερ ἐμοὶ συνέβη.

[26] Ἄ τοίνυν, ὅθ' ἡ δίαίτα ἐγίγνετο, ἐποίουν, βούλομαι πρὸς ὑμᾶς εἰπεῖν: καὶ γὰρ ἐκ τούτων τὴν ἀσέλειαν θεάσεσθ' αὐτῶν. ἐποίησαν μὲν γὰρ ἔξω μέσων νυκτῶν τὴν ὥραν, οὔτε τὰς μαρτυρίας ἀναγιγνώσκειν ἐθέλοντες οὔτ' ἀντίγραφα διδόναι, τῶν τε παρόντων ἡμῖν καθ' ἕν' οὕτως πρὸς τὸν λίθον ἄγοντες καὶ ἐξορκούντες, καὶ γράφοντες μαρτυρίας οὐδὲν πρὸς τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' ἐξ ἐταίρας εἶναι παιδίον αὐτῶν καὶ τοῦτο πεπονθέναι τὰ καὶ τά, ἃ μὰ τοὺς θεούς, ἄνδρες δικασταί, οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἐπέτιμα τῶν παρόντων καὶ ἐμίσει, τελευτῶντες δὲ καὶ αὐτοὶ οὔτοι ἑαυτούς.

[27] Ἐπειδὴ δ' οὖν ποτ' ἀπέειπον καὶ ἐνεπλήσθησαν ταῦτα ποιοῦντες, προκαλοῦνται ἐπὶ διακρούσει καὶ τῷ μὴ σημανθῆναι τοὺς ἐχίνους ἐθέλειν ἐκδοῦναι περὶ τῶν πληγῶν παῖδας,

ὀνόματα γράψαντες. καὶ νῦν οἶμαι περὶ τοῦτ' ἔσσεσθαι τοὺς πολλοὺς τῶν λόγων αὐτοῖς. ἐγὼ δ' οἶμαι δεῖν πάντας ὑμᾶς ἐκεῖνο σκοπεῖν, ὅτι οὗτοι, εἰ τοῦ γενέσθαι τὴν βάσανον ἔνεκα προὔκαλοῦντο καὶ ἐπίστευον τῷ δικαίῳ τούτῳ, οὐκ ἂν ἦδη τῆς διαίτης ἀποφαινομένης, νυκτός, οὐδεμιᾶς ὑπολοίπου σκῆψεως οὔσης, προὔκαλοῦντο,

[28] Ἀλλὰ πρῶτον μὲν πρὸ τοῦ τὴν δίκην ληχθῆναι, ἡνίκ' ἀσθενῶν ἐγὼ κατεκείμην, καὶ οὐκ εἰδὼς εἰ περιφεύζομαι, πρὸς ἅπαντας τοὺς εἰσιόντας τοῦτον ἀπέφαινον τὸν πρῶτον πατάξαντα καὶ τὰ πλεῖσθ' ὧν ὑβρίσμιον διαπεπραγμένον, τότε ἂν εὐθέως ἦκεν ἔχων μάρτυρας πολλοὺς ἐπὶ τὴν οἰκίαν, τότε ἂν τοὺς οἰκέτας παρεδίδου καὶ τῶν ἐξ Ἀρείου πάγου τινὰς παρεκάλει: εἰ γὰρ ἀπέθανον, παρ' ἐκείνοις ἂν ἦν ἡ δίκη.

[29] Εἰ δ' ἄρ' ἠγνόησε ταῦτα, καὶ τοῦτο τὸ δίκαιον ἔχων, ὡς νῦν φήσει, οὐ παρεσκευάσατ' ὑπὲρ τηλικούτου κινδύνου, ἐπειδὴ γ' ἀνεστηκὼς ἦδη προσεκαλεσάμην αὐτόν, ἐν τῇ πρώτῃ συνόδῳ πρὸς τῷ διαιτητῇ παραδιδούς ἐφαίνεται ἄν: ὧν οὐδὲν πέπρακται τούτῳ. ὅτι δ' ἀληθῆ λέγω καὶ διακρούσεως ἔνεχ' ἢ πρόκλησις ἦν, λέγε ταύτην τὴν μαρτυρίαν: ἔσται γὰρ ἐκ ταύτης φανερόν. *Μαρτυρία*

[30] Περὶ μὲν τοίνυν τῆς βασάνου ταῦτα μέμνησθε, τὴν ὄραν ἡνίκα προὔκαλεῖτο, ὧν ἔνεκ' ἐκκρούων ταῦτ' ἐποίει, τοὺς χρόνους τοὺς πρώτους, ἐν οἷς οὐδαμοῦ τοῦτο βουλευθεὶς τὸ δίκαιον αὐτῷ γενέσθαι φαίνεται, οὐδὲ προκαλεσάμενος, οὐδ' ἀξιώσας. ἐπειδὴ τοίνυν ταῦτά πάντ' ἠλέγχθητ' ἄπερ καὶ νῦν, πρὸς τῷ διαιτητῇ, καὶ φανερῶς ἐδείκνυτο πᾶσιν ὧν ἔνοχος τοῖς ἐγκεκλημένοις,

[31] Ἐμβάλλεται μαρτυρίαν ψευδῆ καὶ ἐπιγράφεται μάρτυρας ἀνθρώπους οὓς οὐδ' ὑμᾶς ἀγνοήσιν οἶμαι, ἐὰν ἀκούσητε, Διότιμος Διοτίμου Ἰκαριεύς, Ἀρχεβιάδης Δημοτέλους Ἀλαιεύς, Χαιρήτιος Χαιριμένους Πιθεὺς μαρτυροῦσιν ἀπιέναι ἀπὸ δειπνου μετὰ Κόνωνος, καὶ προσελθεῖν ἐν ἀγορᾷ μαχομένοις Ἀρίστωνι καὶ τῷ υἱεῖ τῷ Κόνωνος,

[32] Καὶ μὴ πατάξαι Κόνωνα Ἀρίστωνα', ὡς ὑμᾶς εὐθέως πιστεύсонτας, τὸ δ' ἀληθές οὐ λογιουμένους, ὅτι πρῶτον μὲν οὐδέποτε ἂν οὔθ' ὁ Λυσίστρατος οὔθ' ὁ Πασέας οὔθ' ὁ Νικήρατος οὔθ' ὁ Διόδωρος, οἱ διαρρήδην μεμαρτυρήκασιν ὄραν ὑπὸ Κόνωνος τυπτόμενον ἐμὲ καὶ θοιμάτιον ἐκδύομενον καὶ τᾶλλ' ὅσ' ἔπασχον ὑβριζόμενον, ἀγνώτες ὄντες κάπὸ ταῦτομάτου παραγενόμενοι τῷ πράγματι τὰ ψευδῆ μαρτυρεῖν ἠθέλησαν, εἰ μὴ ταῦθ' ἐώρων πεπονθότα: ἔπειτ' αὐτὸς ἐγὼ οὐδέποτε ἂν, μὴ παθὼν ὑπὸ τούτου ταῦτα, ἀφείς τοὺς καὶ παρ' αὐτῶν τούτων ὁμολογουμένους τύπτειν ἐμὲ πρὸς τὸν οὐδ' ἀψάμενον πρῶτον εἰσιέναι προειλόμην.

[33] Τί γὰρ ἄν; ἀλλ' ὑφ' οὗ γε πρώτου ἐπλήγην καὶ μάλισθ' ὑβρίσθην, τούτῳ καὶ δικάζομαι καὶ μισῶ καὶ ἐπεξέρχομαι. καὶ τὰ μὲν παρ' ἐμοῦ πάνθ' οὕτως ἐστὶν ἀληθῆ καὶ φαίνεται: τούτῳ δὲ μὴ παρασχομένῳ τούτους μάρτυρας ἦν δήπου λόγος οὐδεὶς, ἀλλ' ἐαλωκέναι παραχρήμ' ὑπῆρχε σιωπῆ. συμπῶται δ' ὄντες τούτου καὶ πολλῶν τοιούτων ἔργων κοινωνοὶ εἰκότως τὰ ψευδῆ μεμαρτυρήκασιν. εἰ δ' ἔσται τὸ πρᾶγμα τοιοῦτον, ἐὰν ἅπαζ ἀπαναισχυνηθῶσι* ἢ τινες καὶ τὰ ψευδῆ φανερῶς τολμήσωσι μαρτυρεῖν, οὐδὲν δὲ τῆς ἀληθείας ὄφελος, πάνδεινον ἔσται πρᾶγμα.

[34] Ἀλλὰ νῆ Δί' οὐκ εἰσὶ τοιοῦτοι. ἀλλ' ἴσασιν ὑμῶν, ὡς ἐγὼ νομίζω, πολλοὶ καὶ τὸν Διότιμον καὶ τὸν Ἀρχεβιάδην καὶ τὸν Χαιρήτιον τὸν ἐπιπόλιον τουτονί, οἱ μεθ' ἡμέραν μὲν ἐσκυθρωπάκασιν καὶ λακωνίζειν φασὶ καὶ τρίβωνας ἔχουσιν καὶ ἀπλᾶς ὑποδέδενται, ἐπειδὰν δὲ συλλεγῶσιν καὶ μετ' ἀλλήλων γένωνται, κακῶν καὶ αἰσχυρῶν οὐδὲν ἐλλείπουσι.

[35] Καὶ ταῦτα τὰ λαμπρὰ καὶ νεανικά ἐστιν αὐτῶν 'οὐ γὰρ ἡμεῖς μαρτυρήσομεν ἀλλήλοις; οὐ γὰρ ταῦθ' ἐταίρων ἐστὶ καὶ φίλων; τί δὲ καὶ δεινὸν ἐστὶν ὧν παρέξεται κατὰ σοῦ; τυπτόμενόν φασὶ τινες ὄραν; ἡμεῖς δὲ μὴδ' ἤφθαι τὸ παράπαν μαρτυρήσομεν. ἐκδεδύσθαι θοιμάτιον; τοῦτ' ἐκείνους προτέρους πεποιηκέναί ἡμεῖς μαρτυρήσομεν. τὸ χεῖλος ἐβράφθαι; τὴν κεφαλὴν δὲ γ' ἡμεῖς ἢ ἕτερόν τι κατεαγέναι φήσομεν.'

[36] Ἀλλὰ καὶ μάρτυρας ἰατροὺς παρέχομαι. τοῦτ' οὐκ ἔστιν, ὧ ἄνδρες δικασταί, παρὰ τούτοις: ὅσα γὰρ μὴ δι' αὐτῶν, οὐδενὸς μάρτυρος καθ' ἡμῶν εὐπορήσουσιν. ἢ δ' ἀπ' αὐτῶν ἐτοιμότης οὐδ' ἂν εἶπεν μὰ τοὺς θεοὺς δυναίμην ὅση καὶ οἷα πρὸς τὸ ποιεῖν ὅτιοῦν ὑπάρχει. ἴνα δ' εἰδῆθ' οἷα καὶ διαπραττόμενοι περιέρχονται, λέγ' αὐτοῖς ταυτασὶ τὰς μαρτυρίας, σὺ δ' ἐπίλαβε τὸ ὕδωρ. *Μαρτυρίαί*

[37] Τοίχους τοίνυν διορύττοντες καὶ παίοντες τοὺς ἀπαντῶντας, ἄρ' ἂν ὑμῖν ὀκνησαὶ δοκοῦσιν ἐν γραμματείδῳ τὰ ψευδῆ μαρτυρεῖν ἀλλήλοις οἱ κεκοινωνηκότες τοσαύτης καὶ τοιαύτης φιλαπεχθημοσύνης καὶ πονηρίας καὶ ἀναιδεΐας καὶ ὕβρεως; πάντα γὰρ ταῦτ' ἔμοιγ' ἐν τοῖς ὑπὸ τούτων πραττομένοις ἐνεῖναι δοκεῖ. καίτοι καὶ τούτων ἕτερ' ἐστὶν πεπραγμένα τούτοις δεινότερα, ἀλλ' ἡμεῖς οὐχ οἷοί τε γενοίμεθ' ἂν πάντας ἐξευρεῖν τοὺς ἠδίκημένους.

Επίλογος

[38] Ὅτιοῦν πάντων ἀναιδέστατον μέλλειν αὐτὸν ἀκούω ποιεῖν, βέλτιον νομίζω προεῖπεν ὑμῖν εἶναι. φασὶ γὰρ παραστησάμενον τοὺς παῖδας αὐτὸν κατὰ τούτων ὁμείσθαι, καὶ ἀράς τινας δεινὰς καὶ χαλεπὰς ἐπαράσσεσθαι καὶ τοιαύτας οἷας ἀκηκῶς γέ τις θαυμάσας ἀπήγγελλεν ἡμῖν. ἔστι δ', ὧ ἄνδρες δικασταί, ἀνυπόστατα μὲν τὰ τοιαῦτα τολμήματα: οἱ γὰρ οἷμαι βέλτιστοι καὶ ἤκιστ' ἂν αὐτοῖ τι ψευδάμενοι μάλισθ' ὑπὸ τῶν τοιούτων ἐξαπατῶνται: οὐ μὴν ἀλλὰ δεῖ πρὸς τὸν βίον καὶ τὸν τρόπον ἀποβλέποντας πιστεύειν.

[39] Τὴν δὲ τούτου πρὸς τὰ τοιαῦτ' ὀλιγορίαν ἐγὼ πρὸς ὑμᾶς ἐρῶ: πέπυσμαι γὰρ ἐξ ἀνάγκης. ἀκούω γάρ, ὧ ἄνδρες δικασταί, Βάκχιόν τέ τινα, ὃς παρ' ὑμῖν ἀπέθανε, καὶ Ἀριστοκράτην τὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς διεφθαρμένον καὶ τοιούτους ἑτέρους καὶ Κόνωνα τουτονὶ ἐταίρους εἶναι μειράκι' ὄντας καὶ Τριβαλλοὺς ἐπωνυμίαν ἔχειν: τούτους τὰ θ' Ἐκαταῖα [κατεσθίειν,] καὶ τοὺς ὄρχεις τοὺς ἐκ τῶν χοίρων, οἷς καθαίρουσιν ὅταν εἰσιεῖναι μέλλωσιν, συλλέγοντας ἐκάστοτε συνδειπνεῖν ἀλλήλοις, καὶ ῥᾶον ὀμνύναι καὶ ἐπιορκεῖν ἢ ὅτιοῦν.

[40] Οὐ δὴ Κόνων ὁ τοιοῦτος πιστός ἐστιν ὀμνύων, οὐδὲ πολλοῦ δεῖ, ἀλλ' ὁ μὴδ' εὐορκον μὴδὲν ἂν ὁμόσας, κατὰ δὲ δὴ παίδων ὧν μὴ νομίζετε μὴδ' ἂν μελλήσας, ἀλλὰ κἂν ὅτιοῦν παθῶν πρότερον, εἰ δ' ἄρ' ἀναγκαῖον, ὀμνύων ὡς νόμιμον, , ἀξιοπιστότερος τοῦ κατὰ τῶν παίδων ὀμνύοντος καὶ διὰ τοῦ πυρός. ἐγὼ τοίνυν ὁ δικαιότερόν σου πιστευθεὶς ἂν κατὰ πάντ', ὧ Κόνων, ἠθέλησ' ὁμόσαι ταυτί, οὐχ ὑπὲρ τοῦ μὴ δοῦναι δίκην ὧν ἠδίκηκα, καὶ ὅτιοῦν ποιῶν, ὥσπερ σὺ, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας καὶ ὑπὲρ τοῦ μὴ προσυβρισθῆναι, ὡς οὐ κατεπιορκησόμενος τὸ πρᾶγμα. λέγε τὴν πρόκλησιν. *Πρόκλησις*

[41] Ταῦτ' ἐγὼ καὶ τότε ἠθέλησ' ὁμόσαι, καὶ νῦν ὀμνύω τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεὰς ἅπαντας καὶ πάσας ὑμῶν ἕνεκ', ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ τῶν περιεστηκότων, ἢ μὴν παθῶν ὑπὸ Κόνωνος ταῦθ' ὧν δικάζομαι, καὶ λαβῶν πληγὰς, καὶ τὸ χεῖλος διακοπεῖς οὕτως ὥστε καὶ ῥαφῆναι, καὶ ὑβρισθεὶς τὴν δίκην διώκειν. καὶ εἰ μὲν εὐορκῶ, πολλὰ μοι ἀγαθὰ γένοιτο καὶ μὴδέποτ' αὐθις

τοιούτο μηδὲν πάθοιμι, εἰ δ' ἐπιορκῶ, ἐξώλης ἀπολοίμην αὐτὸς καὶ εἴ τί μοι ἔστιν ἢ μέλλει ἔσεσθαι.

[42] Ἀλλ' οὐκ ἐπιορκῶ, οὐδ' ἂν Κόνων διαρράγῃ. ἀξιῶ τοίνυν ὑμᾶς, ὧ ἄνδρες δικασταί, πάνθ' ὅσ' ἐστὶν δίκαι' ἐπιδείξαντος ἐμοῦ καὶ πίστιν προσθέντος ὑμῖν, ὥσπερ ἂν αὐτὸς ἕκαστος παθὼν τὸν πεποιηκότε' ἐμίσει, οὕτως ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς Κόνωνα τουτονὶ τὴν ὀργὴν ἔχειν, καὶ μὴ νομίζεῖν ἴδιον τῶν τοιούτων μηδὲν ὃ κἂν ἄλλω τυχὸν συμβαίῃ, ἀλλ' ἐφ' ὅτου ποτ' ἂν συμβῆ, βοηθεῖν καὶ τὰ δίκαι' ἀποδιδόναι, καὶ μισεῖν τοὺς πρὸ μὲν τῶν ἀμαρτημάτων θρασεῖς καὶ προπετεῖς, ἐν δὲ τῷ δίκην ὑπέχειν ἀναισχύντους καὶ πονηροὺς καὶ μήτε δόξης μήτ' ἔθους μήτ' ἄλλου μηδενὸς φροντίζοντας πρὸς τὸ μὴ δοῦναι δίκην.

[43] Ἀλλὰ δεήσεται Κόνων καὶ κλαίσει. σκοπεῖτε δὴ πότερός ἐστιν ἐλείνότερος, ὁ πεπονθὼς οἷ' ἐγὼ πέπονθ' ὑπὸ τούτου, εἰ προσυβρισθεὶς ἄπειμι καὶ δίκης μὴ τυχὼν, ἢ Κόνων, εἰ δώσει δίκην; πότερον δ' ὑμῶν ἐκάστῳ συμφέρει ἐξεῖναι τύπτειν καὶ ὑβρίζειν ἢ μή; ἐγὼ μὲν οἶομαι μὴ οὐκοῦν, ἂν μὲν ἀφιῆτε, ἔσονται πολλοί, ἐὰν δὲ κολάζητε, ἐλάττους.

[44] Πόλλ' ἂν εἰπεῖν ἔχοιμι, ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ ὡς ἡμεῖς χρήσιμοι, καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ πατήρ, ἕως ἔζη, καὶ τριηραρχοῦντες καὶ στρατευόμενοι καὶ τὸ προσταττόμενον ποιοῦντες, καὶ ὡς οὐδὲν οὔθ' οὕτως οὔτε τῶν τούτου οὐδέεις: ἀλλ' οὔτε τὸ ὕδωρ ἰκανὸν οὔτε νῦν περὶ τούτων ὁ λόγος ἐστίν. εἰ γὰρ δὴ ὁμολογουμένως ἔτι τούτων καὶ ἀχρηστοτέροις καὶ πονηροτέροις ἡμῖν εἶναι συνέβαιεν, οὐ τυπτητέοι, οὐδ' ὑβριστέοι δήπου ἐσμέν.

οὐ κ οἶδ' ὃ τι δεῖ πλείω λέγειν: οἶμαι γὰρ ὑμᾶς οὐδὲν ἀγνοεῖν τῶν εἰρημένων.²⁴⁹

---

²⁴⁹ Βλ. Δημοσθένους. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία (οἱ Ἕλληνες), Ἀπαντα, Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1994 (14ος τόμος), σ. 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122.